

ISSN 2706 - 719X (Online)
ISSN 1680 - 1245 (Print)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild
Том
Volume | **16 № 1**

Sumqayıt - 2020

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 16

2020

№ 1

Sumqayıt – 2020

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (məsul katib)</i>

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Nizami Cəfərov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməyəva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix. Sosiologiya	Daniyal Kədirniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatıx , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkəraliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacıağa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika. Psixologiya. Metodika.	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV *prof., rector (chief editor)*
RAMAZAN MAMMADOV *prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)*
NIGAR ISGANDAROVA *prof., (executive secretary)*

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics **Natalia Gagarina**, *prof. (Germany)*, **Nizami Jafarov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Aslan Bayramov, *prof. (Azerbaijan)*, **Buludkhan Khalilov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Sayali Sadigova**, *prof. (Azerbaijan)*,
Boyukkhanim Eminli, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*.

Literary criticism **Sheril Lester**, *prof. (USA)*, **Shukru Haluk Akalin**, *prof. (Turkey)*,
Avtandil Mammadov, *prof., (executive secretary, Azerbaijan)*,
Fikrat Rzayev, *prof. (Azerbaijan)*, **Rafiq Aliyev**, *prof. (Azerbaijan)*,
Maharram Gasimli, *prof. (Azerbaijan)*, **Philip Barnard** *assoc.prof. (USA)*, **Sevinj Hamzayeva**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

History. Sociology **Daniyal Kadirniyazov**, *prof. (Russia)*, **Selma Kadir gizi Yel**, *prof. (Turkey)*,
Kozma Tamas, *prof. (Hungary)*, **Adil Bakhshaliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Aziz Mammadov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Hasan Sadigov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Zabil Bayramov, *prof. (Azerbaijan)*, **Shirkhan Salimov**, *prof. (executive secretary, Azerbaijan)*, **Matias Dornfeld**, *assoc.prof. (Germany)*.

Economic sciences **Ziyad Samadzada**, *acad. (Azerbaijan)*, **Mikhail Osipov**, *prof. (Russia)*,
Vasiliy Bespyatikh, *prof. (Russia)*, **Nazim Imanov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Arif Shakaraliyev, *prof. (Azerbaijan)*, **Hajiagha Rustambayov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Shafa Aliyev, *prof. (Azerbaijan)*, **Galib Huseynov**, *(executive secretary, Azerbaijan)*,
Aynura Yahyayeva, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

Pedagogy. Psychology. Methodology **Alexander Korostelyov**, *prof. (Russia)*, **Farrukh Rustamov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Ramiz Aliyev, *prof. (Azerbaijan)*, **Rufat Huseynzada**, *prof. (Azerbaijan)*,
Erde Gabor *assoc.prof. (Hungary)*, **Lada Chepeleva** *assoc.prof. (Russia)*,
Aytakin Mammadova, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*,
Fuad Mammadov, *assoc.prof. (Azerbaijan)*,
Sevar Mirzayeva, *assoc.prof. (Azerbaijan)*

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksində (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə Elmi xəbərlər jurnalının rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ, Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала Научные известия

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI, Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81`371

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İDİOMLARIN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏMİRASLANOVA ARZU SURXAY qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllimamiraslanova.arzu1970@gmail.ru*Açar sözlər: idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, semantik xüsusiyyətlər, struktur çalarlar*

Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan idiomlar zəngin xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar həm Azərbaycan dilinə, həm də ingilis dilinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Burada bir fərq vardır ki, ingilis dilində kifayət qədər idiomların olduğu onlarla bağlı olan lüğətlərdə öz əksini tapır. Azərbaycan dilinin frazeologiyasında isə idiomlar ayrılıqda seçilmədiyindən onları ayırmaq çətinlik törədir. Belə ki, Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologiya barədə yazdıqları elmi əsərlərdə və lüğətlərdə idiomları ayırmamış, onları atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə birgə vermişlər. Bu da onları digərlərindən ayırmaqda nisbətən çətinlik törədir. Çünki Azərbaycan dilində idiomlarla bağlı heç bir ayrıca lüğət işlənməmişdir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində işlənən idiomlar danışıq zamanı mətnə xüsusi çalarlıq və özünəməxsus rəngarənglik verir. İdiomlar dili zənginləşdirir, nitqi daha səlis və cəlbedici edir.

Ç.Hokketə görə, “İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi heç cür mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır”. [4, s. 158]

A.Makkay isə Ç.Hokketin təsnifatından fərqli olaraq tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etmir. Ona görə iki və daha artıq morfemdən ibarət olan morfemlər idiom hesab olunur. İlk dəfə olaraq dilçilikdə A.Makkay idiomatik ifadələri qruplaşdıraraq, idiomları “fazeoloji idiomlar” adlandırmışdır. Tədqiqatçıya görə, belə tərkib hissələrinin mənası ilə frazeoloji idiomlarda olan bütöv konstruksiyalar arasında az əlaqə olur. Bu halda mənanın tam aydın olmaması, onun idiomatikliyinin yüksək göstəricisi hesab edilə bilər. [6, s. 94]

İdiomlarda əsas şərtlər aşağıdakılardır:

1. məna bütövlüyü;
2. semantik sabitlik;
3. leksik sabitlik;
4. sintaktik sabitlik.

İdiomlar frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olsalar da, onların öz yaranma tarixi var. İdiomlar hər bir xalqın yaşayış və həyat tərzini, dini və etiqadını, mövhumati təsəvvürlərini, dünyagörüşləri, sənət və peşələri ilə əlaqəli olaraq yaranmış və hələ də yaranmaqdadır. Aydındır ki, hər bir idiom ilk dəfə yarandıqda hərfi mənada işlənməmiş, tədricən zamana uyğun olaraq məcazilik və idiomatiklik xüsusiyyəti qazanmışdır. Bu barədə G.Yusifova yazır: “Hər hansı bir idiomun tarixinə nəzər saldıqda, onun ilkin olaraq hərfi mənada işlətmək üçün yarandığını, zaman keçdikcə məcazi və ya idiomatik məna kəsb etdiyini görmək olar. Məsələn: *dressed to a tea* – idiom kimi “*geyiminə xüsusi diqqət yetirən şəxs*” mənasını verir. Qədim dövrlərdə rəsmi çay mərasimləri təşkil edildiyi zamanlarda dəvət olunan şəxslər öz geyimlərinə xüsusi diqqət yetirərdilər və bu idiom ilkin zamanlarda *dressed for a tea* və ya *dressed to go to a tea* hərfi mənasında işlədilib. Müasir dövrdə isə sonuncu variantda işlənir: *Beware any salesman that is dressed to a tea, smiles too much, and talks fast*. [9, s. 8]

Frazeologiya nəzəriyyəsində isə daha çox rol oynayan və bu nəzəriyyəyə böyük təsiri olan V.Vinoqradovun məna növləri haqqında təlimidir. Bu təlimin əsas qayəsi, sözlərin sərbəst və asılı

mənalarının fərqləndirilməsi xüsusiyyətidir. Lakin maraqlı cəhət ondadır ki, o, bu təlimi əsasən rus dilinin frazeologiyasına şamil etmişdir. V.Vinoqradov rus dilinin materiallarına əsaslanaraq, frazeoloji birləşmələri üç əsas qrupa bölünür:

1. frazeoloji qovuşmalar;
2. frazeoloji bitişmələr;
3. frazeoloji birləşmələr. [10, s. 140]

Frazeologiya elminin formalaşmasında A.Kuninin də rolu böyük olmuşdur. O da V.Vinoqradov kimi frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan idiomları 3 əsas qrupa ayırır:

1. idiomatika;
2. idiofrazeomatika;
3. frazeomatika.

Amma A.Kuninin fikirlərində müxtəliflik özünü göstərməkdədir. A.Kuninin fikirləri tamamilə fərqli mövqedə durur, nəinki digər tədqiqatçıların. Belə ki, A.Kuninə görə: “Yalnız bir çox birləşmələr o zaman frazeologiyanın tədqiqat obyektinə ola bilər ki, onların hərfi mənada işlənməsinə baxmayaraq, idiomatiklik mənə əsas götürülsün. Məsələn, biz əgər, *be careful or you'll break your leg* cümləsində, “*break a leg*” birləşməsinə təşkil edən leksemləri hərfi mənada işlətsək, bu zaman onun frazeoloji birləşmənin deyil, hər hansı bir cümlə yaratmaq xüsusiyyətlərinin aydın şəkildə anlaşılmamasının şahidi olacağıq.

Bu ifadə məcazi mənada götürüldükdə isə “*break a leg*” ifadəsi *Break a leg in your game today* cümləsində idioma çevrilir. Çünki cümlənin ümumi mənası heç də ayrı-ayrılıqda işlənən sözlərin mənasına əsalanmır”. [11, s. 127]

Əgər biz məsələyə bu istiqamətdən yanaşsaq, onda V.Vinoqradovun frazeoloji bitişmə və frazeoloji birləşmə adlandırdığı qrupların bir təsnifatda birləşməsinin şahidi olacağıq. Çünki həm məcazi, həm də hərfi mənada işlənmə xüsusiyyətləri məhz bu qruplara xas olan əlamətləri özündə əks etdirir.

Həm A.Kuninin, həm də V.Vinoqradovun fikirlərini ümumi halda götürərək, idiomları aşağıdakı bölgü prinsipinə əsasən müəyyən qruplara ayırmaq olar:

1. Tərkibində işlənən sözlərin cümlədən asılı olaraq həm hərfi, həm də məcazi mənada ifadə olunan idiomlar. Məsələn: *to have a bee in one's bonnet* – “*fikrində daima nəyinsə olması və ya hər hansı bir şeyin kimisə narahat etməsi*”, *be walking on thin ice* – “*riskli və ya təhlükəli vəziyyətdə olmaq*”.

2. Yalnız idiom şəklində olub, idiom şəklində anlaşılan öz həqiqi mənasını ifadə etməyən, həm semantik, həm də sintaktik cəhətdən uyğunluq təşkil etməyən sözlərin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn idiomlar. Məsələn: *foot the bill* – “*hesabı ödəmək*” – *take smth. at face value* – “*nəyi isə olduğu kimi qəbul etmək*”.

Bir çox alimlər isə idiomların, hətta zaman keçdikcə metaforikliyi itirmiş və daşlaşmış semantik vahidlər kimi işlənmiş idiomlardan əmələ gəldiyi qənaətindədirlər. Belə ki, tədqiqatçılardan R.Gibz və Q.Nanberq bu fikirdədirlər. R.Gibz idiomların ölmüş metaforalardan əmələ gəldiyini, Q.Nanberq isə idiomların özünün daxili struktura malik olduğunu və bunun da nəticəsində, daxili strukturun idiomatik mənə ilə idiomu təşkil edən tərkib hissələr arasındakı əlaqəni əks etdirdiyini öz tədqiqat əsərlərində qeyd etmişlər. [2, s. 37; 8, s. 78]

İdiomlar əsasən bir neçə yarımqruplara bölünür:

1. Əsl (xalis) və ya frazeoloji idiomlar – Bu idiomlar məcazi mənada ifadə olunur, dilin ifadə formalarına uyğun gəlmir, anlaşılması çətin və ya qeyri-mümkün olan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn idiomlardır. Belə söz birləşmələri tam bütövləşmiş idiomatik xüsusiyyətlərə malik olur və bu zaman əsasən kontekst daxilində konkret mövzuda işlənən mənə müəyyən edilir.

Belə idiomlar isə heç də təsadüfən yaranmamış, illər keçdikcə tədricən formalaşmağa başlamışdır. Məsələn: *Let your hair down* idiomunun yaranma tarixi belədir: Qədimdə ictimai yerlərdə, saçlarını yığan qadınlar evdə və ya dostlar arasında sərbəst və rahat olmaq üçün belə edərildilər. Sonradan isə bu ifadə öz şəklini dəyişib, idiom halında işlənməyə başlayıb.

2. Leksik idiomlar (semi idioms). Belə idiomlarda olan komponentlərdən biri mütləqdir ki, öz həqiqi mənasını saxlasın. Bu idiomların digər xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, onların tərkibində əsasən iki hərfi mənalı söz və ya bir neçə məcazi mənalı (non-literal) sözlər olur. Bu zaman orada işlənən məcazi mənalı söz yalnız konkret mövzu ilə bağlı məcazi məna xüsusiyyətinə malik olur. Digər sözlərlə və ayrılıqda işləndikdə isə yalnız hərfi məna ifadə edir. Bu zaman isə belə birləşmələrin nəticəsində xüsusi məna formalaşaraq idioma (məcazi) çevrilir.

3. Hərfi idiomlar (literal idioms). Belə idiomlar əsasən daha az semantik mürəkkəbliyə malik olur. Belə idiomlarda hər iki komponent və yaxud tərkib hissəsində olan bütün komponentlər müəyyən hallarda öz hərfi mənalarını saxlayır. Lakin maraqlı cəhət odur ki, bu zaman bütöv birləşmələrin konkret mövzu çərçivəsində məcaziliyi olur. Belə idiomların digərlərindən fərqli cəhəti ondadır ki, bu idiomları anlamaq digərlərindən daha asandır. Çünki burada anlaşılaacaq məna, xüsusən müəyyən qədər tərkib elementlər vasitəsi ilə aydınlaşır. Məsələn: *on foot*; *on the country*; *happy birthday*; *a merry/happy Christmas*; *a happy New Year*; *Happy Anniversary* və s. göstərmək olar.

Bir çox idiomlar da vardır ki, onlar müxtəlif sistemli dillərdə işlənsələr də, bir dildən, başqa dilə keçən zaman əgər hərfi tərcümə oluna bilmirsə və ya ekvivalentinin verilməsi mümkün deyilsə, o zaman, bu ifadə bir dildən başqa bir dilə transformasiya edilməlidir. Bu barədə tədqiqatçı T.Quliyev yazır: “Hər hansı gumana gəlməyən və ya çətinliklə baş tutan işdən bəhs edilərkən ingilis dilində *when pigs fly*; *castles in the air*; *if ifs and ands were pots and pans* və *if the sky fales, we shall catch larks* idiomlarından istifadə edilir. Bu idiomlara hərfi tərcümədə Azərbaycan dilinə müvafiq olaraq “*donuzlar uçanda*”, “*havada qəsrlər*”, “*əgər əgərlər və vələr*”; “*çaydan və qazan olsa*”, “*səma nə vaxt yerə enərsə*”, “*torağayları da o vaxt tutarıq*” kimi tərcümə etmək olar. Lakin, göründüyü kimi, Azərbaycan dilində belə ifadə yoxdur. Həm ifadə, həm də idiom şəklində.

Məhz bu səbəbdən belə idiomlar və ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümə deyil, transformasiya olunmalıdır. Başqa sözlə, həmin idiom Azərbaycan dilində onun semantikasına uyğun idiomla əvəz olunmalıdır. Azərbaycan dilində bu zaman, “*dəvənin quyruğu yerə dəyəndə*” idiomlarından istifadə olunur. Komponent oxşarlığı tam aradan qaldırılsa da, transformasiya zamanı semantik ekvivalentlik əldə olunur. [5, s. 91]

İdiomlarda və ya ümumən frazeoloji birləşmələrdə ekvivalentlik məsələsi həmişə problemli məsələ olaraq qalmaqdadır. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmənin başqa bir dilə transformasiya olunması zamanı, onun bir sözlə əvəz edilməsi məsələsi də gündəmdə olan məsələlərdən hesab edilir. Lakin fərqli baxışlar da var. Məsələn: Bir fikrə görə hər hansı bir bütöv birləşmənin mənasını bir sözlə ifadə etmək düzgün deyil. Dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda, bu fikirdə müəyyən həqiqətlər vardır. Çünki eyni bir fikri, hər hansı bir sözlə əvəz etmək mümkün olarsa, o zaman iki və daha artıq sözdən ibarət olan birləşmədən istifadəyə ehtiyac qalmır. Digər tərəfdən götürüldükdə isə, dildə hər bir vahidin öz yeri var. Dil isə mürəkkəb bir sistem olduğundan o dilə məxsus olan hər hansı bir fikrin müxtəlif yollarla müxtəlif sözlərlə ifadəsi dilin imkanlarının bariz göstəricisidir. Lakin ayrı-ayrı ifadə vahidlərindən istifadə edilməsi həm də müxtəlif məqsədlərə xidmət etmiş olardı.

Bu barədə bir çox tədqiqatçıların özlərinə məxsus fikirləri var. Məsələn, S.Əliyeva hər hansı bir birləşmənin bir sözlə əvəz olunması məsələsinə toxunduqda nə baş verəcəyi barədə öz tədqiqat əsərində yazır: “Razılaşmaq lazımdır ki, frazeologizmi sözə ekvivalent hesab etmək heç də frazeologizmlə sözü eyniləşdirmək demək deyil. Məsələ burasındadır ki, biz sözlə frazeologizmi sinonim kimi işlədə bilirik. Bu hal həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində müşahidə olunur. Məsələn: *əldən düşmək yorulmaq*; *to get on one's nerves* – *to away, to irritate* kimi xarakterizə oluna bilən ifadələr hələ də var və mövcud olaraq qalmaqdadır. Məhz bu mənada frazeologizmlə söz bir-birinə ekvivalent sayılır və buna heç bir şübhə yoxdur. Əlbətdə söz və frazeologizm bir-birindən fərqlənməsə, onlar dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinə aid edilə bilməz. Bu fərq, şübhəsiz ki, mövcuddur. [1, s. 101]

Müxtəlif sistemli dillərin idiomlarının bir-birinə struktur-semantik, semantik baxımdan yaxınlığı və uzaqlığı müəyyən səbəblərlə şərtlənir. Struktur-genetik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə

fərqlənən, coğrafi yaxınlığa və uzunmüddətli mədəni-tarixi əlaqələrə malik olmayan, müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən ekvivalent idiomatik ifadələrin bir sıra struktur-semantik və leksik-semantik cəhətləri diqqəti cəlb edir. Belə ifadələrin komponent tərkibində, qrammatik təşkilində, leksik tərkibində, idiomatik variantlığında, struktur sinonimlərinə malik olmasında, müəyyən oxşarlıqlar nəzərə çarpır. Ekvivalent idiomatik ifadələrin struktur təşkilində analogiya, onların obrazlığının ümummilli xarakteri ilə şərtlənir. Məsələn: Azərbaycan dilində *gözə girmək* (*soxulmaq*) ifadəsinin ekvivalenti ingilis dilində *drug (pull) by cars* kimi xarakterizə olunur. Burada, ümumiliyi təmin edən səhətlərdən biri sinonim feil komponentlərinin bir-birini əvəz edə bilməsidir. Feil komponentlərinin sinonimliyi başqa ekvivalent idiomatik ifadələrdə də müşahidə olunur. Məsələn: ingilis dilində *lay (put) a finger* Azərbaycan dilində *əlini batırmaq* (*bulandırmaq*) [5, s. 93] kimi işlənir.

Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən idiomların bir-biri ilə uyğun gəlməsi labüddür. Bu zaman əsas qayə onların coğrafi cəhətdən bir-birinə daha yaxın məsafədə olmasıdır. Digər tərəfdən isə idiomların digər dilə hərfi tərcüməsi də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar bu məsələdə fərqli mövqedə dururlar. Onlar arasında həm mənfi, həm də müsbət fikirli insanlar vardır ki, əksəriyyəti həm hərfi tərcümələri, həm də transformasiyadan istifadəni məqbul sayırlar.

Bir çox tədqiqatçılar da vardır ki, idiomların hərfi tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü dillərin milliliyi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə, belə əlamətləri sırf dillərin milli xüsusiyyətində görürlər. Məsələn: S.Murtuzayev yazır: “Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir”. [7, s. 28]

Digər tərəfdən isə idiomlar frazeoloji qovuşma kimi götürülür ki, həmin bu frazeoloji vahidlərin (idiomların) ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanı ifadəsinə xidmət etmiş olsun. Məsələn: aşağıdakı misallarda qeyd etdiyimiz hallar baş vermiş, bu söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqilmənələrindən uzaqlaşaraq, frazeoloji qovuşmada, tamamilə başqa bir mənanın meydana çıxmasına şərait yaratmışdır və ya səbəb olmuşdur. Nəzər salaq: *He pulled himself together quickly. They were at their wit's end. The soldier will keep their eyes open in the country, where the blacks known to be hostile* cümlələrindəki ifadələr olan *pull together*, *at wit's end* və *keep eyes open* söz birləşmələri faktiki olaraq öz mənalardan uzaqlaşmış, tamamilə fərqli bir idiomun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu ifadələr birləşmə tərkibində müvafiq olaraq, Azərbaycan dilində “*özünü ələ almaq*”, “*çaş-baş qalmaq*” və “*ayıq-sayıq olmaq*” mənalının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan tədqiqatçılarından da bir çoxları frazeoloji qovuşmanı idiom hesab edirlər. Bunlara misal olaraq Ə.Hacıyevani, E.Nəcəfov, A.Cəfərovu göstərmək olar. Bu tədqiqatçılara görə, frazeoloji qovuşmalar (idiomlar) digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənanaya malik olan söz qruplarıdır. Belə ki, onlar motivləşmir, yəni onların mənası, tərkib hissələrinin mənalardan ibarət deyildir, yalnız məcazlaşma prosesinə uğrayıblar.

Məsələn: *to come a cropper* – “fəlakətə uğramaq”; *neck and crop* - “təməmilə bütün”; *at six and seventh* – “çaş-baş halında”; *to get one's cap at smb.* – bir kəsin diqqətini cəlb etmək. [3, s. 61]

Sonda, onu qeyd etmək ki, metaforik düşüncə tərzli bir çox idiom və idiomatik ifadələrin mənasını təsvir etmək mümkün olur. Bu zaman metaforik düşüncə tərzli hər hansı bir şəxsə, davamın məcazi mənasını məhz təsəvvür nəticəsində dərk etməyə, başa düşməyə kömək edir. Metaforik düşüncə tərzinin belə xüsusiyyətləri, hər iki dildə mövcud olan idiomların hər mənalı, həm obrazlı, həm də məntiqi cəhətdən əsaslandırıla bilən frazeoloji vahidlər olduğu qənaətinə gəlməyimizə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. AMEA-nin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu., № 1, 1999, s. 100-104
2. Gibbs R., Josephine Jr. Metaphor in idiom comprehension // Journal of Memory and Language, 1997, p. 111
3. Hacıyeva A., Najafov E., Jafarov A. English phraseology. Baku: Elm and Tehsil, 2009, 228 p.
4. Hockett C.F. A course in modern linguistics. New York. Prentice Hall Collegeons., 1958, p. 172.
5. Quliyev T.S. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiyası yolları. Dissertasiya, Bakı, 2012, 150 s.
6. Makkaï A. Idiom structure in English. Paris the Haqme. Monfon, 1972, 74 p.
7. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azər nəşr, 1962, 114 s.
8. Nunberg G. The pragmatics of reference. Indiana University. 1978, 182 p.
9. Yusifova G.J. İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, 25 s.
10. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и Лексикография. М.: Наука, 1977, 312 с.
11. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учеб. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. М.: Высшая школа, 1986, 336 с.

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРНО-СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИДИОМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Амирасланова А.С.

Ключевые слова: идиомы, слова, перкуссия, пословицы и поговорки, семантические особенности, структурные оттенки

Идиомы, входящие в состав фразеологических единиц на азербайджанском и английском языках, имеют исключительное значение в обогащении словарного состава любого языка. Идиомы используются в азербайджанском языке вместе с пословицами и загадками. Одна из основных проблем – невозможность отделить идиомы на азербайджанском языке от других фразеологизмов. Их можно выбрать только из контекста. В английском языке тоже достаточно идиом. В некоторых случаях возникают такие идиомы, что при их переводе невозможно получить желаемый результат. Именно здесь требуется умение переводчика найти ему эквивалент. Переводчик должен преподнести предложение таким образом, чтобы фраза, содержащаяся во фразеологизме, сохранила свой смысл.

SUMMARY

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF USING IDIOMS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH

Amiraslanova A.S.

Key words: idioms, proverbs, saying, semantic features, structural shades

Idioms that are part of phraseological units in the Azerbaijani and English languages are of exceptional importance in enriching the vocabulary of any language. Idioms are used in the Azerbaijani language along with proverbs and riddles. One of the main problems is the inability to separate idioms in the Azerbaijani language from other phraseological units. You can only select it from the context. In English, too, there are enough idioms. In some cases, idioms arise that make it impossible to get the desired result when translating. It is at this time that the translator's ability to give it an equivalence. The translator must present the sentence in such a way that when one language is equivalent to another, the phrase contained in the phraseology retains its meaning.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.10.2019
	Son variant	03.03.2020

UOT 81.371

“11”–“100” SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ METODLARI

MÜRSƏLOV RİZVAN CAVANXAN oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

rizvanmursalov@bsu.edu.az

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, idiomlar, hikmətli sözlər, semantik məna çalarları

Tədqiqat işlərini araşdırarkən yeni-yeni aspektdən yanaşma nöqtəyi-nəzərindən bəzi məsələləri yenidən nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Məhz bunun özü də tədqiqatın sonuna qədər bizi bir daha bu məsələlərə qayıtmağa vadar edir.

Ümumiyyətlə, idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, formal qrammatik, semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə əksər hallarda kontekstdən asılılığa malik olur. Onlar elə külçələmiş dil vahidləridir ki, dildə onların mənaları tam eksplisit şəkildə ifadə olunmamışdır. Onların mənalarının açılması üçün kontekst və ya mətn daxilində işlədilməsinə ehtiyac duyulur. Onların mənası daha ekspressiv, təsirli və lakonik olur. Nitqdə obrazlılıq və ifadəlilik isə frazeoloji vahidlərə xas olan metaforiklik, emosionallıq və ekspressivlik vasitəsilə yaranır. Frazeoloji vahidlər nəticəsində bədii təfəkkür inkişaf edir, fikir çevikləşir, dildə ünsiyyət prosesi asanlaşır.

Frazeoloji vahidlərin digər bir əhəmiyyətli xüsusiyyəti isə ondadır ki, onlar əşya və canlıların nəinki semantik cəhətini, anlayışını adlandırır, həmçinin onu qiymətləndirməyə meyilli olur və ona məxsus səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə insanların diqqətinə çatdırır.

Frazeoloji vahidlər əksər hallarda mürəkkəblik prinsipinə zidd olan dil fiqurları kimi qəbul edilir. Bu prinsip ilə özündə mürəkkəb vahidin mənasının onun tərkib hissələrinin (elementlərinin) mənalarından əmələ gəlməsini əks etdirir. Bu isə belə izah oluna bilər: frazeoloji vahiddə əgər tamın mənası anlaşılırsa, hər bir tərkib elementinin özü də ayrı-ayrılıqda qavranılır və ya başa düşülür. Müasir ingilis dilində minlərlə frazeoloji vahid vardır ki, bunlar istər ingilis dilinin özündə, istərsə də onun digər variantlarının leksikasında çox yüksək işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Məhz bu səbəbdən təqribən iyirmi beş min idiomatik ifadənin ingilis dilində mövcud olduğu bildirilir. Bu çoxluğun bir səbəbi də əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bəzi atalar sözlərinin idiom kimi və ya əksinin olduğu, yəni bəzi idiomların atalar sözləri kimi işlənmə tezliyinin yüksək olmasıdır.

Frazeologiyada idiomların xüsusi yeri var. Onlar frazemlərin bir qrupu kimi işlənir və onların mənası tərkib hissələrinin heç də həmişə cəmi olaraq başa düşülmür. Yəni idiomlar tam olaraq dəqiq tərcümə oluna bilmir. Əgər idiomlar sözbəsöz tərcümə olunarsa, ya onun mənası dəyişir, ya da tamamilə mənasız olur.

Frazeoloji vahidlərin yaranması, insanların birbaşa yaşam tərzləri ilə həmahəng olmasından irəli gəlir. Belə ki, frazeologizmlər yaranan zaman etnik və kənar linqvistik amillər çox böyük rol oynayır. Məhz bu səbəbdən də bu amillər frazeoloji vahidlərin formalaşmasını və inkişafını şərtləndirən xüsusi cəhətlər hesab olunur. Bu fikrə münasibət bildirərkən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, həqiqətən də, frazeologizmlərin müxtəlif funksional, semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqatı nəticəsində çəkdiyimiz misallarda onların nə dərəcədə dilin mənəvi cəhətdən zənginləşməsində əsas rol oynadığının şahidi oluruq.

Frazeoloji vahidlər hər bir xalqın adət-ənənəsini, milli kolirini və dil sistemindəki leksik-qrammatik formaları əks etdirir. Belə frazeoloji vahidləri Azərbaycan dilinə tərcümə edən zaman orijinaldakı xüsusiyyətlərin hamısını tərcümədə saxlamaq mümkün olmur. Bunun əsas səbəbi isə dillər arasında təkcə ayrılan cəhətlərin deyil, həmçinin uyğun gələn cəhətlərin olmasıdır. Əgər biz frazeologizmlərlə bağlı olan lüğətləri tutuşdursaq, onlar arasında müəyyən məna yaxınlığının olmasını görürük. Məhz bunun özü, müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji vahidlərin məna və formaca bir-birinə uyğun olması baxımından insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən bir əlamət hesab olunur. Burada həmçinin oxşar şərait, mədəni yaxınlıq böyük rol oynayır. Bəzi hallarda bu əlamətlərin mövcudluğu tərcümə zamanı çox da çətinliklər törətmir. Tərcüməçi demək istədiyi fikri dəqiq çatdırır və əsərin bədii emosionallığı da qorunub-saxlanılır. Yanlış tərcümənin əsas səbəbi isə onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi və sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır.

Tərcümə zamanı iki əsas cəhət üstün tutulur:

1. tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək;
2. başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Hər iki halın vəhdətində isə tərcümə zamanı ingilis dilində deyilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik cəhətdən təhlil olunur, birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyətləri ilə bərabər, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlardan sonra isə tərcümə olunacaq dilin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə, ingilis dilində deyilmiş frazeoloji vahid tərcümə olunacaq dildəki ifadə vasitələri ilə müəyyənləşir. Tərcümə prosesi isə əsasən tutuşdurma və müqayisə əsasında aparılır. Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl tərcüməsi isə əsasən ingilis dilinin frazeologizmləri ilə tərcümə olunacaq dilin frazeologizmləri arasındakı əlaqədən və uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Doğurdan da tərcümə zamanı milli dil qayda-qanunlarını, realiyaları, hər hansı bir xalqın mədəni dəyərlərini nəzərə almaq əsas vacib amillərdən hesab olunmalıdır.

Frazeoloji vahidlərin daha geniş yayılmış formalarından biri də aforizmlərdir. Demək olar ki, bizim hamımız gündəlik ifadə vasitəsi kimi aforizmlərdən istifadə edirik. Bəs aforizmlər özündə əsasən nəyi ehtiva edir? Bir çox dilçilər hikmət və müdriklik ifadə edən idiomatik ifadələri aforizm adlandırırlar. Zaman keçdikcə aforizmlər dildə inkişaf edərək, ona xüsusi çalarlıq verir. Aforizmlər daha çox kitablarda, məşhur nitqlərdə və digər mətnlərdə yaranır və hətta onların bəzilərinin kökləri müqəddəs kitablara qədər gəlib çıxır. Aforizmlər öz tərcüməsini və mədəni xüsusiyyətini ifadə etdiyi dərindən fəlsəfi həqiqətinə görə qısa, yaddaqalan cümlələr şəklində qoruyub saxlaya bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün aforizmlər dildə geniş yayılıb, işləklik qazana bilmir.

Aforizmlərin xüsusiyyətlərindən ən əsası dil xüsusiyyətidir. Onun ən başlıca dil xüsusiyyəti struktur- semantik sabitləşmə (frazeologizləşmə) məsələsidir.

Doğurdan da, nəinki aforizmlər, eləcə də digər frazeoloji vahidlər sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, məna sözü, söz birləşməsinə və cümləyə ekvivalent olaraq dilə hazır şəkildə gətirilən, qrammatik cəhətdən dəyişilən konstruksiyalar toplusudur.

Hər bir dil öz-özlüyündə mürəkkəb frazeoloji quruluşa malikdir. Əgər biz də hər hansı bir dilin frazeologiyasını mükəmməl biliriksə, demək, ona mükəmməl də yiyələnə bilirik.

Məlumdur ki, frazeologiya sözlərin tədqiqat sahəsi olan leksiologiyanın bir qoludur. Demək, bunlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcud olmalıdır. İlk olaraq bunu onunla əsaslandırmaq ki, hər iki sahənin əsasını sözlər təşkil edir. Bu baxımdan onlar arasında oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğu inkaredilməz bir faktdır. Bu oxşarlıq ilk olaraq qrammatika nöqtəyi-nəzərindən özünü göstərir. Bu sahədə frazeoloji vahid və söz morfoloji əlamətlərə malik olub, cümlə üzvü kimi çıxış edir, təyin və tamamlığa malik olur. Sözyaradıcılığı sahəsində isə frazeoloji vahid və söz birlikdə yeni sözlərin yaranmasında əsas təməl rolu oynayır. Onomasiologiya sahəsində - frazeoloji vahid və

söz birlikdə insana aid olan müxtəlif fəaliyyət növlərinin obyektiv gerçəkliklə əlaqədar olan hadisələrini ifadə edir. Bu barədə tədqiqatçı Şirinova M.B. öz məqaləsində yazır: “Frazeoloji vahidlə söz arasında ümumi əlamət vardır. Bu ümumi əlamət hər ikisinin məna tamlığıdır. Leksik tərkibinə və quruluşuna görə frazeoloji vahidlər söz kimi dildə hazır şəkildədir. Bu əlamətinə görə frazeoloji vahidlər asanlıqla nitq hissələri üzrə təsnif edilir. Mənanın olması və qrammatik funksiya daşması, bu iki dil vahidinin ümumi əlamətidir. Bu iki xüsusiyyət frazeoloji vahidin məzmununu təşkil edir. Sözlə eyni olmayan frazeoloji vahid ona məna və funksiyaca çox yaxındır. Frazeoloji vahid leksik mənasına, forma dəyişikliyinə, sintaktik vəzifəsinə görə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması əsasında meydana gəlir. Bu zaman onda həqiqi və məcazi məna kimi leksik mənalar bir leksik vahiddə birləşir. [11]

Frazeoloji vahidlərin yaranması və inkişafı birbaşa onun leksik tərkib hissələrinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji vahidi təşkil edən sözün özü də öz-özlüyündə məhz leksik vahidə məxsus xarakterik xüsusiyyətini qoruyub saxlama gücünə malikdir. Amma bununla belə, frazeoloji vahidin leksiokologiyasının bir sahəsi olduğu qeyd olunsa da, onlar arasında kifayət qədər fərqlər mövcuddur. Tədqiqatçının fikirlərinə onu əlavə edə bilərik ki, doğrudan da, frazeoloji vahidin tərkib hissəsi olan söz, ayrı-ayrılıqda deyil məhz tərkib hissəsi olaraq işlədilən zaman spesifik xarakter daşıyır. İşlənən zaman cümlə üzvü kimi fərqlənə bilmir, hətta cümlə üzvləri ilə heç bir qarşılıqlı əlaqəyə belə girmir.

Digər fərqlərə gəldikdə isə əsasən onu deyə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin mənası o qədər güclü olur ki, onun məna tərkibini açmaq belə çox çətinlik törədir. Amma bununla belə, bəzi tədqiqatçılar frazeoloji vahidin sözlə birlikdə hər hansı bir cümlə üzvü kimi çıxış edə bilməsini bildirirlər. Bunu onunla əlaqələndirirlər ki, bu, onların həm funksional baxımdan, həm də sintaktik funksiyalarının ya qismən, ya da bütövlükdə oxşar olması baxımından irəli gəlir. Tədqiqatçılar arasında olan bəzi mübahisəli məsələlər (frazeoloji vahid və söz: onların oxşarlığı və fərqləri) görünür ki, hələ də öz həllini tapmayıb. Çünki bəzi tədqiqat əsərlərini araşdırarkən çox oxşar və fərqli fikirlərə rast gəlirik. Buradan da aydın olur ki, bu məsələ öz həllini tapana qədər mübahisə predmeti olaraq qalacaqdır. Frazeologiyasının (frazeoloji vahidlərin) leksiokologiya ilə sıx şəkildə, vəhdətdə olmasını qəbul etməli olsaq belə, onların arasında fərqlərin olmasını da qəbul etməliyik. Bu fərqləri isə yuxarıdakı qeydlərimizdə bildirmişdik. İndi isə “11” və “100” say tərkibli frazeoloji vahidlərə bütün bu yuxarıdakı qeyd etdiyimiz kontekstdən yanaşaq. Onu da qeyd edək ki, “11” say **tərkibli frazeoloji** vahidlərə nə Azərbaycan dilində, nə araşdırdığımız tədqiqat əsərlərində, nə müəllif kitablarında və povestlərdə, nə də başqa əsərlərdə rast gəlmədik. İngilis dilində isə buna aid bir neçə frazeoloji vahidə rast gəldik.

Məsələn: *Before you spend eleven pence, earned shilling – on bir pens xərcləməzdən öncə, bir şilling qazanmaq gərək.* [7]

- **At the eleventh hour** – If something happens **at the eleventh hour**, it happens when it's almost to be late, or at the last possible moment (idiom) – Son anda.

For ex. *Our team won after they scored a goal **at the eleventh hour** – Bizim komandamız ən son anda hesabı açdı*

- **Eleventh that is made at the possible minute** - ən son anda verilən qərar.

For ex. *The sport's federation made **an eleventh hour** decision to suspend the star player – İdman federasiyası ən son anda ən yaxşı oyunçudan şübhələndi.* [14]

“12” say tərkibli frazeoloji vahidlər

Azərbaycan dilində işlənən “12” say tərkibli frazeoloji vahidə iki yerdə rast gəldik.

1. **On iki imama yalvarınca, bir Allaha yalvar** (zərb-məsəl). “O vaxtacan Şirxan İsmayılzadə məzuniyyətdən qayıdıb gəlir. Onunla da görüşüb, məsələni bir yolluq həll edərim. Atalar demişkən, **On iki imama yalvarınca, bir Allaha yalvar.** [3]

2. **On iki dərənin suyunu bir-birinə qatmaq** (idiom). “Birdən fermalarda tilsimə düşmüş soyuducular canlı məxluq kimi dil açarlar, başlayarlar çərənləməyə, gözlərini yumub, ağızlarını açıb on **iki dərənin suyunu qatarlar** bir-birilərinə”. [4]

“12” say tərkibli frazeoloji vahidlərə ingilis dilində rast gəlinmədi.

“13” say tərkibli frazeoloji vahidə nə Azərbaycan, nə də ingilis dilində rast gəlinmədi. Tərkibində “14” və “15” say tərkibli frazeoloji vahidlərə ingilis dilində rast gəlinməsə də, Azərbaycan dilində N.Seyidəliyevin dissertasiyasında rast gəldi. N.Seyidəliyev qeyd edir: “Dastan və nağıllarımızda bu saylara “**on dörd gecəlik aydı**”, “**on dörd gecəlik ay kimi**”, “**elə bil on beş gecəlik aydır**” və s. kimi xeyli ifadə işlədilmişdir ki, bu da oğlan və ya qızın daha gözəl, tayı-bərabəri olmayan gözəl mənalərini ifadə edir: gözəl – **on dörd, on beş gecəlik aya bənzədilir**. Məsələn: Zalım qızı, elə bil on dörd (on beş) gecəlik aydır (Əmiraslanın nağılı).

- **Xoş – beş (hal-xoş), on – beş** – görüşərkən, salamlaşarkən, bir-birinin vəziyyətini soruşmaq, hal-əhval tutmaq anlayışını bildirir. Məsələn: *Xoş-beş, on-beşdən sonra gubernator Səlimbəyə dedi...* (“Qaçaq Nəbi” dastanı). [10]

“19”, “20”, “22”, “24” say tərkibli frazeoloji vahidlər.

“19” say tərkibli frazeoloji vahidə Azərbaycan dilində rast gəlinmədi. İngilis dilində isə üç idioma rast gəldi.

- **Talk nineteen to the dozen (idiom)** – Someone who talks nineteen to the dozen speaks very quickly – tez-tez danışmaq, sürətli danışmaq.

For ex. *He was talking nineteen to the dozen so I didn't catch the whole store – O, o qədər sürətli danışdı ki, mən bütün hekayənin nədən bəhs etdiyini bilmədim.*

- **Dead and buried (idiom)** – vaxtı keçmiş, köhnə, on doqquzuncu əsrdən qalma.

“20” say tərkibli frazeoloji vahidə Azərbaycan dilində ancaq, dünya dillərindən tərcümə olunmuş bir aforizmdə və bir atalar sözünə rast gəldi.

- **İyirmi yaşındakı bir insan, dünyanı dəyişdirmək istər. Yetmiş yaşına gəlincə, yenə dünyanı dəyişmək istər, amma edə bilməyəcəyini bilər** (Clarence s. Darrow) (aforizm)

- **İyirmisində yel çəkən, altmışında sızıldar** (atalar sözü). [2]

İngilis dilində isə “20” say tərkibli frazeoloji vahidə bir atalar sözü formasında, iki dəfə də aforizm formasında rast gəldi.

- **One may lead a horse to water, but twenty can't make him drink (proverbs)** – bir nəfər atı suvarmağa apara bilər, amma iyirmi nəfər onu içməyə məcbur edə bilməz. [1]

- **Nature gives you face you have at twenty: it is up to you to merit the face you have at fifty** (aforizm) – (Coco Chanel).

“22” say tərkibli vahidə İngilis dilində idiom şəklində rast gəldi.

- **Catch twenty two (idiom)** – A catch twenty two situation refers to a frustrating situation where you cannot do one thing without doing a second, and you cannot do the second before doing the first – Yuxarı baxırsan bığ, aşağı baxırsan saqqal.

For ex. *I can't get a job without a work permit, and I can't get a work permit without a job. It's a catch twenty two situation – Mənə iş vədi verildiyindən iş tapa bilmədim. Vəd verilməyəndə də iş tapmaq olmur. Yuxarı baxırsan bığ, aşağı baxırsan saqqal.* [15]

“24” say tərkibli frazeoloji vahidə də Azərbaycan dilində rast gəlinmədi. İngilis dilində isə bir idioma rast gəldi.

- **Twenty – four – seven (idiom)** – This term refers to something which is available or happens twenty four hours a day, seven days a week – Yeddi günün iyirmi dörd saati.

For ex. *The tourist office provided a list of 24-7 supermarkets in the area - ərazidə olan supermarket turistlərin ofisini 7 günün iyirmi dörd saati təmin edirdi.* [15]

“30”, “40” say tərkibli frazeoloji vahidlər.

“30” say tərkibli frazeoloji vahidə Azərbaycan dilində bir yerdə rast gəldi: **Otuz iki** dişdən çıxan otuz iki məhəlləyə yayılar. [2]

“30” say tərkibli frazeoloji vahidə ingilis dilində bir aforizm kimi rast gəldi.

- **The first forty years of life give us the text: the next thirty supply the commentary on it – ömrümüzün birinci qırx ili bizə mövzu verir. Digər otuz ili isə onu şərh etməklə təmin edir** (Arthur Schopenhauer).

“40” say tərkibli frazeoloji vahidlərə hər iki dildə kifayət qədər rast gəldi. Tərkibində **“40” sayı** olan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində aşağıdakı hallarda işlənir.

“40” say tərkibli frazeoloji vahidlərə daha çox dastan və nağıllarda, eləcə də, fərdi əsərlərdə rast gəldik. Azərbaycan folklorunda rast gəlinən bu say tərkibli vahidlər haqda N.Seyidəliyev yazır: “Ümumiyyətlə Azərbaycan folklorunda, o cümlədən, dastan və nağıllarda **40 sayına** tez-tez rast gəlinir ki, bu ifadələr içərisində **“qırx gün, qırx gecə”, “qırxıncı otaq”** ifadələri daha çox işlənmişdir. **“Qırx gün, qırx gecə”** ifadəsi, əsasən bir neçə gün, xeyli vaxt, çox uzun müddət və s. mənalarda işlədilib. Çoxluğu bildirir. **“Qırxıncı otaq”** ifadəsi isə sirli yer, heç kəs gedə bilməyi, qorxulu bir yer mənasında işlədilir. [9]

Digər misallara nəzər yetirək.

- **Qırxdır, biri əskik deyil** – (kəm) – (zərbi-məsəl) sözsüz, güzəşt olmamaq.
- **Quduran qırx gün gedər** – (zərbi-məsəl) **“Beş-on günlük vəzifə Zaur Həsənlini yoldan çıxartmışdı. Onun ədalarından gördüm ki, axırı belə olmalıdır. Quduran qırx gün gedər, dolan tökülər.** [6]
- **Qırxında öyrənən gorunda çalar** (atalar sözü).

İndi isə **“40” say tərkibli frazeoloji vahidlərin** ingilis dilində necə işlənməsinə nəzər salaı.

- **A fool at forty is a fool indeed** (proverbs) – **qırx yaşında olan axmaq elə ömürlük axmaq olaraq qalacaq.** Müqayisə et. **Qozbeli qəbir düzəldər.** [1]
- **Forty winks** (idiom) – **If you have fortywinks, you have a short sleep or rest, generally during the day – Mürgüləmək.**

For ex. *Dad likes to have **forty winks** after a game of golf – Babam qolf oyunundan sonra bir az mürgüləməyi xoşlayır.*

“50” say tərkibli frazeoloji vahidlərə Azərbaycan dilindəki əsərlərdə rast gəlmək olur.

Məsələn: **Əlli dərənin suyunu qarışdırma(q)** – idiom. [3, s. 380]

- **Əldən qalan əlli il qalar** (atalar sözü) – Məsələn: **“Evdə çox otura bilmərəm. Bu həftə sonu iş çıxmalıyam. Əldən qalan əlli il qalar – deyiblər.** [7]

“50” say tərkibli frazeoloji vahidlərdən həm idiom, həm də atalar sözləri kimi ingilis dilində aşağıdakı kimi istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, aşağıdakı çəkdiyimiz misalda kontekstdə **əlli** rəqəmi ilə bağlı ifadəyə rast gəlinməsə də, onun ekvivalentini ancaq belə vermək mümkündür: **Make provision for a rainy day but in good time** (proverbs) **Bu günün işini sabaha qoymazlar.** Müqayisə et. **Əldən qalan əlli il qalar.** [1]

Bədii əsərdə İngilis dilində bu ifadənin verilmiş formasına nəzər salaı:

Məsələn:

- **Divide (something) fifty-fifty** (idiom) – **to divide something into two equal parts – bərabər hissəyə bölmək.**

For ex. *We decided to divid the money that we earned fifty-fifty – Biz bərabər qazandığımız pulu bərabər surətdə bölməyi qərara aldıq.*

- **Go fifty-fifty (on something)** – (idiom) – **to divide the cost of something iin half – yarı-yarıya bölmək.** [14]

“70”, “80”, “90”, “100” say tərkibli frazeoloji vahidlərin ingilis və Azərbaycan dilərində işlənmə funksiyasına nəzər yetirək. Onu da deyə ki, **“80” və “90” say tərkibli frazeoloji vahidlərə**

ayrı-ayrılıqda rast gəlinmədi. Yalnız bir yerdə birlikdə işlənən ifadəyə rast gəlini. “100” say tərkibli frazeoloji vahidlərə hər iki dildə kifayət qədər rast gəlinir.

Azərbaycan dilində işlənən bu frazeoloji vahidlərə aşağıdakılar aiddir.

- **Yetmişində zurna çalmağı öyrənən, gorunda çalar** [2]
- **Yetmişində yorğalıq** – (zərbi-məsəl).
- **Səksən dünya, doxsan dünya, axır bir gün yoxsan dünya.** [6]

Məsələn, *“Atam nə barədəsə düşünürdü. Ancaq dillənirdi – dolayları qalxandan sonra. İnsan müvəqqəti şeydir, oğul”, – sakitcə dilləndi – səksən dünya, doxsan dünya, axır bir gün yoxsan dünya!– deyə, əlavə etdi*. [6]

- **Dünyada yüz biclik varsa, onun doxsan doqquzu düzlükdür.** [3]
- **Yüz dəfə ölç, bir dəfə biç** (atalar sözü). [9]
- **Yüz qarğaya bir sapand daşı** (zərbi-məsəl). [9]
- **Adamın yüz gün kotanı işləyincə, bir gün bəxti işləsin** (zərbi-məsəl)

Tərkibində **“100”** sayı olan frazeoloji vahidlərə N.Seyidəliyevin qələmə aldığı dissertasiya işində də rast gəldik.

- **Yüz oğlana bərabər** – bu say da çoxluğu bildirir. (qoçaq, igid, döyüşkən, qəhrəman, qoçaq adam haqqında). Sərkərdələr arasında Dəli Həsən, Dəli Mehtər və s. kimi igidlər var ki, hər biri **yüz oğula bərabər** idi (“Koroğlu” dastanı).
- **Sabahı yüz ilə dönmək** – vaxt uzatmaq, dilxor olmaq, əsəbiləşmək, cansıxıcı olmaq: Qorxum budu, yardan əlim üzülə, **sabahımın biri dönər yüz ilə** (“Məhəmməd və Güləndam” dastanı).

Dünya dillərindən dilimizə tərcümə olunmuş **“100”** say tərkibli aforizmə nəzər salaq: *“Əgər siz banka 100 dollar borclusunuzsa, o sizin şəxsi probleminizdi. Əgər bank sizə 100 milyon dollar borcludurlarsa, bu artıq sizin bankın problemidir* (JP.Getty). [13]

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. İngilis- rus-Azərbaycan dillərində parameoloji vahidlər. Bakı, 2018, 568 s.
2. Hüseynzadə Ə. Azərbaycan atalar sözü, zərbi- məsəllər, hikmətli sözlər. Bakı: Yazıçı, 1982, 366 s.
3. İldırımoglu Ə. Zorən Jurnalist. I hissə. Bakı: Azərneşr, 1995, 445 s.
4. İldırımoglu Ə. Zorən Jurnalist. II hissə. Bakı: Azərneşr, 1995, 356 s.
5. İldırımoglu Ə. Aqibət. Bakı: Nurlan, 200, 368 s.
6. İldırımoglu Ə. Mənim rəncbər atam. (Roman). Bakı: Gənclik, 2002, 327 s.
7. İldırımoglu Ə. Silinməz izlər. Bakı: Maarif, 1997, 350 s.
8. İldırımoglu Ə. Daş yağın gün. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 240 s.
9. İldırımoglu Ə. Telepat. Bakı: Azərneşr, 1994, 367 s.
10. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Dissertasiya 273 səh
11. Şirinova M.B. Söz və frazeoloji vahidlərin münasibətinə dair // Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 24-25 noyabr. Sumqayıt, 2016.
12. <http://www.idiomconnection.com/number.html>
13. <http://rafailfazil.blogspot.com/p.aporizmler.html>
14. <http://www.learn-englishtoday>

РЕЗЮМЕ
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ «11», «100» И МЕТОДЫ ИХ ОБРАБОТКИ
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
Мурсалов Р.Дж.

Ключевые слова: *фразеология, фразеологизмы, пословицы, загадки, идиомы, мудрые слова, оттенки смыслового значения*

Проведение исследований по фразеологии – один из основных вопросов, стоящих перед лингвистикой. Идиомы, пословицы, загадки, афоризмы по функциональным признакам в большинстве случаев имеют зависимость от контекста. Для раскрытия их значений необходимо использовать их в тексте. Их значение становится более экспрессивным, эффектным и лаконичным. Образность речи и выразительность выражаются через метафоричность, эмоциональность и экспрессивность, присущие фразеологическим единицам. В результате использования фразеологических единиц развивается художественное мышление, упрощается процесс общения на языке. Их изучение и привлечение к исследованиям на разных языках является одним из самых актуальных вопросов.

SUMMARY
PHRASEOLOGICAL UNITS "11", " 100 " AND METHODS OF THEIR PROCESSING IN
AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES
Mursalov R.J.

Key words: *phraseology, phraseological units, proverbs, riddles, idioms, wise words, semantic meanings*

Conducting research on phraseology is one of the main issues facing linguistics. In most cases, idioms, Proverbs, riddles, and aphorisms depend on the context for their functional characteristics. To reveal their meanings, you must use them in the text. Their meaning becomes more expressive, effective and concise. Figurative speech and expressiveness are expressed through metaphor, emotionality and expressiveness inherent in phraseological units. As a result of the use of phraseological units, artistic thinking develops, and the process of communication in the language is simplified. Their study and involvement in research in different languages is one of the most pressing issues.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.11.2019
	Son variant	16.03.2020

УДК 82.091

ДВЕ РОДИНЫ: В СУДЬБЕ И ТВОРЧЕСТВЕ (вместо рецензии)

¹ИСКЕНДЕРОВА НИГЯР ВАЛИШ ГЫЗЫ²НАДЖИ ФЛОРА СУЛТАН ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, 1-профессор
Бакинский славянский университет, Азербайджан, 2-профессор
isqani@gmail.com

Ключевые слова: литературные связи, концепция родины, Казахстан, Америка, историческое прошлое и современность

Вопрос о межнациональных связях литератур – один из актуальных и в то же время разносторонних и сложных вопросов литературоведения. Он требует осмысления, как в контексте исторического времени, так и своеобразия современной общественно-политической, культурной обстановки. На каждом историческом этапе форма литературных взаимосвязей имеет свою специфику, обусловленную целым рядом факторов. Вместе с тем межнациональные связи имеют и свои закономерности развития, без учета которых нельзя объективно оценить уровень взаимоотношений между разными национальными литературами и их своеобразие.

В этом плане весьма показательна книга Светланы Ананьевой и Алеся Карлюкевича, озаглавленная «Беларусь в творчестве и судьбе: литературный диалог в пространстве и времени», изданная в Минске издательским домом «Звезда» в 2018 году. Монография состоит из двух глав: «Беларусь в творчестве и судьбе» и «Культурная сверхпамять как контекст казахско-белорусского и казахско-американского литературного сотрудничества». Названия глав вызывают сразу же живейший интерес, так как позволяют сделать в будущем их проекцию на культурные, литературные связи Азербайджана со многими странами и дают толчок для новых изысканий в таком, очень плодотворном для исследователей направлении.

Культуры и литературы Беларуси и Казахстана связывают единое историческое прошлое и удивительные личности – представители обоих народов. И потому название первой главы этой книги объединяет как судьбы, так и литературное творчество людей, в жизни которых Беларусь, с ее прекрасными и спокойными пейзажами, доброжелательными и трудолюбивыми людьми, вынесшими тяготы войны, сыграла очень важную роль. Так, авторы рассказывают о судьбе казаха Ади Шарипова, в жизни которого обе земли, и Казахстан, и Беларусь равно значимы и дороги. Называя себя «белорусским партизаном и казахским писателем», А.Шарипов вспоминает, как 27 трудных месяцев провел в лесах, которые он пешком исходил во время Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Впоследствии Ади Шарипов – министр просвещения Казахской ССР, первый секретарь Союза писателей Казахстана, директор Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова о своих военных годах на земле Беларуси напишет: «Низкий поклон тебе, земля белорусов, от нас партизан из Казахстана! Ты берегла и согревала нас на своей груди в трудные партизанские годы» [1, с.8].

Современные литературоведы, раскрывая значение концепта Родины, соотносят его с историей страны, – пишут авторы. «Будучи для каждого человека неотъемлемым способом выражения его национальной идентичности, концепт Родина вынужден нести на себе и весь

груз политической истории страны» [1, с.12]. В романе А. Шарипова «Дочь степей» концепт Родина – это концепт Степи: «Белоснежные вершины гор словно подпирали небо, вокруг них стояла легкая пена облаков. Ветерок, поднявшийся с рассветом, разглаживал шелковистый ковер степи и шевелил листву карагачей и яблонь» [2, с.7].

Родная степь и родной Казахстан навечно запечатлены в сердце писателя и его творчества, как и неповторимая военная молодость, которая осталась в памяти навсегда. Главный герой известной автобиографической повести А.Шарипова «Память», через 40 лет получающий приглашение от своих однополчан вновь посетить места боевых сражений, пишет: «Никогда не думал, что сейчас, на склоне лет, спустя годы, после жестоких и изнурительных боев, я испытаю это непередаваемое чувство: *будто здесь, в этих местах я родился и вырос, и вот снова вернулся сюда*» [3, с.191]. Родина для А.Шарипова – не только историческая земля предков, но и «та земля, которую ты защищал ценой своей жизни, а она тебя оберегала, словно родного сына». Таким образом, ассоциативные связи концепта *Родина* и концепта *жизнь* переплетаются в судьбе и творчестве казахского писателя, литературоведа и педагога. И потому ему «грустно и радостно оказаться вдруг на земле своей далекой молодости», там, где остался огромный кусок твоей судьбы» [3, с.191]. На страницах повестей А.Шарипова «Огонь в лесу», «История одного полушубка», «Звезды в темнице» и путевых очерков ярко и волнующе рассказывается о героической борьбе партизан, подробно описаны многие военные операции, «рельсовая» война и др. Но повесть «Память» занимает в его творческом наследии особое место, ибо она связывает в его сознании две страны - Беларусь и Казахстан, как два крыла в его творчестве и судьбе.

С особой тонкостью и нежностью вспоминают авторы монографии казахского поэта - фронтовика Сагингали Сеитова (1917-2007), называя его «увлекательным повествователем, тонким лириком, в поэзии которого гражданственность сочетается с трепетным преклонением перед красотой бытия» [1, с.18]. В то же время С.Сеитов – литературный критик, живо откликающийся на современные ему новинки литературного процесса, переводчик мировой классики на казахский язык, а также человек, редкое сочетание поэтического дарования которого с научно-исследовательскими способностями выдвинуло его в ряд видных ученых XX столетия. Имя этого ученого как автора значительных монографий, исследований по истории казахской литературы, проблемам взаимообогащения литератур вошло в литературные энциклопедии многих народов. Он наводил мосты между литературами, открывал новые факты, давал теоретическое обобщение межнациональных связей казахской литературы. Одновременно с этим, С.Сеитов занимался творческой деятельностью. Он является автором ряда сборников: прозы «Солдаты просят слова» и поэзии: «Эхо», «Память», «Я всегда с вами», «Капли на тополях», «Товарищ время», «Доброта», «Сокровенное» и др.

С особой любовью исследуют авторы монографии творчество Людмилы Шашковой – уроженки Беларуси, внесшей ярчайшие страницы в историю казахско-белорусских литературных отношений. Известный казахстанский журналист, поэт, автор поэтических и прозаических книг «Пора подсолнухов», «Ты есть я», «Диалоги с надеждой», «Луг золотой», «Два вольных крыла», «Хранители огня» и др. «Отличительной чертой поэтической манеры автора является сопричастность, любовь ко всему, что окружает поэта, любовь к ее двум Родинам – Беларуси и Казахстану [4, с.90].

Л.Шашкова своей профессиональной деятельностью всемерно способствует упрочению духовных связей братских народов, ведет содержательную рубрику «ПроЧтение» на страницах «Казахстанской правды», благодаря которой читатель узнает о книжных новинках отечественной литературы, о ярких событиях международного сотрудничества. Она является составителем книги «Русские Казахстана» и автором целого ряда интересных проектов. Деятелям отечественной культуры посвящена книга ее очерков и эссе «Хранители

огня» [5]. Героями этой книги стали деятели литературы и культуры Казахстана и России: А.Мусаходжаева («наш казахстанский феномен») и М.Ауэзов («Истинный учитель в кругу истинных учеников»), А.Молодов и В.Михайлов, Е.Толепбай («Кисти и палитра были и остаются его главной работой и непреходящей страстью, единственным прибежищем души... и неизменным средством самовыражения») и М.Алимбай, А.Гурьев и И.Лебсак. Герои ее очерков и эссе - «посвященные и освященные хранители огня духовности и культуры» [6, с.156].

Беларусь и Казахстан, неразрывно связаны в творческой судьбе Л.Шашковой, чья профессиональная деятельность направлена на продолжение «постоянного на реальной основе, а не единичного взаимного культурного, литературного обмена на реализацию совместных издательских проектов» [7, с.143].

Белорусская тематика звучит также в творчестве В.Михайлова (стихотворение «Язык»), Г.Доронина (повесть «Вторник», дневниковые записи «Сквозь призму любви»), Е.Зейферт (сага «Веснег и Немига»), которые анализируются авторами монографии.

В заключении первой главы авторы обосновывая свою инициативу, с надеждой смотрят в будущее: «чтобы не прерывался диалог культур и литератур, и мы слышали друг друга, знакомились с интересными литературными произведениями и имели возможность видеть перспективу дальнейшего развития искусства, культуры и литературы в XXI веке.

Вторая глава монографии озаглавлена «Культурная сверхпамять как контекст казахско-белорусского и казахско-американского литературного сотрудничества». В этой главе авторы вновь раскрывают историю литературного сотрудничества двух стран – процесса, который имеет много общих точек соприкосновения на всем протяжении XX века. Однако, как замечают авторы, эта история уходит истоками в XIX век, когда в Казахстане побывали уроженцы белорусской земли З. Сераковский, Б. Залесский, А. Янушкевич и др.

Современные казахско-американские литературные связи охватывают широкий спектр направлений и также имеют свою историю, что позволяет выявить механизм наследования и смены традиций, накопления художественных ценностей, роль новых художественных переводов и т.д. Современный литературный процесс Казахстана и Америки отличаются друг от друга так же, как различны сформировавшие авторские миры писателей и поэтов, публицистов и драматургов культурные локусы и литературные традиции. Культурная сверхпамять находит свое отражение в белорусской, казахской и американской литературах, принадлежащих мультикультурному пространству глобализации как форма наследования большого смыслового контекста. Учитывая все многообразие жанровых и стилевых особенностей современной литературы Казахстана и Америки, авторы указывают на то, что современными литературоведами и критиками обеих стран недостаточно исследована публицистика. Однако, опубликованы отдельные воспоминания и дорожные очерки некоторых представителей казахской литературы, в пору холодной войны побывавших за «железным занавесом». Так, в год 120-летия со дня рождения классика казахской литературы М.О.Ауэзова появилась книга «Небоскреб на Ист-Ривер», в основу которой заложены воспоминания М.Исиналиева, министра иностранных дел Казахстана [8]. Он делится своими впечатлениями и размышлениями о поездках в США в составе делегаций, принимавших участие в работе XXXI и XXXVII сессий Генеральной Ассамблеи ООН (1976 и 1982 гг. соответственно). В книге М.Исиналиева получили отражение также яркие воспоминания известного писателя М.Ауэзова о его открытии Америки.

Рецептивное восприятие образа Америки в публицистике М.М.Ауэзова невольно проецируется современными авторами на тексты писателя. О диктате чуждого времени, обретении культурной самобытности, о патриотическом и гражданском долге – «Невада» М.М.Ауэзова. В декларации «Невада» отчетливо звучит тезис «возвращение»: «Мы привыкли бороться за мир во всем мире. Теперь поняли, что бороться нужно каждому на

своей земле». И далее именно в такой последовательности выстраивает шкалу ценностей автор: человек-народ-человечество, индивид и общество, общество и государство, национальные проблемы и международные отношения.

Художественная литература М.М.Ауэзова рассматривается как основная движущая сила общекультурного развития: ей придают большую роль в деле преемственности практики художественного творчества и эстетики, как активно-созидательному знанию. Ученый много размышляет об исторической памяти, о погружении литературы в колодезь времен, в мир кочевья, раскрывая национальное своеобразие искусства и национальную модель мира. Литературовед анализирует латиноамериканскую литературу и отмечает, что для нее важна идея целостности. Главный урок латиноамериканского культурного процесса заключается, по мнению М.М.Ауэзова, в теснейшей взаимосвязи, продуктивном взаимодействии литературно-художественных исканий и их теоретического осмысления [1, с.67].

В белорусском литературоведении, по мнению исследователя Ю. В. Стулова, «идет накопление ценного опыта, который, в конечном счете, позволит и нашим (*белорусским - прим. авт.*) ученым уточнить свой взгляд на историю национальной литературы США. Ведь у нас есть свои точные пересечения, тем более что многие современные американские писатели имеют белорусские корни» [9, с.13].

Далее авторы монографии исследуют творчество русскоязычных американских писателей. Среди них произведения Виктории Кинг – прозаика и публициста, автора рецензий, эссе и трилогии, включающей романы «Виктуар», «Отшельница» «Мачехи». Автор ставит своих героев в сложные ситуации, изображает в столкновениях с непредсказуемостью событий, с зыбкостью человеческих взаимоотношений» [10, с.2]. Концепты «свой» и «чужой», образы чужой жизни в большом историческом времени в произведениях Виктории Кинг складываются в «устойчивые структуры сознания, отражающие исторический опыт нации. Они не только обогащают знания о другом народе, но и характеризуют собственную этническую ментальность, - так пишет о творчестве В.Кинг исследователь В.Хорев [11, с.62].

Вызывает интерес также переключка тем и образов в творчестве казахстанской поэтессы белорусского происхождения Л.Шашковой, а также американской писательницы сербского происхождения Донны Галич Барр [13]. Творчество обеих требует, по мнению авторов, «внимательного изучения в плане имагологического дискурса, равно как и в ракурсе взаимного видения других народов» [1, с.107].

В заключение ещё раз отметим многогранность авторских подходов Светланы Ананьевой и Алеся Карлюкевича в изучении связей литератур Беларуси, Казахстана и Америки, а также творческих судеб людей, создавших эти произведения. Авторы монографии показывают роль литературы как мощного средства познания мира и человека, отражения морально-нравственных и культурных ценностей каждого народа. От объединяющего начала в заголовке «Беларусь в творчестве и судьбе» авторы монографии переходят к «литературному диалогу в пространстве и времени». Таким образом, монография успешно акцентирует проблему изучения литературных взаимосвязей, которая помимо своей научно-исследовательской цели, служит глобальной идее единения людей, гармонизации отношений между ними в наш беспокойный век – век раздоров, разногласий, размежеваний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьева С., Карлюкевич А. Беларусь в творчестве и судьбе: литературный диалог в пространстве и времени. Минск: Издательский дом «Звезда», 2018, 110 с.
2. Шарипов А. Дочь степей. Избранное: в 2 томах, т. 1. Астана: Фолиант, 2014, с.7-188
3. Шарипов А. Память. Избранное: в 2 томах, т. 2. Астана: Фолиант, 2014, с.191-224

4. Литература народов Казахстана / отв.ред. С.В.Ананьева. Алматы: КА Закират, 2014, 380 с.
5. Шашкова Л. Хранители огня. Алматы: СаГа, 2006.
6. Бадиков В. Ты есть я. Любовь Шашкова // В.Бадиков. Новые ветры. А.: Жибек жолы, 2005, с. 156-163
7. Культурное наследие в диалоге традиций: материалы форума писателей и культурологов Казахстана и Беларуси. Минск, 2009, 193 с.
8. Исиналиев М. Небоскреб на Ист-Ривер. Алма-Ата: Казахстан, 1987, 104 с.
9. Стулов Ю.В. История американской литературы: уроки изданий последних лет // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, №10. 2012, с.9-13
10. Кинг В. Мачехи. Кемерово: Кузбасс-вузиздат, 2011, 416 с.
11. Хорев В. Имагологический аспект изучения культурных связей // Литературная компаративистика, выпуск IV. Актуальные проблемы структуры и стратегии литературной имагологии. Ч.1. Киев: Издательский дом Стилос, 2011, с. 61-70
12. Шашкова Л. Луг золотой. Алматы: Жазушы, 2006, 176 с.
13. Галич-Барр Д. Дом разбитых зеркал. Минск: Белпринт, 2011, 264 с.

XÜLASƏ
İNSAN TALEYİNDƏ VƏ YARADICILIĞINDA İKİ VƏTƏN
(resenziya əvəzi)
İsgəndərova N.V., Naci F.

Açar sözlər: ədəbi əlaqələr, Vətən konsepti, Qazaxıstan, Amerika, tarixi keçmiş və müasirlik

Məqalədə Belarus yazıçıları Svetlana Ananyeva və Ales Karlukевичin müəllifi olduqları “Belarus yaradıcılıqda və taledə: məkanı və zamanı əhatə edən ədəbi dialoq” adlı monoqrafiyası tədqiqatə cəlb olunur. Qazaxıstan-Belarus və Qazaxıstan-Amerika yazıçılarının ədəbi əməkdaşlığını araşdıran bu əsərdə bildirilir ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan, amma ürəyi Belarusla bir vuran insanlar üçün Vətən konsepti Belarusun gözəl təbiət mənzərələri və mehriban, zəhmətkeş insanları ilə yanaşı, Qazaxıstan çölləri və ya Nyu-Yorkun göydələnləri ilə eyni tellərlə bağlıdır. Vahid tarixi keçmişi və oxşar mənəvi dəyərləri olan bu insanlar iki fərqli məkanı özlərinə vətən bilirlər və bu hisslərini də öz əsərlərində əks etdirirlər.

Məqalədə həmçinin ədəbi əlaqələrin millətlərarası dialoqun inkişafında və müasir ictimai-siyasi və mədəni mühitin sağlamlaşmasında mühüm rolu qeyd olunur.

SUMMARY
TWO HOMELANDS IN THE DESTINY AND CREATIVITY
(instead of review)
Isgandarova N.V., Nahji F.

Key words: literature links, Motherland concept, Kazakhstan, America, historical past and modernity

In the paper the book by Belarus writers Svetlana Ananyeva and Ales Karlukевич titled “Belarus in the destiny and creativity: literary dialogue through space and time” is under review. In the work which studies literary links between Kazakhstan and Belarus and Kazakhstan-America, is noted that though the writers who have created these works live in various countries, their Homeland concept complies both landscapes and hard working people of Belarus, and Kazakhstan steppes, and New-York skyscrapers. Having earned common historical background and universal moral values, these people possessed also two Homelands that have been described in their literary works.

In the paper the role of the literary links in the development of the interethnic dialogue and improvement of the political and cultural environment in the world is revealed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.10.2020
	Son variant	12.03.2020

УДК 82.091

ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В РУССКОЯЗЫЧНОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

АБДУЛЛАЕВ АЛИК НАРИМАН оглу

Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель

linqvomerkez@gmail.com

Ключевые слова: русскоязычная литература, двуязычие, национальное сознание, традиции, постмодернизм

В наши дни в связи с усилением этнического самосознания коренных народов постсоветских республик, формирование чувства нации, общенационального единства всех этнических, конфессиональных групп, населяющих эти страны, приводит к определенным процессам, как центростремительного, так и центробежного характера. В этом смысле в русскоязычном литературном процессе можно выделить несколько идейно-эстетических и, в определенной мере, идеологических тенденций, которые в зависимости от характера общественно-культурной ситуации отдельных республик проявляются в своеобразной форме. Неоднозначной можно считать позицию Н. Иванова, выраженную в статье «Возрождение русскоязычной литературы в Казахстане не планируется».[3] Автор резко разделяет русскую и русскоязычную литературы, с другой стороны противопоставляет их казахской национальной литературе. По его мнению, «литературные процессы в казахской литературе и в русскоязычной литературе протекают в Казахстане параллельно, но если казахская литература переживает в своём развитии определённый взлёт, то развитие русскоязычной литературы в Казахстане постепенно угасает: «Я намеренно в статье придерживаюсь термина "русскоязычная" литература, избегая термина "русская" литература. Надо заметить, что русская литература и русскоязычная литература не тождественны по сути». Конечно же соглашаясь с выводом о не-тождественности этих явлений, вместе с тем, не возможно согласиться с их противопоставлением как оппозитивных понятий. Автор не соглашается даже с утверждением М. Ауэзова о том, что в Казахстане формируется «новое, совершенно естественное для большого количества народа, проживающего здесь, ощущение единой родины. Становятся близкими проблемы этой родины, размышления о будущем». [3] Н. Иванов, развивая свою мысль, вообще отрывает творчество русских по происхождению писателей, уроженцев Казахстана, утверждая, что «русские по рождению писатели и поэты, родившиеся и выросшие в Казахстане, с затаённой, может быть не до конца ещё понятой ими, но сосущей "под ложечкой" тоской, глядят в сторону России, так как именно там находятся живительные истоки их русской духовности». [3] С этими рассуждениями автора можно было бы согласиться, если бы он не воспринял бы с тревогой «определённый взлёт казахской литературы», более того «совершенно естественное для большого количества народа, проживающего здесь, ощущение единой родины», формирование «нового казахстанского социума» и «единой суперкультуры». Главное перенесение всех этих идей противоречит подлинному характеру классической русской литературы, отличающейся «всемирной отзывчивостью» и планетарностью мышления.

Совершенно с другой позиции рассматривает русскую и русскоязычную литературу кыргызский ученый Бахтияр Турарович Койчуев. Он совершенно справедливо связывает

вопрос об идентичности автора со спецификой поэтического нарратива, состоящего из двух компонентов: «текста и личности, выражающей через слово своё отношение к миру». [4]

Объективно оценив «изменение этнической структуры Кыргызстана», автор именно этим историческим фактором объясняет «переход от киргизско-русского двуязычия к функционированию одного языка» и «падение уровня владения русским языком коренного населения». Думается, следующие наблюдения и выводы автора объективно характеризуют лингво-культурную ситуацию в Кыргызстане и раскрывают одну из общих типологических процессов: «Данные факторы оказывают определённое влияние на функционирование русской литературы в Кыргызстане, её месте в духовной жизни народов. Вместе с тем, русская культура, являющаяся одним из формообразующих элементов современной национальной духовной жизни кыргызского народа, пока ещё занимает важное место в общественной жизни. Свидетельством тому может являться русскоязычная литература Кыргызстана, функционирование русского слова в республике. Оно уже не способно, как некогда, определять векторы развития национальной культуры, но по-прежнему может отображать реалии современной жизни, поиски ценностных ориентиров во времена перемен». [4]

В отличие от предыдущего автора, Б.Т. Койчуев справедливо считает русскоязычную литературу и, в том числе, творчество русских по происхождению писателей Кыргызстана своеобразным поэтическим явлением, «обусловленным функционированием региональной русской литературы в контексте инонациональной мирозерцательной и эстетической культуры», в «азиатском круге». [4] Считаем, что именно такое синтетическое отношение к русскоязычной литературе как «пограничному» явлению культуры позволит адекватно охарактеризовать современные процессы в литературной жизни постсоветских государств.

Наряду с этим в современном литературоведении наблюдается и чисто филологическое отношение к русскоязычной литературе как поэтическому явлению. Скажем, Т. В. Боровинская, рассматривая тенденции развития многообразия жанров и стилей, русскоязычной поэзии Кабардино-Балкарии конца XX - начала XXI века, акцентирует внимание на литературоведческих категориях, вопросах поэтики, художественного мировидения, в частности, соотношение традиций и постмодернизма: «Произведения эпохи постмодернизма характеризует крайне размытая с точки зрения традиционной морали этика и специфическая эстетическая доктрина, основанная на повышенном внимании к тому, что традиционно находилось за рамками понимания прекрасного. Для художественного стиля постмодернистских произведений характерна тенденция к совершенно неожиданным «играм» с традиционными жанрами классики: демонстративная эклектика или пародирующая ирония, парафразис, цитирования, аллюзии. Но постмодернизм – это не набор приемов воплощения, это явление мировой культуры на уровне мировидения». [1]

Таким образом, эвристические вопросы русскоязычного творчества и, следовательно, вопросы поэтики написанных на русском языке произведений инонациональных авторов перерастает границы литературоведческой проблематики и связывается с вопросом национальной идентификации писателей. Актуализация же этого аспекта выдвигает на первый план вопросы мировидения, семантики художественной картины мира, функционирования концептов, скажем концепта родина, не только в традиционных, но и современных литературных течениях, в том числе, и в постмодернизме, который, как справедливо отмечает Т. В. Боровинская, «это не набор приемов воплощения, это явление мировой культуры на уровне мировидения». Вопрос национальной идентификации русскоязычных писателей и поэтов, в целом творческих личностей – крайне сложная и до конца не решенная проблема современной филологии и, в целом, гуманитарных наук.

Большинство исследователей считают билингвизм, тесное взаимодействие и взаимопроникновение культур, транскультурные явления одним из важнейших особенностей

современной цивилизации и, в частности, литературного творчества. По мнению автора исследования по транскультурной модели якутской русскоязычной литературы Бурцевой Жанны Валерьевны, «к числу социокультурных признаков развития современной культуры исследователи относят формирование транснациональных авторов, занимающих промежуточную позицию между несколькими нациями и традициями; сосуществование в одном пространстве авторов, пишущих на разных языках и происходящих изначально из разных культур... Результаты «культурного синтеза» в художественном творчестве ныне представляются как одновременное действие различных культурных голосов «в одной точке» - в одном произведении и в создающем его творческом сознании».[2,с.3]

Актуальность проблемы транскультурной модели творчества связана, в первую очередь, с подспудным стремлением к сохранению национального своеобразия и культурного многообразия в условиях стремительно нарастающего процесса глобализации, нивелировки этнической специфики и исчезновения традиций. Альтернативой считается появление смежных, межнациональных форм творчества, изучение таких понятий, как «культурная гибридность», «межлитературный синтез», «транскультурная личность» и «транскультурная литература». Фундаментальной же проблемой представляется характер творческой личности, творца межкультурных, транскультурных произведений, вопросы национальной идентификации национальных писателей, пишущих на другом языке, их восприятие национальной культуры, чувство родины и особенности его поэтического воплощения.

Отметим, что при рассмотрении этого вопроса необходимо избегать крайностей. Только лишь происхождение, только лишь язык, только лишь воспитание изолированно от других факторов не могут быть определяющим фактором национально-культурной идентификации авторов. Скажем, на азербайджанском языке творили и творят много представителей иных национальностей, творения которых неотделимо от азербайджанской литературной и культурной традиции. И наоборот, много азербайджанцев еще со Средних веков творили и в наши дни творят на других языках, но и их творчество также является неотделимой частью азербайджанской литературы. Или же многие писатели и поэты сочиняли и сочиняют свои произведения на двух, трех языках и имеют непосредственное отношение как к своей этнической культуре, так и к иным культурам. Однако в этих процессах, конечно, определяющую роль играет содержание и форма произведений, их принадлежность к определенной культуре и, во-вторых, самоощущение, национальная либо культурная или же национально-культурная идентификация авторов. Думается, прав российский исследователь А.В.Подобрий, рассматривая национальное своеобразие, в первую очередь, как текстовую категорию: “В литературоведении и публицистике довольно часто возникали дискуссии по поводу национальной идентификации писателей, чье творчество не укладывалось в рамки какого-то одного языка и культуры. Но даже сама постановка вопроса о национальной идентификации писателей представляется ненаучной. Для литературоведения главное – каков текст, написанный автором, как воплотился в нем национальный менталитет, традиции национальной поэтики. В этом смысле нас интересуют явления пограничного характера, где сочетались бы традиции разных культур. Этнический компонент – один из многочисленных факторов (и далеко не самый существенный), которые так или иначе влияют на творческую индивидуальность писателя”. [5, с.82-84]

Таким образом, в контексте русскоязычного творчества на первый план выходят взаимодействие, более того, взаимопроникновение не только литературных, культурных традиций, но и национальных менталитетов, диалог между этно-поэтическими традициями и их синтез, появление «гибридных», «транскультурных» явлений. Поэтому и азербайджанскую русскоязычную литературу, а также творчество некоторых русских

писателей, уроженцев Азербайджана, в определенном смысле, можно считать пограничным явлением.

Такая межкультурная коммуникативная функциональность ярко проявляется в Бакинском тексте азербайджанской русскоязычной литературы, в образе и концепте родина, город, море, при художественном воплощении темы Карабаха и т.д. Вне зависимости от этнического происхождения, в творчестве русскоязычных писателей и поэтов Азербайджана Баку, Карабах, в целом Азербайджан, воспринимаются и поэтически воплощаются как родной дом, очаг, отчизна. Все это свидетельствует о национальном и художественном своеобразии азербайджанской русскоязычной литературы и необходимости комплексного подхода к проблеме идентификации иноязычных писателей, при которой важную роль, по-видимому, должны играть культурологические, психологические и творческие особенности их творчества, а не только лишь их этническое происхождение и язык.

Резюмируя вышесказанное, можем констатировать, что отношение к русскоязычному творчеству инонациональных авторов должно быть гибким и дифференцированным, соответствующим историческому контексту, литературной традиции и индивидуальному характеру автора. В Азербайджане русскоязычные авторы в целом сохранили национальные ментальные и творческие особенности, черты национального стиля и поэтического мышления. С другой стороны, в их творчестве происходит слияние двух поэтических традиций, русской и национальной и формируются синкретичные, транскультурные художественные явления. Благодаря творчеству русскоязычных авторов, представителей кавказских и среднеазиатских народов, в русской литературе, начиная с XIX века, сформировался «мусульманский текст», появились инонациональные стилевые элементы. Национальная специфика, однако, охватывает не только формальную сторону русскоязычных произведений, но и их глубинную семантику и идейное содержание. С этой точки зрения исключением не является и русскоязычная литература Азербайджана периода независимости.

Современная русскоязычная литература Азербайджана отличается широтой тематики и многогранностью содержания. Русскоязычные писатели и поэты затрагивают в своем творчестве те же проблемы, которые актуальны в целом для национальной культуры и общественной мысли, литературы и искусства Азербайджана. Одна из таких характерных тематических сфер азербайджанской русскоязычной литературы современности – это тема родины, которая ассоциируется с такими мотивами, как мать, отчий дом, «берег моря», любовь и т.д., и служит воплощению таких понятий, как азербайджанский характер, старый Баку, бакинец, карабахский конфликт, тоска эмигрантов по родине и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боровинская Т. В. Русскоязычная поэзия Кабардино-Балкарии конца XX–начала XXI века: тенденции развития, многообразие жанров и стилей, контекст/ Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Нальчик, 2011.
2. Бурцева Ж.В. Транскультурная модель якутской русскоязычной литературы: художественно-эстетические особенности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Якутский государственный университет имени М.К. Аммосова. Якутск, 2008.
3. Иванов Н. Возрождение русскоязычной литературы в Казахстане не планируется // <http://ia-centr.ru/publications/> 429/13.02.2008
4. Койчубе Б. Т. Русская литература Кыргызстана начала XXI века как зеркало социального и духовно-нравственного состояния общества // <http://www.literatura.kg/articles/?aid=852>, 2009.
5. Подобрий А.В. К вопросу о понятиях «русскоязычная литература» и «национальная атрибуция писателя» // Пограничные процессы в литературе и культуре: сб. статей по

материалам междунар. науч. конф., посвященной 125-летию со дня рождения Василия Каменского. 17–19 апреля 2009 / общ. ред. Н.С.Бочкарева, И.А.Пикулева; Пермь: Перм.ун-т., 2009, 364 с.

**XÜLASƏ
POSTSOVET DÖNƏMİNDƏ RUSDİLLİ ƏDƏBİ PROSESDƏ İDEYA-ESTETİK
VƏ İDEOLOJİ TENDENSİYALAR**

Abdullayev A.N.

Açar sözlər: *rusdilli ədəbiyyat, ikidillilik, milli şüur, ənənələr, postmodernizm*

Məqalədə postsovet məkanında rusdillilik və rusdilli ədəbi yaradıcılıq məsələlərindən bəhs edilir. Müasir şəraitdə onların vəziyyətinə dair tədqiqatçıların müxtəlif yanaşmaları təqdim edilir. Qeyd edilir ki, qeyri millətlərdən olan müəlliflərin rusdilli yaradıcılığına yanaşma individual, tarixi kontekstə, ədəbi ənənələrə və müəllifin fərdi xarakterinə uyğun olmalıdır. Azərbaycanda rusdilli müəlliflər milli mental və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, milli üslubu və poetik fikri bütövlükdə qoruyub-saxlayıblar.

**SUMMARY
IDEA-AESTHETIC AND IDEOLOGICAL TENDENCIES IN THE RUSSIAN-LANGUAGE
LITERARY PROCESS OF THE POST-SOVIET PERIOD**

Abdullayev A.N.

Key words: *Russian-language literature, bilingualism, national identity, traditions, postmodernism*

The article considers the issues of Russian-speaking and Russian-language literary work in the post-Soviet area. Various points of view of researchers on their position in modern conditions are given. It is noted that the approach to Russian-language creativity of non-national authors should be individual, consistent with the historical context, literary traditions and personal character of the author. In Azerbaijan, Russian-language authors have entirely preserved national mental and creative features, national style and poetic thought.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.11.2019
	Son variant	03.03.2020

УДК 821.111

Б. ШОУ. «ПИГМАЛИОН». НОВАТОРСКОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПЬЕСЫ**АБДУРАХМАНОВА КЕНУЛЬ ТЕЛЬМАН** гызы*Бакинский славянский университет, dissertant*sevinc.n@mail.ru

Ключевые слова: театральное искусство, мифология, драматургические принципы, пьеса Джилберта, романтическая комедия, тематические параллели, превращение.

Придавая огромное значение театру, Б.Шоу явился одним из вдохновителей и организаторов созданного в Лондоне в 1891 году «Независимого театра». Для этого коллектива он создаёт свой первый драматический цикл – так называемые «Неприятные пьесы» (1892-1897). Эти пьесы положили начало блистательному, хотя и трудному, пути драматурга, открыли новую эпоху в истории английского театра. Шоу не случайно дал своему первому драматическому циклу столь выразительное, полусерьезное, полуироничное – название. Драматург срывает здесь маски с почтенных, респектабельных англичан, обнажает истинное, неприкрашенное лицо старого мира с его господством чистогана, с его звериной, хищнической моралью. Однако в большинстве своем пьесы Шоу предвоенного десятилетия далеки от социальной проблематики и ограничиваются, как правило, вопросами семьи, морали и искусства, решаемыми в свойственной драматургу парадоксальной манере. Такова очень популярная его пьеса – комедия, или, как ее называл сам драматург, поэма – «Пигмалион» (1912).

Существует очень большая монографическая литература, в которой с разных позиций, порою весьма противоречащих друг другу, подвергается критическому анализу это произведение. Несмотря на это, когда, как кажется, пьеса изучена вдоль и поперёк, в её исследовании были и остаются «белые пятна». К концу второго десятилетия XXI века наиболее частые научные дебаты разгораются вокруг жанровой природы «Пигмалиона». Например, А.Анискт делает упор на комедийном характере пьесы. В.Якубович, к примеру, в своих работах в основном рассматривает судьбу Пигмалиона как важный этап в творчестве Шоу вообще. И.Б.Канторович и некоторые другие акцентируют внимание в основном на природе жанра, несколько упуская из виду многочисленные дискуссии по столкновению различных сюжетных перипетий и т.д. Нетрудно прийти к выводу, что в наше время эта пьеса нуждается в новом прочтении, подкорректированной трактовке.

Итак, в первую очередь, хочется указать на следующий факт: исследуя пьесу Шоу, ученые часто вспоминают пьесу Джилберта «Пигмалион и Галатея» (1871), которую сам автор во втором заглавии назвал «Оригинальной мифологической комедией в трех актах». Автор имел основания назвать свою пьесу «оригинальной мифологической комедией», поскольку классическую версию мифа о Пигмалионе он превратил в забавную бытовую «комедию нравов». Пигмалион уже 10 лет женат, и изваянной скульптуре Галатеи он придал облик своей жены Циниски, которой он ранее десять лет подряд признавался в любви. Введена в сюжетную ткань пьесы Джилберта также и фигура мецената Хризоса, который очень велеречив при самовосхвалении своей роли в отношении преклонения им перед искусством в целом, к тому же весьма прижимист, когда надо хоть немного раскошелиться.

Чтобы усилить мифологические мотивы пьесы в бытовом аспекте, в нее включена еще одна пара персонажей: сестра Пигмалиона Мэйрин и солдат Левкипп – её жених. Самому

оживлению Галатеи тоже придана мифолого-бытовая мотивировка и окраска. Оказывается, жене Пигмалиона надо уехать из дома на одни сутки. Узнав о предстоящем отъезде жены, муж жалуется: «Так скоро и настолько надолго!». Однако жена, успокаивая мужа, советует ему делиться всеми своими мыслями во время ее отсутствия со статуей Галатеи, которая в эти сутки ее замещает.

Только успела Циниска хлопнуть дверью, как ее «заместительница» ожила и произнесла свое первое слово: «Пигмалион»... Первый акт и завершается разговором Пигмалиона с Галатеей, которым скульптор вводит ожившую статую в жизнь. Под занавес он уже заключает Галатею в объятия, хотя мысль о жене по-прежнему беспокоит его. Однако мифологическая линия была здесь налицо и выдержана она автором от начала и до конца повествования. Так заканчивается экспозиция и одновременно намечается завязка комедии Джилберта. Обрисованы все мифологические предпосылки для развития конфликта. И далее идёт опора на мифологию. А именно, как выясняется во втором акте, ожившая Галатея несет Пигмалиону отнюдь не радости возвышенной романтической любви, а тяжкие испытания. Дело в том, что Галатея при всем своем физическом совершенстве и привлекательности по духовному своему развитию и по сознанию – однодневный ребенок. Эта духовная инфантильность героини проявляется двояко: с одной стороны, она выливается в предельную наивность, с другой стороны, Галатея становится как бы носителем идей так называемого «естественного человека», чьи воззрения сталкиваются с «цивилизацией».

Ряд учёных, казалось бы, внимательно изучавших комедию Джилберта, в своё время пришли к решению, что именно это произведение следует однозначно считать первоосновой для «Пигмалиона» Шоу. Однако, это устаревшая трактовка настоящей комедии и, на наш взгляд, требует корректировки. Конечно, мы не отрицаем того, что мифологические очертания комедии Джилберта повлияли на общую схему фабулы комедии Шоу. Речь идёт о степени этого воздействия. Насколько оно реально?

По нашему предположению, оно сильно преувеличено критиками и не отвечает замыслу Шоу. Так, В.Якубович, М.Майзель и другие в своё время писали, что мифологические корни якобы служат главной основой для Шоу. Но для нас, очевидно, что пьеса Джилберта могла послужить лишь толчком для оригинального замысла великого драматурга, так как центральные образы древнегреческого мифа совершенно по-новому им переосмыслены. А именно, сам Кипрский царь, к тому же ещё и прославленный скульптор Пигмалион – превращается в профессора Хиггинса. В свою очередь Галатея – в цветочницу Элизу Дулиттл, торгующую фиалками на Ковент-Гардене.

На самом деле пьесе Шоу надо рассматривать только как незначительную переработку мифологического сюжета традиционного жанра романтической комедии, благо и автор назвал своего «Пигмалиона» в подзаголовке «Романс в пяти актах». В мифологическом «Пигмалионе» драматург непосредственно видит воплощение одного из трех центральных мотивов «романтической комедии» — мотива «превращения».

Что он собою представляет? В основе акта о «превращении» в обоих случаях лежит мотив любви к несуществующему объекту. Сначала предмет любви как бы, не материализован, представляет собой только условную фигуру (Сравним: восковая Галатея), а позже она уже становится для героя живой женщиной, воплощением красоты и идеала. Однако, в отличие от пьесы Джилберта, Шоу принимает разве что барьеры, разделяющие цветочницу и герцогиню. Он использует лишь фрагмент мифологии, а проблемы жанра, как такового, для него не существует. Майзель, в отличие от Якубовича и некоторых других единомышленников, полагает, что можно при желании всё-таки снизить степень использования Шоу мифологических элементов. Но одновременно с тем критик впадает в другую крайность. С его точки зрения, это – романтическая комедия с мифологическим подтекстом – и только. В этом аспекте мы с ним решительно не согласны. По ходу пьесы

выясняется, что Элиза Дулиттл была «создана» Генри Хиггинсом, как в древние времена Галатея создана Пигмалионом. Но мы подтверждаем, что у Шоу эта комедия лишь в насмешку может быть названа «Пигмалионом». Если в мифе Пигмалион проникся любовью к Галатее, то Хиггинс не способен на серьезное, глубокое чувство. Он вообще вряд ли способен был любить. О какой же тогда романтике может идти речь?!

Тогда резонно задаться вопросом: зачем же Шоу использовал этот миф как своеобразный трамплин для своей пьесы? Постараемся прояснить этот момент. Существо дела заключается в том, что склонный к парадоксу, Шоу переиначил классический сюжет, он воспользовался мифом о Пигмалионе и Галатее для того, чтобы показать духовную красоту человека из народа и зло высмеять бездушие светской морали.

По сюжету пьесы до поры до времени ещё не превращённая (то есть сконструированная не по мифологическому плану) центральная героиня – Элиза всячески старается научиться правильному английскому произношению. При этом она не только усваивает правила грамматики, а ещё и приобретает хорошие манеры, становится личностью в подлинном смысле этого слова. Хиггинс, к сожалению, вовсе не способен понять ее прекрасные человеческие качества, не может по достоинству оценить созданную им Галатею. И Элиза восстает против своего благодетеля. Она уходит от человека, не замечаящего, что её благодарность переросла в чувство более нежное и глубокое, нежели обычная привязанность.

В этих сценических трактовках мы ясно видим как приближение, так и отдаление от мифологического материала. Приближение к мифу драматургом осуществляется посредством признания за Элизой красоты и гуманности. Начинается как бы второй этап жизни центрального действующего лица. Из отрицательного персонажа она превращается в героя рефлектирующего, не сомневающегося в том, что избрала верный путь в жизни. На этом этапе она, в согласии с мифом о Галатее, инстинктивно ощущает фальшь окружающей её жизни. Лучшая половина Элизы тянется к свету, одному берегу реки, с которого она, образно выражаясь, начинает своё большое плавание. Худшая же часть её души, напротив, тяготеет к той жизни, в которой имеются только ложные приоритеты. Однако, по мысли Шоу второе полностью перекрывается первым.

В то же время мы видим и явное отдаление от мифологического материала. Элиза кровно связана с простым народом, точнее, с лучшими его качествами. Это чувство совершенно незнакомо Хиггинсу. Поэтому он не может оценить красоты и благородства героини. Разумеется, в отличие от мифологического Пигмалиона, который мог ценить как «каменную», так и живую красоту. Надо сказать, что сознание бессилия и зависимости, владеющее Элизой, в конце комедии сменяется чувством собственного достоинства. Пьеса показывает моральное превосходство человека из народа над представителями высшего общества. Элизу не прельщает перспектива быть удочеренной Хиггинсом или же выйти замуж за полковника Пикеринга, благодаря чему она сразу бы превратилась в «настоящую леди». Но она осталась трудовой женщиной, возросшая сила и энергия которой не могут не вызвать восхищения даже у Хиггинса.

В отличие от собственно мифологической трактовки, уже с самых первых английских постановок пьесы началось ложное толкование ее финала – дескать, Элиза выйдет замуж за Хиггинса. Энергичные протесты автора против подобного толкования пьесы не достигли цели, и тогда драматург написал продолжение истории Элизы Дулиттл – он заставил ее выйти замуж за неимущего молодого человека Фредди Эйнсфорда Хилла и зарабатывать на жизнь в качестве владелицы цветочного магазина. С одной стороны, это продолжение максимально отдалено автором от мифологии, с другой – этому и не стоит удивляться. Дело в том, что подобная концовка «Пигмалиона» логически вытекает из всего предшествующего творчеству Шоу.

В заслугу автора «Пигмалиона» следует также поставить тот факт, что мифологический мотив органично усилен здесь критическими обличительными тенденциями. Именно с «Пигмалиона» излюбленным жанром драматурга становится политическая комедия. И хотя в этой пьесе политические мотивы не столь ярко выражены, однако, это вполне компенсируется симптоматичным возрастанием числа гротескных образов и ситуаций, усиливается парадоксализм, к которому всегда тяготел Шоу. Критика им буржуазной действительности в лице Хиггинса и Пикеринга становится более злой и язвительной.

Наконец, некоторые критики прошлого явно не обратили должного внимания на тот факт, что образ Элизы Дулиттл чуть ли ни единственный во всем театре Шоу, показанный драматургом в движении, в развитии. Разумеется, в драматическом произведении нелегко запечатлеть духовное перерождение человека, который кардинальным образом меняется на глазах у зрителей. Тем не менее, Шоу успешно преодолел эти трудности и сумел дать убедительную и сценически очень выразительную социально-психологическую характеристику нескольких ступеней в развитии героини: Элизы – цветочницы Элизы – усердной ученицы Хиггинса, уже усвоившей идеальное произношение, но все еще по своим духовным устремлениям – уличной цветочницы, и Элизы – леди. При этом Шоу доказывает, что как бы резко ни отличались друг от друга по своим внешним признакам эти ступени, Элиза на каждой из них остаётся верна самой себе.

В результате искомый в нашей статье контрапункт – превращение – говорит в пользу того, что Элиза до конца пьесы сумела сохранить подлинное лицо простого трудового народа. Сохраняет человеческое достоинство даже в те пограничные моменты, когда она гордо несёт свои лохмотья и, глотая слезы обиды, бросает в лицо Хиггинсу: «Не надо мне никаких платьев. Я бы все равно не взяла... Я могу сама купить себе платья...» [4, с.271]. Это обстоятельство, так настойчиво выявленное драматургом на судьбе Элизы Дулиттл, доказывает глубоко демократический подход автора к главной проблеме пьесы. Драматург убежден, что различие между джентльменом и бедняком, если только они настоящие люди, чисто внешнее. Вот почему один из эпизодических персонажей в самом начале комедии, когда толпа подозревает в Хиггинсе полицейского, со всей серьезностью говорит: «Обратите, пожалуйста, внимание на ботинки человека – это поистине джентльмен» [4, с.254]. Все приведённые в нашей статье факты, по нашему убеждению, опровергают утверждение литераторов о том, что это исключительно романтическая комедия. Напротив, проблема народности решена здесь намного глубже, чем это было у многих английских драматургов расцвета творчества Шоу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аникст А. Бернард Шоу поёт и пляшет / Театр, № 7. 1960, с. 178-183
2. Канторович И.Б. Характеры и конфликт «Пигмалиона» Шоу. (К вопросу о природе жанра) // В кн. Некоторые вопросы истории и теории зарубежной литературы. Свердловск: Свердловский государственный педагогический институт, 1971, с. 3-18
3. Шоу Б. Автобиографические заметки. Статьи. Письма. М.: Радуга, 1989, 364 с.
4. Шоу Б. Пигмалион. Пьеса. В книге: Б. Шоу. Пьесы. М.: Правда, 1986, с. 239-303

XÜLASƏ

B. ŞOU. "PİQMALİON". PYESİN NOVATOR OXUNUŞU

Abdurəhmanova K.T.

Açar sözlər: teatr sənəti, mifologiya, dramaturgiya prinsipləri, Cilbertin pyesi, romantik komediya, tematik paralellər, transformasiya

Məqalədə əsas tədqiqat obyekti Şounun məşhur "Piqmalion" pyesidir. Burada Şou ingilis teatr sənətinin islahatçısı, novator dramaturq kimi çıxış edir. Məqalədə müəllifin ümumi mifoloji xətdən

nəzərəcarpacaq dərəcədə geri çəkildiyi qeyd olunur. Burada mifoloji motivlərdən tematik şaxələnmələr qeyd olunur ki, bu da baş qəhrəmanın xarakterinin xüsusiyyətlərini aydın göstərir. Məqələmizdə verilən bütün faktlar, bizim fikrimizcə, ədiblərin bunun son dərəcə romantik komediya olduğuna dair iddialarını təkzib edir. Əksinə, burada xalq problemi bir çox ingilis dramaturqlarının B.Şouun yaradıcılığının çiçəklənməsindən daha dərin həll olunur.

SUMMARY

B. SHAW. «PYGMALION.» INNOVATIVE READING OF THE PLAY

Abdurahmanova K.T.

Key words: *theatrical art, mythology, dramatic principles, Gilbert's play, romantic Comedy, thematic Parallels, transformation*

The main object of research in the article is the famous play of the Shaw "Pygmalion". In the play, the Shaw acted as a playwright-innovator, reformer of the English theatrical art. The article notes the author's notable departure from the general mythological line. There are thematic branches of mythological motifs that clearly highlight the character traits of the main character. All the facts given in our article, in our opinion, refute the statement of writers that this is an exclusively romantic Comedy. On the contrary, the problem of nationality is solved here much deeper than it was for many English playwrights of the heyday of Shaw's work.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.11.2019
	Son variant	10.03.2020

UOT 82.091

İSVEÇRƏ ƏDƏBİYYATINDA ƏNƏNƏVİ DETEKTİVDƏN POSTMODERNİZMƏ KEÇİD VƏ FRİDRİX DÜRRENMATT

MƏRDANLI HUMAY HÜSEYNBALA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, böyük laborant

merdanli77@mail.ru

Açar sözlər: müqayisəli təhlil, klassik detektiv, postmodernizmə keçid, yeni detektiv, ədəbi növ, eksperiment, yeni dünya modeli

Ənənəvi detektiv pozulmuş sosial bərabərliyin bərpaedicisidir. Hər hansı bir detektiv quruluşu olan ədəbi əsərin 3 tərkib hissəsi olub: bədbəxtlik signalı (tapılan qurban), ictimai sakitliyin pozucusu (cinayətkar) və bu sakitliyin bərpasına təhkim olunmuş şəxs (istintaq nümayəndəsi). Uzun zamanlar ənənəvi detektivin xüsusiyyəti olaraq, belə bir dəyişməz sxem mövcud idi: cinayəti törədən şəxs iz qoymur və müəyyən müddətdən sonra tanınmış hüquqşünas hadisənin baş vermə ardıcılığını müəyyən edir, deduksiya yolu ilə kriminal tapmacanı çözüür. Ənənəvi detektiv qanunauyğunluğu analitik təhlil, intellekt və həlli çətin olan bir məsələni yoluna qoymaqdır. Bəs görəsən bu ağıl oyununa bir qədər ali intuisiya əlavə olunsaydı və oxucu da hüquq işçisi ilə yanaşı tədqiqat prosesinə cəlb olunsaydı necə? Ənənəvi detektivə cinayətin açılmaması xüsusiyyəti xarakterik deyil və belə detektivin nəticələri cavabı sonda verilən məktəb kitablarını xatırladır.

Detektiv janrının yaranmasını bəziləri Qaston Lerunun "Sarı otağın sirri", bəziləri isə Amerika yazıçısı Edqar Allan Ponun "Morq küçəsində qətl" romanı ilə bağlayır. İlk detektiv roman isə dünya ədəbiyyatı tarixində Çarlz Feliksin "Notting Hillin sirri" romanı hesab olunur. Tədqiqatçılar tərəfindən isbat olunmuş məlumatlar sübut etdi ki, ancaq "Notting Hillin sirri" romanı detektiv roman kriteriyalarına cavab verir. Kitabın müəllifi Çarlz Feliksin təsvir etdiyi üsullar - şahidlərin dindirilməsi, maddi sübutların toplanması və başqa detektivə xas xüsusiyyətlər ancaq 1920-ci illərdən sonra yazılan detektiv romanlarda istifadə olunmağa başlayıb. Dünyaca məşhur İsveçrə yazıçıları M. Friş, F. Dürrenmatt, sonra isə İtalyan yazıçısı U. Eko artıq detektiv başqa janrlarla sintez etdilər və bunun nəticəsində yeni ədəbi janrlar meydana gətirməyi bacardılar. Bu cəhdlər nəticəsində tarixi detektiv, intellektual-kulturoloji detektiv, siyasi detektiv, mistik detektiv, fantastik detektiv janrları yarandı. Umberto Ekonu, Den Braunu, Knutt Tomsonu, Orxan Pamuku bu sahənin öncülləri hesab etmək olar. Ancaq bu yazıçılar detektiv ədəbiyyatı nümayəndəsi hesab olunmurlar. Onların romanlarında detektiv xətt sadəcə romanın strukturunun və süjetinin rəngarəngliyinə xidmət edir və postmodern roman xüsusiyyətlərinə cavab verir.

Dünyada kifayət qədər məşhur olsa da, İsveçrə detektivini özünün “klassik” dövrünə malik deyil. İsveçrə ədəbiyyatında detektiv janrı Fridrix Qlayzerin (1896-1938) yaradıcılığı ilə başlayır. Qlayzerə qədər onun sələfləri və müasirlərinin (Simenon, Çandler və Hemett) ilkin roman-krassvordları özündə sosial-psixoloji məzmun və ictimai mühiti əks etdirərək, fərdi və sosial psixologiya arasındakı mürəkkəb əlaqələrə toxunurdu.

Modernizm öndər ölkələrdə XX yüzilliyin 2-ci yarısından başlayaraq böhran keçirmiş, postmodernizmə keçmişdir. Çağdaş dövrdə də mədəniyyətin və fəlsəfənin çeşidli sahələrində postmodernizm özünü göstərməkdədir.

Postmodernizm müxtəlif ədəbi janrları, stilləri özündə birləşdirən geniş bir ədəbi hərəkatdır. İntertekstuallıq, haşiyəyə çıxma, imitasiya, eklektizm, dekonstruksiya postmodernizmin çoxlu sayda

xarakteristikalarından bir neçəsidir, amma postmodernizm həm də müxtəlif çox ciddi ədəbi janrları əhatə edir. Postmodernizmdə bütün sərhədlər ortalıqdan götürülür. Fəlsəfə, mədəniyyət, incəsənət, memarlıq və başqa anlayışlar bir-birinə qarışır, xaosluq meyillilik duyulur. Postmodernizm çoxşaxəlilidir, “İsveç masasına” bənzəyir. Kimə oradan nə gərəkdirsə, onu da aparır.

Bu fikrə nümunə olaraq İsveçrə əsilli postmodernist yazıçı Fridrix Dürrenmattın detektiv janrda yazdığı roman və povestləri göstərə bilərik. Müəllifin əsərləri xüsusən dünyanın və bəşəriyyətin xaosluqluqundan bəhs edir. Postmodernizmə xas olan bütün xüsusiyyətlər onun bədii əsərlərində yer alır. Fridrix Dürrenmattın detektiv romanları ilə tanışlıqdan sonra, onun yaratdığı süjet xəttinin sadə hadisələr üzərində qurulmadığının və oxucunu məntiqi düşüncəyə sövq etdiyinin şahidi oluruq. Yəni oxucu adət etdiyimiz kimi, hadisələrin necə cərəyan edəcəyini əvvəlcədən bilmək iqtidarında deyil.

Fridrix Dürrenmatt yaradıcılığında postmodernizmə aid xüsusiyyətlərdən biri də hər şeyin keçici olması fikridir. Yəni dünyanın doğru olanın bu gün səhv olması, bu gün doğru olanın isə sabah səhv ola bilmək ehtimalıdır.

Postmodernizmin nəzəriyyəçilərindən biri olan J.Derridaya görə, bütün ənənəvi anlayışların yanlış olması, onların dağıdılması (dekonstruksiyası) zərurət idi. Onun dediklərinə görə, həqiqət kimi dəyərləndirilən qaydalar vardır. Bu “söz mərkəzçiliyidir” (loqosentrizm). Bütün ənənəvi anlayışları sübhə altına qoyan Derrida hesab edirdi ki, onlar heç də həqiqət və təməl deyil, yalnız törəmədir.

U. Ekonun “Bütün sözlər artıq deyilib, bu səbəbdən də, postmodernist mədəniyyətdə hər bir söz (hətta hərflər) sitatdır” [1, s.8] fikrinə əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, XX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaradan F. Dürrenmattın nəsr əsərlərindəki əksər fikirləri də postmodernist mədəniyyətin ədəbiyyat qolunda fəlsəfi sitata çevrilmişdir: “*Paradoksla kim məşğul olursa, realılıqla qarşı-qarşıya qalır*” [2].

Kiçik Qərbi Avropa ölkəsindən olan yazıçı Fridrix Dürrenmattı dünyaca tanınmış detektiv nəsr ustası və dramaturq kimi tanıdan səbəbi araşdırarkən, onu onilliklər boyu müasirlərindən fərqləndirən səbəb aydın olur və belə bir nəticəyə gəlirsən: Müəllifin istər rəsm əsərlərində, istərsə də detektiv üslubda yazdığı bütün roman və povestlərdə XX əsrin digər rəssam və yazıçıları kimi planet və bəşəriyyətin taleyi mövzusu öndə olub. Lakin müasirlərindən inadkarlığı və “nahamvarlığı” ilə fərqlənən Dürrenmatt təsəlli verməyi, yaxşılığa doğru dəyişikliyin olacağı vədini vermək deyil, əksinə həyacanlandırmaq, xəbərdar etmək kimi missiyanı öz üzərinə götürmüşdü. Qeyri-adi düşüncə xətləri (trayektoriyası), qəribə paradoksal obrazlarla müəllif, cəmiyyətə qarşı laqeyd olanları və tənbel düşüncələri gözlənilən “qiyamət günü” fobiyası ilə qorxudurdu. Detektiv əsərlərinin əsas süjet xəttini detektiv təşkil edən F. Dürrenmat sanki təhlükəli eksperiment aparırdı. Müəllifin bütünlüklə eksperimentdən ibarət olan əsərlərindən biri “Ədalətin mühakiməsi” adlı romanıdır. Əsər gözlənilməz intriqalar və paradokslarla doludur. Onlarla şahidin gözü qarşısında törədilən *həvəssiz qətl* (yəni səbəbsiz) bütün personajları qarışdırır və oxucunu maraqlandırır. Qatil, (doktor Kohler) iyirmi illik həbs müddətinin əvvəlində gənc vəkil Şpeti sınaq keçirməyə dəvət edir: *İstəyirəm, işimi yenidən araşdırasınız... qatilin mən olmadığımı ehtimalına əsaslanaraq. Heç kim səni gerçəkliyi araşdırmağa məcbur etmir... Reallıqda olan imkanlardan birini nəzərə almalısan. Görürsən, əziz Şpet, gerçəklik artıq bizə məlumdur, onun üçün mən burada oturub səbət toxuyuram, amma mümkün olanı çox az bilirəm. Mümkün, demək olar ki, sonsuzdur. Əgər qatil olmasaydım, başqası olsam, reallıq nə kimi görünür? O zaman başqa kim olardı? Bu işə görə sizə otuz min məş təyin edəcəm* [3.s.62]

Yeni-yeni karyeraya başlayan bir hüquqşünas pulun müqabilində bu təklifi qəbul edərək, öz şərəf və ləyaqətini sual altına qoyur. Onun, əslində, məlum olan cinayətkarı başqa yerdə axtarma cəhdi yeni cinayətlərin üstünün açılması (bu zaman yaranan şübhə və ehtimallarla) demək idi.

Beləliklə də, əsərdə əslində müstəntiq kimi yer alan (Şpet) personaj üzərindən bir oyun qurulur. Və bu istintaq araşdırmalarında yazıçı cəmiyyətin bütün cinayətkarlığını ortaya qoyur. Bura cəmiyyətdə baş verən qadın zorakılıqları, dövlət məmurlarının vəzifələrindən sui istifadə halları, maddi baxımdan güclü tərəfin özbaşınalığı, polisin artıq qoruma simvolu deyil, təqib simvolu olması və s. daxildir.

Əsərdə təsvir olunan Şpet obrazı ilə müəllif öz qəhrəmanının mövqeyinin ikili olduğunu vurğulayır: o eyni zamanda bir qatil, həm də bir qurban ola bilər. Yazıçının yaradıcılığının aparıcı mövzuları bunlardır:

- Hakim və təqsirləndirilən şəxslərin münasibətləri;
- Qurban və qatil;
- Ədalət və zorakılıq;
- Müxtəlif ixtişaş və pislilikləri anatomizasiya etmək cəhdləri.

F. Dürrenmatt detektiv əsərlərində cəmiyyəti anonim bir idarəetmə sistemi kimi təqdim edirdi. Belə cəmiyyətdə, əslində, insanlar deyil, sistem təqsirkar sayılır. Cəmiyyət korrupsiya və aldatmağı təbliğ edir.

Ümumiyyətlə, Fridrix Dürrenmattın əsərlərindəki hadisələr ötən əsrin təxminən 30-cu illərində faşizmin dirçəldiyi dövrdə cərəyan edir. Müəllif həmin dövrdə cəmiyyətin mənəvi deqredasiyasının bədii mənzərəsini çox aydın şəkildə yaratmışdır. Uşaqlığında ətrafında və yaşadığı mühitdə gördüyü hadisələr, aldığı təəssüratlar sonralar inkişaf etmiş bir yazıçının pyesləri, detektiv romanları, hekayələri üçün material rolunu oynadı. Məsələn, yaşadığı kənddə insanların onun ailəsinə qarşı olan münasibəti ona açıq səma altında türməni xatırladırdı. Demək olar ki, detektiv romanlarının hamısında həbsxana həyatının təsvirinə rast gəlinir.

F. Dürrenmattın dərin zəkası və şüurunun nümunəsi olan bütün detektiv romanlarında, bəzən mənəviyyətin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan insanın özünün belə sonda zərərçəkmiş qismində ola bilmə ehtimalı var. Necə ki, yazıçının yaratdığı hüquqşünas obrazları...

ƏDƏBİYYAT

1. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 102 s.
2. Paradoksların dramında (Xarici ədəbiyyatda Fridrix Dürrenmatt). İsveçrə ədəbiyyatının ümumi xüsusiyyətləri. <https://pitfiz.ru/az/uhod-za-kozhejj/o-dramaturgii-paradoksov-fridrih-dyurrenmatt>
3. Дюрренматт Ф. Правосудие. Пенсионер. Санкт-Петербург: Азбука, 2017, 348 с.

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕХОД ОТ ТРАДИЦИОННОГО ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРА К ПОСТМОДЕРНИЗМУ В ШВЕЙЦАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ФРИДРИХ ДЮРРЕНМАТТ

Мерданлы Г.Г.

Ключевые слова: *сравнительный анализ, классический детектив, переход к постмодернизму, новый детектив, литературный тип, эксперимент, новая модель мира*

В статье раскрываются характерные черты и свойственные постмодернизму особенности произведений Фридриха Дюрренматта, представителя швейцарского детективного жанра, не имеющего своего классического пути развития. Автор статьи привлекает к исследованию новый тип детективных произведений писателя, определяет основные темы творчества Ф. Дюрренматта и подчеркивает те ее черты, которые отличают его от современников. Там, где это необходимо, основная мысль, представленная в статье, уточняется с помощью фрагментов и цитат, взятых из произведений автора.

SUMMARY

TRANSITION FROM TRADITIONAL DETECTIVE GENRE TO POSTMODERNISM IN SWISS LITERATURE AND FRIEDRICH DURRENMATT

Merdanli H.H.

Key words: *comparative analysis, classic detective, transition to postmodernism, new detective, literary type, experiment, new world model*

The article studies the postmodernist features of F. Durrenmatt's works, the representative of Swiss detective genre, which did not have classic period in its development. The author of the article involves a new type of detective works of the writer. At the same time, the author defines the main themes of the work of F. Durrenmatt and emphasizes the features that distinguish him from his contemporaries. If necessary, the main idea presented in the article is specified using fragments and quotes taken from the author's works.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.12.2019
	Son variant	03.03.2020

УДК 94 (470.67) «18/19»

**АДМИНИСТРАТИВНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО
ПРАВИТЕЛЬСТВА НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ
(конец XVIII – первая четверть XIX в.)**

КИДИРНИЯЗОВ ДАНИЯЛ САЙДАХМЕДОВИЧ

*Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра
Академии наук Российской Федерации, г.Махачкала, профессор, вед.н.с.*

daniyal2006@rambler.ru

Ключевые слова: *Россия, Кавказ, договор, присоединение, политика, религия, суд, школы, присяга, аманат.*

Официальные основания для распространения юрисдикции России на Северный Кавказ появляются в конце XVIII в. после Кючук-Кайнарджийского (1774г.) и Ясского (1791 г.) российско-турецких трактатов, а реальная российская власть в регион стала приходить только в XIX в.

После окончания русско-турецкой войны 1768-1774 гг. и подписанием Кючук-Кайнарджийского мирного договора начинается постепенное вовлечение Северного Кавказа в сферу административного влияния России.

Необходимо отметить, что широкая градостроительная деятельность положила начало российской колонизации в регионе. Российское правительство начало с укрепления и расширения старых и возведения новых крепостей Моздокско-Азовской линии (Кизляр, Моздок, Екатериноград, Ставрополь и др.). Эти военно-административные центры Российского государства на Северном Кавказе затем стали опорными пунктами Кавказской укрепленной линии. Комендантам городов-крепостей вменялось в обязанность собирать сведения о соседних местных народах.

Российские власти пытались применить в регионе аманатство (заложник). Заложниками в основном становились представители местной знати и они регулярно обменивались на новых. Так, в Кизляре для заложников был выстроен специальный «двор». [1]

Кизляр и Моздок, хотя и возникли как форпосты русской оборонительной линии и опоры колониальной политики царизма на подступах к горному Кавказу, играли объективно и иные важные функции в регионе. Так, по торговым делам в эти города приезжали представители всех северокавказских народов.

Говоря о воздействии России на северокавказский регион, нельзя обойти вниманием такой вопрос, как распространение христианства в крае.

С 1771 по 1791 год было крещено 4271 представителей местных народов. Всего в 1745-1792 гг. миссионерской комиссией было обращено в христианство осетин, ингушей и кабардинцев 8199 человек. [2] А после упразднения Северокавказской комиссии и учреждения вместо нее весной 1793 г. Моздокско-Маджарской епархии, к которой перешли функции Северокавказской миссионерской комиссии, дело христианизации местного населения пошло ещё успешнее. В первой четверти XIX в. число новокрещенных северокавказцев (осетин, ингушей и кабардинцев), достигло 62249 человек. [3]

Следует отметить, что новокрещенные из числа местных народов получали ценные подарки и денежные вознаграждения, а также имели некоторые экономические льготы. [4]

Укрепление позиций Российской империи в Предкавказье повлекло за собой появление 9 мая 1785 г. указа Екатерины II об учреждении Кавказского наместничества. В его состав были включены Астраханская и Кавказская губернии. Административным центром стал Екатериноград, а функции наместника возлагались на командующего Кавказской линией П.С.Потемкина. Наместник получил широкие полномочия, подчиняясь непосредственно Екатерине II. [5]

Россия продолжая политику укрепления своих позиций на Северном Кавказе, со второй половины XVIII в. приступает к строительству новых крепостей и усилению уже существующих казачьих городков. На Кубани, Тереке, Сунже возникает ряд казачьих поселений.

В условиях постоянно сохранявшейся напряженности в российско-османских отношениях первостепенное значение в качестве стратегически важного района приобретала Кабарда, оказавшаяся в близком соседстве с Кавказской линией. [6] Как известно, взаимоотношения с кабардинцами начали осложняться с 20 августа 1766 г., когда был издан именной указ, в котором население Кабарды объявлялось «посемейным войском». [7] Командующий на Кавказе учредил здесь должность главного пристава «для наблюдения за кабардинскими князьями». С 1770 по 1781 гг. главным приставом кабардинцев был внук знатного ногойского мурзы Мусы г.-м. Д.В. Тоганов. [8]

В начале XIX в. значительную территорию Южного Дагестана занимало Кюра-Казикумукское ханство. В 1812 г. кавказская администрация образовала Кюринское ханство во главе с правителем Аслан-ханом. В 1820 г. Кюринское ханство вновь было объединено с Казикумукским под управлением Аслан-хана. [9]

В Дагестане было более 80 союзов сельских общин. Однако в начале XIX в. союз сельских общин Каба-Дарго присоединился к Акуша-Дарго. В 1819 г. А.П. Ермолов назначил главным акушинским кадием Зухум-кади.

В 1812 г. союзы сельских общин Самурской долины (Ахты-пара, Докуз-пара, Алты-пара и др.) были поставлены под контроль кубинского коменданта. [10]

Следует отметить, что с конца XVIII в. российскими властями контроль над плоскостной Чечней был поручен кордонным командирам. В начале XIX в. решено было создать здесь систему приставского управления.

Необходимо подчеркнуть, что в 1800 г. «залинейные» жители, с 1796 г. находившегося под управлением командующего Кавказской линией и астраханского военного губернатора К.Р. Кнорринга, были переданы в подчинение назначенного главного пристава коллежского советника К.С. Макарова. В функции главного пристава входило посредничество между местными народами и российскими властями. В его обязанности входило регулирование отношений народов региона с кавказской администрацией, разбор спорных дел и т.д. [11]

Главнокомандующий на Кавказе ген. И.В. Гудович своё видение и структуру российской административной власти в Чечне, в рапорте от 27 октября того же года, представил министру иностранных дел России Н.П. Румянцеву. Согласно этому документу, российская администрация в регионе стремилась к установлению строгого контроля над вайнахскими селами. Основными представителями российской администрации здесь должны были стать старшины, наделенные правами частных приставов. Кроме того, они должны были стать связующим звеном, посредниками, между высшими представителями российских властей и местным населением. Главный пристав через старшин-приставов должен был доводить до жителей Чечни требования кавказской администрации. Следует отметить, что частным приставом в Малые Атаги, Баян-Ули, Мартан и Озик-юрт был назначен пророссийски настроенный аксаевский князь Хасай-Муса, а в села «Гехи, Шали, Рошин, Амит-юрт и Иннетех» кабардинский владетель Бамат Девлет-Гиреев. [12]

Абазинцы до начала XIX в. управлялись своими владельцами, которые подчинялись начальнику Кавказской кордонной линии. В мае 1802 г. над кумскими абазинцами (тапант) и ногайцами, проживавшими в районе Пятигорья, был поставлен главный пристав, непосредственно подчиняющийся Коллегии иностранных дел. В 1804 г. новый пристав снова был подчинен командующему Кавказской кордонной линии. [13]

Прокламацией от 29 августа 1822 г. кавказская администрация учредила в Кабарде Временный суд, состоявший из трех удельных князей и трех младших князей, двух старшин из дворян, одного из вольных земледельцев, секретаря и глашатая. В суде при решении религиозных дел присутствовал кадий. К Прокламации о введении новой формы судопроизводства для Кабарды было включено приложение, состоящее из 27 параграфов. Оно должно было стать «наставлением Временному суду, учрежденному в Кабарде для разбора дел между кабардинцами, впредь до издания особых правил». [14]

На Временный суд также были возложены и полицейские обязанности, несвойственные судебным органам. Так, Временный суд «должен был собирать сведения о народных повинностях и выдавать увольнительные билеты лицам, едущим внутри линии. Билеты едущим за Кубань и в горы выдавались начальником в Кабарде, а едущим в дальние места, в Россию – начальником Линии». [15] Таким образом, свободный проезд адыгов за пределами Кабарды без билетов запрещался. Должность старшего князя Кабарды упразднялась. «Валием» теперь стали называть председателя Временного суда, но его полномочия и функции были очень ограничены. Почти все члены суда имели российские воинские звания.

Таким образом, Временный суд исполнял и административные функции. По существу он превратился в важнейший орган внутреннего управления Кабарды. [16]

В конце XVIII – начале XIX в. система управления ногайцами менялась несколько раз. Так, в 1793 г. российским правительством территория, населенная ногайцами на Северном Кавказе была разделена на три приставства. В самом начале XIX в. управление ногайцами было в ведении Кавказского генерал-губернатора. Несколько позже, с 1802 г., ими ведала Государственная коллегия иностранных дел. Непосредственное управление ногайцами, согласно инструкции, утвержденной 28 мая 1802 г., возлагалось на главного пристава и трех частных приставов. Следует отметить, что с учреждением российской администрации на Кавказе, немало из представителей ногайской знати поступили на службу в военно-колонияльные управления. Так, в частности, в 1803 г. главным ногайским приставом был назначен ногаец, ген.-м. Султан Менгли-Гирей. Последний, по представлению главнокомандующего российскими войсками в Грузии П.Д. Цицианова, Александром I был утвержден в этой должности. [17] В 1822 г. российским правительством территория, населенная ногайцами Северного Кавказа, была разделена на четыре приставства. [18] Во главе приставства стоял частный пристав, назначаемый правительством. Частные приставы подчинялись главному приставу, который находился в г. Ставрополе. [19]

Что касается введения института приставства в Ингушетии и Осетии, то оно имело ряд особенностей. В основном в их ведении находились вопросы, касающиеся внутренней жизни местного населения. Следует указать, что А.П. Ермолов над этим правлением предлагал обязательно поставить военного начальника. [20] Необходимо отметить, что до установления в Осетии и Ингушетии приставства надзор за местным населением осуществляли командиры укреплений (редутов) или моздокский комендант. [21]

В 1816 г. А.П. Ермолов выдвинул идею о привлечении осетин к военной службе. С этой целью он предписывал ген.-м. И.П. Дельпоццо вначале из осетин «создать ополчение для внутренней стражи», а затем «ополчение» для охраны Кавказской линии. [22]

Следует отметить, что с активизацией политики России в регионе, кавказская администрация была заинтересована в переселении осетин из горной части на равнину. А.П. Ермолов подчеркивал, что горцев легче подчинить военно-административной власти на

плоскости, чем в «их крепких местах». Из этих соображений, российские власти предложили осетинам занять отведенные под поселения места. [23]

Необходимо указать, что институт приставства получил распространение и просуществовал в регионе несколько десятилетий, став важным инструментом российской политики для осуществления функций надзора и контроля над местными народами. Необходимо указать, что окончательно военно-приставская система управления в регионе сложилась к 1830-1840-м гг. [24]

Кроме того, важной вехой в становлении российской политики на Кавказе стало открытие в 1793 г. Верхнего пограничного суда в Моздоке – для разбора гражданских дел в соответствии с нормами адата (родового права). Он также предназначался для рассмотрения уголовных дел, став апелляционной инстанцией для кабардинских родовых судов. В его составе числились 6 владельцев и 6 узденей от Большой и Малой Кабарды, 2 представителя от армян и грузин, живших в Моздоке, и один представитель от ногайских мурз. [25] Когда кабардинские князья высказали недовольство действиями Верховного пограничного суда, П.Д. Цицианов предложил проект изменения управления кабардинцами на основе принципа невмешательства в их внутренние дела и т.д. Начальникам гарнизонов вменялось в обязанность поддерживать контакт со старшинами. Место пристава занял «управляющий делами Кабарды» ген.-м. И.П. Дельпоццо. [26]

Родовой суд избирался в составе председателя и семи заседателей, включая кадия (из сословия узденей) и подчинялся Верхнему пограничному суду, который рассматривал уголовные дела. Эта мера подвела юридическую основу под наказания кабардинцев, нападавших на воинские гарнизоны и казачьи станицы. Введение нового судопроизводства было встречено всеобщим недовольством, часто выливающимся в открытые выступления (1794, 1795, 1799, 1804). Используя выступления адыгских крестьян переселением, командующий войсками на Кавказской линии ген. Н.В. Медем вернул их на прежние земли, «приведя к присяге на подданство российской императрице». Административный контроль над чеченскими обществами осуществляли кизлярский комендант и командиры кордонов Кавказской линии. [27]

Имея огромную территорию на Северном Кавказе в своих руках, российское правительство решило оформить её присоединение к империи юридическим актом – созданием Кавказского наместничества. 5 мая 1785 г. был дан именной указ Сенату об учреждении Кавказского наместничества. [28]

Однако в связи с выступлением шейха Мансура открытие наместничества затянулось. Ген.-поруч. П.С. Потемкин в донесении от 26 ноября сообщал в Петербург, что раньше января 1786 г. открыть наместничество невозможно. [29]

С учреждением Кавказского наместничества степное Предкавказье было окончательно включено в административную систему Российской империи. [30]

Наместничество просуществовало более 10 лет. В декабре 1796 г. кавказское наместничество было преобразовано в Астраханскую губернию, в которой вводилось губернское правление. Общее военно-гражданское управление было возложено на астраханского военного губернатора. [31]

В ноябре 1802 г. специальный комитет подготовил проект реформ военно-гражданского управления, легший в основу указа Правительствующему Сенату. Согласно реформе, учреждались должности начальника Астраханской и Кавказской губерний, инспектора Кавказской линии и главноуправляющего в Грузии. Из Астраханской губернии выделялась Кавказская с Кизлярским, Моздокским, Ставропольским, Александровским и Георгиевским уездами. [32] Общее управление обоими губерниями было подчинено Военному начальнику Кавказского края в Грузии. [33]

Главнoуправляющий князь П.Д. Цицианов, сменивший ген. К.Ф. Кнорринга в 1802 г., получил предписание не вмешиваться в дела местных народов и избегать конфликтных ситуаций. Цицианов предложил свою программу политико-административных реформ в регионе. В 1804 г. он представил на рассмотрение Петербурга проект, основная идея которого сводилась к отказу от форсированных действий и к постепенности при внедрении любых нововведений. Чтобы успешно управлять кавказскими народами, по мнению П.Д. Цицианова, следовало руководствоваться местными обычаями и традициями. [34]

Так в частности, им был разработан план, по которому предполагались меры по привлечению на российскую сторону мусульманского духовенства Кабарды, по подготовке пророссийски настроенных религиозных деятелей на Северном Кавказе. [35]

Следует отметить, что гражданская власть в обеих губерниях передавалась гражданским губернаторам.

Сложившаяся в Кавказской губернии административная система управления местными народами просуществовала в течение 10 лет почти без радикальных изменений.

Однако, со временем российское правительство закрепило преобладание военного управления над гражданским. Кроме того, усилилась тенденция к централизации власти на Кавказе, что отразилось в последующих административно-правовых документах. Необходимо указать, что гражданским властям был придан военно-бюрократический характер, а административный аппарат превращался по сути в военно-полицейскую систему.

Со вступлением России в войну с Персией (1804 – 1813 гг.) и Турцией (1806 – 1812 гг.) административные преобразования на Кавказе замедлились. В 1807 г. надзор над равнинными чеченцами был препоручен главному калмыцкому приставу полковнику А. Ахвердову, где уже действовали свои органы административного управления. [36] Сельские общины чеченцев выступали в роли связующего звена между властями и местным населением. Кавказская администрация всячески стремилась привлечь старшин на свою сторону, используя для этого любые средства. 29 ноября 1811 г. управление чеченцами (а также и кумыками) перешло к кордонным начальникам. [37]

Кроме того, российские власти были заняты укреплением старых и строительством новых оборонительных сооружений в регионе, устройством новых укреплений, форпостов, редутов, в частности строительством Кисловодского укрепления. К строительным работам привлекалось местное население, которое часто терпело злоупотребления со стороны русских чиновников. Естественно, это вызывало недовольство местных жителей, что приводило порой к открытым выступлениям.

Следует отметить, что сложившаяся на первом этапе освоения Кавказа система институтов государственно-административного управления выглядела весьма несовершенной. Формально она повторяла российскую (наместничество, губерния), но уже тогда начинала формироваться система специфических административных и судебных учреждений по управлению кавказскими народами. [38]

В 1816 г. на должность главнoуправляющего Грузией вступил А.П. Ермолов. Он получил от Александра I огромные полномочия, позволявшие ему самостоятельно формировать кавказскую политику. Своё видение организации управления Кавказом ген. Ермолов изложил в специальной «Записке» императору. По распоряжению императора А.П. Ермолов разработал план административного переустройства губернии. После поездки на Кавказ группы сенаторов и дебатов в Сибирском комитете был опубликован указ Правительствующего Сената от 24 июля 1822 г. об изменении кавказской административной системы. [39]

Кавказская губерния переименовывалась в область, количество уездов сокращалось до четырех (Александровский уезд упразднился). Ставрополь получил статус губернского

города. Гражданского губернатора сменил начальник области (эта должность поручалась командующему войсками на Кавказе).

В 1816 г. А.П. Ермолов учредил волостное управление в Осетии. Старшины избирались из «уважаемых народом» лиц. [40]

Характерной особенностью созданного к концу первой трети XIX в. управленческого аппарата было наделение властей правами и обязанностями гражданской администрации (помимо совмещения гражданских и военных функций главноуправляющим и начальником Кавказской области, все окружные начальники являлись военными чиновниками). [41]

Военному суду, по-прежнему, вменялась обязанность разбирать уголовные дела, обращаясь к гражданским лишь в случае конкретной просьбы о посредничестве. [42]

В целом административные реформы в конце XVIII – первой четверти XIX в. российского правительства на Северном Кавказе соответствовали интересам правящих классов Российской империи и способствовали дальнейшему укреплению царизма в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. В 3-х частях. ч.1. СПб., 1869, с.157, 268
2. Каменский. Обращение осетин в христианство в XVIII в. // Труды Археологического съезда в Тифлисе в 1881 г. Тифлис, 1887. с. 142
3. Бутков П.Г. Указ. соч. ч. 1. 439 с.
4. Цагарели А.А. Сношение России с Кавказом. СПб., 1891, с. 35
5. ПСЗ. Собр. 1. СПб., 1830. т. 22. № 16194.
6. Кидирнязов Д.С. Дагестан и Северный Кавказ в политике России в XVIII – 20-е гг. XIX в. Махачкала, 2013, с. 92
7. ПСЗ. Собр. 1. Т. 22. № 15432.
8. РГАДА. Ф. 23. Оп. 1. Д. 13. ч. 1. Л. 40.
9. История Дагестана. Т. 2. М., 1968, с. 68
10. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). М., 1988, с.113-114
11. АКАК. Тифлис, т. 1. 1866, с. 730
12. АКАК. т. 3. 1868, с.675
13. Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. Ногайцы. Черкесск, 1988, с. 43
14. АКАК. т. 6. Ч. 2. 1875. с.471-472
15. Кудашев В.Н. Исторические сведения о кабардинском народе. Киев, 1913, с.107
16. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). с.115-116
17. ГАСК. Ф.249. Оп. 3. Д. 167. Л.65-70.
18. Магомаев В.Х., Кидирнязов Д.С. Ногайцы в северокавказском историческом процессе в XVI – начале XX в. Грозный, 2017, с.58
19. АКАК. т. 2. 1866, с.994
20. Там же. т. 6. ч.1. 1868, с.685
21. Блиева З.М. Система управления на Северном Кавказе в конце XVIII – первой трети XIX в. Владикавказ, 1992, с. 79
22. АКАК. т. 6. ч. 1. с. 685; т. 6. ч. 2. с. 362
23. Там же. т. 6. ч. 1. С. 189-190, 362.
24. Блиева З.М. Российский бюрократический аппарат и народы Центрального Кавказа в конце XVIII – 80-е гг. XIX в. Владикавказ, 2005, с. 323
25. История Востока. т. 4. Кн. 1. М., 2004, с.149
26. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.), с. 116
27. Потто В.А. Два века Терского казачества Владикавказ, т. 2. 1912, с.140, 445
28. Чекменев С.А. К вопросу о присоединении Северного Кавказа к России в конце XVIII века // Ученые записки. т.13. (обществ. науки). Пятигорск: Пятигорский пединститут. 1956, с. 345

29. Чекменев С.А. К вопросу о присоединении Северного Кавказа к России в конце XVIII века // Ученые записки. т.13. (обществ. науки). Пятигорск: Пятигорский пединститут. 1956, с. 346
30. Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX в. М., 1960, с. 23.
31. ПСЗ. Собр. 1. т. 24. № 17634.
32. АКАК. Т. 2. С. 1889; Кобахидзе Е.И. Указ. соч. с. 153
33. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). с. 21
34. Покоренный Кавказ. СПб., 1904, с.165-168
35. Гордин Я.А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX в. СПб., 2000, с. 80-81
36. История Чечни. т. 1. Грозный, 2008, с. 453
37. История Чечни. т. 1. Грозный, 2008, с. 484
38. Блиева З.М. Российский бюрократический аппарат и народы Центрального Кавказа в конце XVIII – 80-е гг. XIX в. с. 319
39. ПСЗ. Собр. 1. т. 33. №29138.
40. АКАК. т. 6. Ч. 1. с. 685
41. Блиева З.М. Российский бюрократический аппарат и народы Центрального Кавказа в конце XVIII – 80-е гг. XIX в. с. 321
42. Кидирниязов Д.С. Первые административные реформы российских властей на Северном Кавказе в конце XVIII – 20-е XIX в. // Вестник ИИАЭ. № 2. Махачкала, 2014, с. 30.

XÜLASƏ
RUSIYA HÖKUMƏTİNİN ŞİMALİ QAFQAZDA İNZİBATİ SİYASƏTİ
(XVIII əsrin sonu–XIX əsrin birinci rübü)
Kidirniyazov D.S.

Açar sözlər: Rusiya, Qafqaz, müqavilə, qoşulma, siyasət, din, məhkəmə, məktəblər, and, Amanat.

Məqalədə, sənədli material və elmi ədəbiyyat əsasında Rusiya dövlətinin yurisdiksiyası regionda necə yayıldığını göstərilir. Burada Rusiya hakimiyyətinin gücləndirilməsi üçün hansı siyasətin həyata keçirildiyi, regionda girovalma, icra hakimiyyəti institutu, hərbi istəhkam və yeni şəhərlərin salınması, dini müsəlman və pravoslav müəssisələrinin tikintisi, məktəblərin açılması, yeni məhkəmə icraatının tətbiqi və s. aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci rübündə Rusiya hökumətinin Şimali Qafqazdakı inzibati islahatları Rusiya imperiyasının hakim siniflərinin maraqlarına uyğun idi və regionda çarizmin daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

SUMMARY
ADMINISTRATIVE POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN THE NORTH CAUCASUS
(end of XVIII – first quarter of XIX century.)
Kidirniyazov D.S.

Key words: Russia, the Caucasus, treaty, annexation, politics, religion, court, schools, the oath, Amanat

The article, based on documentary material and scientific literature, shows how the jurisdiction of the Russian state was extended in the region. Here it is also consecrated as the Russian authorities pursued a policy of strengthening their power, planted in the province of hostage-taking, the institution of bailiffs, the construction of military fortifications and new cities, religious Muslim and Orthodox institutions, opening schools, introducing new legal proceedings, etc. In general, administrative reforms at the end of the XVIII – first quarter of the XIX century of the Russian government in the North Caucasus corresponded to the interests of the ruling classes of the Russian Empire and contributed to the further strengthening of tsarism in the region.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.02.2020
	Son variant	16.03.2020

UOT 94

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNİN İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİ BARƏDƏ

MƏHƏRRƏMOVA SONA SƏBƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

oguz.gunhan@gmail.com

Açar sözlər: ictimai, siyasi, dövlət çevrilişi, cəmiyyət, hökumət

1960-1980-ci illər Türkiyə ictimai-siyasi tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrüdür desək yanlışdır. Bu dövrdə 1960, 1980-ci il dövlət çevrilişləri və 1971-ci il memorandumu Türkiyə cəmiyyətində dərin izlər buraxmışdı. Belə ki, baş verən hadisələr Türkiyədə cəmiyyətin qütbləşməsinə sürətləndirmiş, terroru artırmış, ictimai-siyasi prosesləri mürəkkəbləşdirmişdir.

1957-ci il oktyabr seçkilərində Demokrat Partiyası yenə səslərin çoxunu – 47.2 faizini toplayaraq hakimiyyətə gəlmişdi. Bu seçkidə səslərin 40.6 faizini CXP, 7 faizini Cumhuriyyətçi Millət Partiyası, 3.8 faizini Hürriyyət Partiyası almışdır. Nəticədə Demokrat Partiyası Böyük Millət Məclisində 424 nəfər millət vəkili (70 faiz), CXP 178 nəfər millət vəkili (29 faiz) Cumhuriyyətçi Millət Partiyası isə 6 nəfər millət vəkili yeri qazanmışdır. [4, s.486] TBMM-də 424 sayda millət vəkili ilə təmsil olunmaq Demokrat Partiyasına hökuməti qurmağa səlahiyyət vermişdir.

Seçkinin nəticələrində CXP Millət Məclisində millət vəkili sayını çoxaltsa da, partiyanın iqtidar olmaq həvəsi yarıda qalmışdır. Bu nəticələr CXP-ni narazı salmışdır. Seçkilərin belə nəticələri Türkiyədə siyasi gərginliyi artırmış və qarışıqlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Hökumət və müxalifətin bir-birinə qarşı təzyiqləri TBMM-nin daxilində, eləcə də ölkədə siyasi gərginliyin daha da artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə Türkiyədə iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərmişdi. İnfilyasiya elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdı ki, ölkə beynəlxalq aləmdə iflas həddində idi.

A.Menderes hökuməti ölkədə iqtisadi vəziyyəti düzəltmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun dəstəyi ilə yeni Proqramlar qəbul etdi. Bu proqramlar ölkədə müvəqqəti olaraq iqtisadi sabillik yaratsa da, bu sabitlik çox kövrək idi.

1960-cı ilin fevralında müxalifət bir sıra iqtidar məmurlarını korrupsiyada günahlandırdı. Bu hadisə ölkə daxilində siyasi vəziyyəti yenidən gərginləşdirdi. İqtidar baş verə biləcək hadisələrin qarşısını almaq üçün polis və ordu qüvvələrindən istifadə etsə də, müxalifət təzyiqləri daha da artırdı. 18 aprel 1960-cı ildə iqtidar partiyasının iki üzvü Məclisə CXP və mətbuat haqqında soruşdurma aparılması üçün qanun təklifi verdi. Türkiyə Böyük Millət Məclisində yaşanan gərginlik CXP millət vəkillərinin salonu tərk etməsi ilə nəticələndi. Demokratlar müvəqqəti çoxluqdan yararlanaraq bütün siyasi fəaliyyətləri qadağan etdilər və millət vəkillərindən ibarət İstintaq Komissiyası qurdular. 27 apreldə İstintaq Komissiyasına vətəndaşları həbs etmək, qəzetləri bağlamaq və komissiyanın işləməsi ilə ziddiyyət təşkil edən qanunları ləğv etmək səlahiyyətləri verildi. Buna etiraz olaraq 28 apreldə İstanbul Universitetinin müəllim və tələbələri nümayişə çıxdılar və bir gün sonra Ankara universitetləri də nümayişlərə qoşuldu. Doğrudur, universitetlər nümayişçilərə rəğbətlə yanaşsalar da, ölkədə hər hansı daxili iğtişaşların olmasından uzaq idilər. Lakin radikal qruplar iğtişaşlar törədərək polis və ordunun işə qarışmasına səbəb oldular. Bu zaman xeyli insan yaralandı, bir neçə tələbə öldü. 29 apreldə hökumət bütün universitetləri bağladı. İstintaq Komissiyasının gizli həbsləri və sorğu prosesini davam etdirməsi gərginliyi daha da artırdı. Ölkədə qəzetlərin çoxu bağlanmış, baş verən hadisələri əks etdirən xarici jurnallar Türkiyədən çıxarılmış və ölkəyə buraxılmırdılar.

1960-cı ilin yazında Türkiyə daxilində baş verən ictimai-siyasi proseslər ordunun işə qarışmasına gətirib çıxartdı. Hərbi çevrilişə Quru Qoşunları Komandanı general Camal Gürsel rəhbərlik etmişdir. General C.Gürsel ilk əvvəl Hökumətin rəhbəri Adnan Menderesə məktub yazaraq islahatların həyata keçirilməsini tələb etdi. Daha sonra isə küçə iğtişaşlarının yeni mərhələyə daxil olduğu bir vaxtda 27 Mayda general Gürselin komandanlığında İstanbul və Ankaranın əsas əsgəri birlikləri və Hərb məktəbinin tələbələri tərəfindən Cumhuriyyətin Prezidenti C.Bayar, Baş Nazir A.Menderes, və Demokrat Partiyasının millət vəkiliyərinin çoxu həbs edildi. Silahlı qüvvələrin geri qalan hissəsi isə baş verən çevriliş hadisəsini dəstəklədiyini bildirdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi. [5. s.61-73] Hökumət idarəetmə funksiyalarını tamamilə itirdi. Bununla da hakimiyyətdə Demokrat Partiyası dövrü başa çatdı.

Beləliklə, 1960-cı il mayın 27-də xalqın səs çoxluğu və parlamentin təsdiqi ilə hakimiyyətə gələn hökumət zabitlərin dövlət çevrilişi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Bu hadisəni Türkiyənin 9-cu Prezidenti Süleyman Dəmirəl "xalqın əlindən dövləti alma" hərəkəti kimi qiymətləndirmişdir. [7]

Türkiyə tarixinin 1960-1980-ci illərini araşdıran tarixçilər, sosioloqlar, politoloqlar baş vermiş hadisələrə münasibət bildirərkən belə bir suala cavab verməyə çalışırlar. Baş verən hadisələr çevrilişmidir, yoxsa zərurət?

27 May 1960-cı il hadisəsi Türkiyədə cəmiyyətin daxili siyasi-sosial ziddiyyətlərinin nəticəsi idi. 27 May 1960-cı il çevrilişi küçədə baş verən iğtişaşların nəticəsindən çox, 50 il öncə modernləşmiş bürokratiya və ordunun rəhbərliyi ilə Gənc Türk çevrilişini həyata keçirən eyni sosial qüvvələrdir [4 s.488] Belə ki, iqtidarın müxalifəti təzyiq altına salma siyasəti Gənc Türk dövründən sonra ilk dəfə ordunun Türk siyasətinə qarışmasına səbəb olmuşdur. Sürətli iqtisadi inkişaf ilə siyasi liberallığı birləşdirmə səyləri çox böyük problemlər yaratmışdır. Belə ki, hökumətin siyasətindən sadəcə xalq əsasən razı qalsa da, ziyalılar özləri-özlərinə xalqın sözcülüyunu üzərlərinə almışdılar. Hökumət də öz növbəsində iqtidar olmasına baxmayaraq, tənqiddə qarşı tolerant davranmırdı. İqtidarın tənqiddə qarşı dözümsüzlüyü hökuməti devirən müxalifəti yaratmış oldu. Hökumət səbrlilik nümayiş etdirsəydi, bəlkə də, Türk demokratiyasının ağır zərbə aldığı 1960-cı il 27 May çevrilişi olmazdı.

12 iyun 1960-cı ildə general Cemal Gürsel və silahlı qüvvələrin bütün qollarından 38 zabitin təmsil olduğu Milli Birlik Komitəsi müvəqqəti bir qanunla hakimiyyəti ələ aldı. İcraedici səlahiyyət Milli Birlik Komitəsinin təyin etdiyi mülki Nazirlər Şurasına verildi. Milli Birlik Komitəsi çevrilişin hər hansı bir qrupa, partiyaya qarşı olmayıb hamıya ədalət və qanunlar çərçivəsində davranılacağını bildirdi. Milli Birlik Komitəsi bir ildən az bir vaxtda iqtidarda qaldı və əsas vəzifəsi yeni konstitusiya hazırlamaq olsa da, gələcək rejimin əsaslarını yaratmaq üçün iqtisadi və maliyyə sahəsində xüsusi dəyişikliklər gətirdi. İlk olaraq milli birliyi pozan infilyasiyanı dayandırmağa çalışdılar. Böyük inşaat və şəhərsalma planları dayandırıldı. Banklar bağlandı. Şəxsi hesablar donduruldu. Kredit vermək saxlanıldı. Kredit faizləri yüksəldildi və bundan sonra bankların qismən fəaliyyətinə icazə verildi. Maaşlardan məcburi qənaət bonusu kəsilməyə başlandı. Qiymətlərə nəzarət edərək qida məhsullarının qiyməti salındı. Ticarət və sənaye birlikləri Demokratlarla işbirliyi içində olan idarə heyətlərini buraxıb yeni seçkilərə gətdilər. Ərazi vergisi 10 dəfə, inşaat vergisi 2-6 dəfə, gəlir vergisi 100 faiz artırıldı. Gəlir vergisinə cəlb olunanlardan sərvət bəyanı istənilirdi. Milli Birlik Komitəsi özünün sosial islahatlarını da həyata keçirmişdir. Lakin bunlar ziyalıların arzuları ilə uyğun gəlməmişdi. Zabit və əsgərlərin maaşlarını artırdılar. Bazarlarda bol tapılmayan malları ucuz satan xüsusi ordu bazarları quruldu. Əlavə ödəmələrlə birlikdə bir zabitin maaşı məmurların maaşından 60 faiz çox idi. Demokrat partiyasını dəstəkləyənlər ordudan və məmurluqdan çıxarıldılar. Yeni universitet qanunu qəbul edildi. Dövlət Planlama Təşkilatı yaradılaraq beşillik planlarla yeni inkişaf modelini başlatmışdı. [2, s.59] Türk Mədəniyyət Dərnəkləri yaradıldı. Lakin MBK-nin həyata keçirdiyi tədbirlər bəzən elə sərt idi ki, iqtisadiyyat durmaq səviyyəsinə gəlirdi. Bunun nəticəsi olaraq nəinki işadamları, həmçinin fəhlələr, kəndlilər də onları təmsil edən və mənafeyini müdafiə edən mülki hakimiyyətin hakimiyyət başına gəlməsi üçün

narahat olmağa başlamışdılar. 1960-cı il sentyabrın 29-da Demokrat Partiyası bağlandı və az bir zaman içində 592 nəfər görkəmli üzvləri Yassıda da mühakimə olundu. Adnn Menderse başda olmaqla 15 nəfər edam edildi.

Milli Birlik Komitəsi dövründə Parlament vəzifəsini yerinə yetirən və 272 nəfər üzvü olan Qurucu Məclis yeni konstitusiyaya hazırladı. 1961-ci il iyulun 9-da ümumixalq səsverməsi nəticəsində 61 faiz səsçoxluğu ilə qəbul edildi. 1961-ci il Konstitusiyası 1924-cü il Konstitusiyasından çox fərqli idi. Konstitusiyaya görə hakimiyyət bölgüsü belə idi: Qanunverici, icraedici və məhkəmə.

Qanunverici orqan iki qurumdan ibarət Türkiyə Böyük Millət Məclisi idi. Ölkənin Pprezidentini TBMM 40 yaşı tamam olmuş və ali təhsilli Millət Məclisi üzvləri arasından 2/3 səs çoxluğu ilə seçilirdi. Baş Nazir TBMM üzvləri arasından Prezident tərəfindən təyin olunurdu və əsas icraedici funksiya Nazirlər Şurasına aid idi. Konstitusiyada məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi xüsusi maddələrlə vurğulanmışdı.

Türkiyə siyasətində 1961-ci il Konstitusiyasının yaratdığı demokratik təsirləri bu günə kimi hiss edilməkdədir.

1961-ci il oktyabrın 15-də Türkiyədə keçirilən seçkilər tam şəffaf keçirilmiş, MBK-nin və ordunun seçkilərə heç bir müdaxiləsi olmamışdır. Seçkidə səslərin 36,7 faizini CXP, 34,8 ƏP, 13 faizini YTP, 14 faizini CKMP almışdı. 1961-ci ildə MBK başçısı Camal Gürsəl yekdilliklə prezident seçilmiş, İsmət İnönünün başçılığı ilə koalisiya hökuməti quruldu. 1964-cü ilə kimi İnönünün rəhbərliyi altında 3 koalisiya hökuməti quruldu və nəhayət, 1965-ci ilin fevralında İnönü hökumətinə etibarsızlıq göstərilərək hakimiyyətdən salındı. Beləliklə, Türkiyədə yeni bir seçki prosesi başladı. 1965-ci il seçkilərində Ədalət partiyası səslərin 52,9 faizini, CXP 28,7 faizini, Millət partiyası 6,3 faizini qazandı. Ədalət Partiyası Süleyman Dəmirəlin başçılığı ilə Hökuməti təşkil edərək İnönünün koalisiya hökuməti siyasətindən fərqli iqtisadi inkişaf və sosial ədalət siyasəti həyata keçirməyə başlamışdır. Süleyman Dəmirəl bununla həm də radikal sol qanad qruplarının gedərək artan istəklərini də qarşılamağa çalışırdı. Həmkarlar təşkilatları və hərbi məktəblərin tələbələrinin təşkil etdiyi bu müxalifət qrupu küçə nümayişləri ilə etirazlarını bildirdilər. Dəmirəl hökuməti Dövlət Planlama Təşkilatının planları vasitəsi ilə böyüməyi və sosial rifahı yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Lakin bir çox məslək quruluşları, universitet ziyalıları və tələbələrin daxil olduğu sol qruplar daha sürətli addımlar atmağı tələb edirdilər [5, s.136-140].

1966-cı ildə Prezident Gürselin ölümündən sonra Türkiyədə prezident seçkilərində S.Dəmirəl partiyasının genral Cəvdət Sunayın prezident seçilməsi üçün dəstəyini təmin etmişdir. Bu isə ordu ilə Hökumət arasında münasibətlərə müsbət təsir göstərmişdir. Ordu siyasətə qarışmamağa çalışır, S.Dəmirəl hökuməti də ordunun sosial iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına çalışırdı.

Hökumətə əsas müxalifət CXP idi. Getdikcə CXP ilə hökumətin münasibətləri pisləşirdi. Belə ki, Ədalət partiyasının din siyasəti – məscidlərin tikilməsi, məktəblərdə din dərslərinin, hətta əzanın səsgücləndiricilərlə şəhərlərdə oxunmasına icazə verilməsi CXP tərəfindən çox kəskin tənqid edilirdi.

CXP-nin yeni baş katibi Bülent Ecevitin rəhbərliyi ilə partiya əvvəlkindən daha solçu proqramlar qəbul etmişdilər. Bu isə partiyadan gedən ziyalıların geri dönərək partiyanın içində sosial demokrat qrupun yaranmasına gətirib çıxartdı. Hökumət iqtisadi inkişaf nəticəsində bir müddət daha iqtidarda qala bildi. Belə ki, Demokrat partiyasının iqtidarı dövründə 5 faizlik böyümə beşillik plan dövründə 6,6 faizə çıxarıldı. Sənayedə istehsal 9 faiz artmışdır. Lakin büdcədə və xarici ticarətdə kəsirlər yaranmağa başlamışdır.

1962-1970-ci illərdə ölkədə əhalinin say artaraq, 28,9 milyondan 35,2 milyona çıxmışdır. Adam başına düşən gəlir 35,3 faiz artmışdır. Kənd təsərrüfatında istehsal 25.143 milyard lirədən 32.65 lirəyə, sənaye istehsalı 13.01 milyard lirədən 28.25 milyard lirəyə çıxmışdır. İnşaat sektorunda 4.48 milyarddan 8.3 milyarda, ticarət 6.275 milyarddan 12.048 milyarda çatmış, toplam milli gəlir 73.65 milyarddan 121.376 milyarda yüksəlmişdir. 10 il içində məktəblərin sayı 25.922

dən 41.667-ə yüksəlmişdir. Lakin Demokrat Partiyasının hakimiyyəti dövründə olduğu kimi maliyyə məsələsi əsas problem idi. Doğrudur ABŞ-dan, Avropa İttifaqından, Dünya Bankından, hətta Sovet İttifaqından çoxlu investisiya qoyuluşu, eyni zamanda Avropa ölkələrinə, Almaniyaya gedən türk işçilərin ailələrinə göndərdiyi vəsaitlər əlavə bir valyuta qaynağı yaratmışdır. Lakin daxili tələblər sürətlə artır və sürətli investisiya infilyasiyanı artırırdı. Bundan Ədalət Partiyasına müxalifətdə duran CXP və digər partiyalar istifadə edərək, iqtidarı tənqid edirdilər. [4, s.489-490]

1969-cu il oktyabrın 12-də seçkilərdə hər iki partiya - ƏP və CXP səsələrin itkisi ilə qarşılaşdılar. ƏP səsələrin 46.5 faizini, CXP isə 27 faizini toplamışdı. Bu CXP-nin içərisində 1970-ci ildən Bülent Ecevitin partiyayı yenidən tənziqləmə kərəkatına girməsinə səbəb oldu. İsmət İnönü və partiyanın yaşlı üzvləri partiyada aktiv siyasətdən çəkildilər.

Ədalət Partiyası S.Dəmirəlin başçılığı ilə ölkənin iqtisadi inkişafını idarə etməkdə davam edirdi, lakin partiyanın içində mühafizəkarlar çoxaldıqca Baş Nazir daha çox sosial və iqtisadi islahatlar həyata keçirə bilmirdi. Bu dövrdə radikal sol qanad daha çox küçələrə çıxaraq Türk cəmiyyətinin quruluşunda köklü dəyişiklik istəyirdilər. İqtidara ünvanlanan əsas tənqid hədəfi ölkənin NATO-dan asılılığı, Türkiyədə ABŞ əsgərlərinin varlığı, hökumətin müstəqil xarici siyasət həyata keçirə bilməməsi idi. Hökumətin radikal solçuların zorakılıq aktlarını artması, getdikcə inkişaf və sosial rifah halına iqtidarın dəstəyini azaldırdı. İnfilyasiya da getdikcə artırdı. 1971-ci ilin yanvarında millət vəkillərinin Ədalət Partiyasından istefa verməsi iqtidar partiyasının Millət Məclisində çoxluğu itirməsi ilə nəticələndi. [3] Belə olduqda Ədalət Partiyası vacib qərarların və siyasətin qəbul olunmasını Millət Məclisində təmin edə bilmədi və beləcə iqtidar olmaqdan uzaqlaşdı. CXP isə hər hansı partiya ilə ittifaq hökuməti qurmayacağını qəti şəkildə bəyan etdi. Axırda silahlı qüvvələr işə qarışdı və hökumət istefa verdi. Hökumət ölkədə yeni seçimlərə qədər partiyanın iştirakı olmadan bir çox koalisiyalarla idarə olundu. 1973-cü il oktyabrın 14-də keçirilən seçkilərdə CXP səsələrin 33.3 faizini, ƏP səsələrin 29.8 faizini, Demokrat Partiyası 11.9 faizini, Milli Səlamət Partiyası 11.8 faizini, Güvən Partiyası səsələrin 5.3 faizini almışdı. [5, s.251-255] Milli Məclisdə ən çox millət vəkili və səs çoxluğu CXP-ə məxsus idi. CXP koalisiya hökuməti qurmalı idi çünki tək başına iqtidar ola bilmirdi. TBMM-də ikinci ən çox millət vəkili Ədalət Partiyasına məxsus idi və koalisiya da CXP ilə Ədalət Partiyası arasında ola bilərdi. Lakin hər iki partiya səxsi siyasətlərindən və rəqəbətlərindən uzun müddət bir araya gələ bilmədilər. Yalnız Silahlı Qüvvələrin təziqi ilə CXP Milli Səlamət Partiyası ilə cəmi 6 ay davam edən koalisiya hökuməti qurdu və 1974-cü ilin fevral- sentyabr aylarında daxili və xarici siyasətdə fikir ayrılığına görə koalisiya pozuldu. Uzun partiyalarsız hökumətlər dövründən sonra 1975-ci ildə S.Dəmirəl xırda mühafizəkar partiyalarla Milli Cəbhə Hökuməti adlanan koalisiya hökuməti qurdu. [1]

1979-cu il növbədənkənar seçkilərdə müvəfəqqiyyət qazana bilməyən B.Ecevit vəzifəsindən istefa verdi və Süleyman Dəmirəl MSP və MHP-nin dəstəyi ilə 25 Noyabr 1979-cu ildə koalisiya hökuməti təşkil etdi. 12 sentyabr 1980-ci ildə Baş Qərargah rəisi Kenan Evrenin komandanlığı altında Silahlı Qüvvələr ölkə rəhbərliyini ələ keçirdilər. Bu Türkiyə tarixində ordunun siyasətə üçüncü müdaxiləsi idi. Bu müdaxilənin əsas səbəbləri kimi ölkədə siyasi cinayətlərin artması, TBMM-də ölkə prezidentinin seçilə bilməməsi, və ən əsas da 6 sentyabr 1980-ci ildə Konyada N.Ərbakanın başçılığı ilə şəriət camaatının nümayişinin çevriliş cəhdi kimi qiymətləndirilməsi oldu. [7]

1982-ci il 7 oktyabrda Türkiyədə yeni konstitusiya ümumixalq səsverməsinə çıxarıldı. Elə bu referendumda həm də ölkə prezidenti seçildi. TBMM-nə seçkilər isə 6 noyabrda 1983-cü ildə keçirilməsi qərarlaşdırıldı. 1983-cü ilin ortalarından siyasi fəaliyyətlər sərbəst buraxıldı, lakin MGK-nın partiyaların qurulmasına veto qoymaq hüququ vardı. 1983-cü il noyabrın 6-da keçirilən seçkilərdə Turqut Özalın rəhbərlik etdiyi ANAP səsələrin çoxunu toplayaraq təkbaşına hakimiyyətə gəldi. Baş Nazir olan T.Özalın partiyası ANAP yerli bələdiyyə seçkilərində də qalib gəldi. [5, s.345-350]

1983-cü ildə Demokrat və Ədalət partiyalarının davamı hesab edilən Doğru Yol Partiyası quruldu. 1985-ci ilin sentyabrında isə Sosialdemokrat Xalqçı Partiyasının yaradıldığı elan olundu və partiyanın başçısı Ərdal İnönü seçildi. Türkiyənin siyasi həyatında 1985-ci il noyabrında daha yeni

bir partiya quruldu. Bu Raxşan Ecevitin qurduğu DSP idi. DSP TBMM-də keçmiş Xalqçı Partiyasından və SXP-dən ayrılmış millət vəkillərindən ibarət qurupunu da yaratmışdı.

1987-ci ildə keçirilən referendumda siyasi qadağalar aradan qalxmış, B.Ecevit, S.Dəmirəl, A.Türkeş və N.Ərbakan yenidən siyasi arenaya qayıtmışdılar. Ecevit, Demokratik Sol Partiyasının, Türkeş Milliyyətçi İşçi Partiyasının, Dəmirəl Doğru Yol Partiyasının, Erbakan isə Refah Partiyasının lideri oldular.

1987-ci ildə keçirilmiş ümumi seçkilərdə ANAP 293 deputatla (36.31% səsle qazandı) parlamentdə iqtidar partiyası oldu və Özal yenə çoxluqla 46-cı dəfə Baş Nazir oldu. 1987-ci ildə keçirilən seçkilərdə DSP iki milyondan çox (8.54%) səs qazandığı halda parlamentdə təmsil oluna bilmədi. 24.74% səs toplayan SHP və 19.1% səs toplayan DYP, 1987-ci ildə parlamentə daxil olan partiyalardan oldu. 26 mart 1989-cu ildə bələdiyyə seçkilərində SXP İstanbul, Ankara, İzmir şəhərləri daxil olmaqla, 39 bələdiyyədə bələdiyyə başçılığını qazanaraq yerli məclisə seçkilərdə də səslərin 28.8 faizini qazanmışdı. SXP, və DYP ANAP iqtidarının xalq dəstəyini itirdiyini irəli sürərək yeni seçkilərin keçirilməsini tələb edirdilər. Baş Nazir Turqut Özal isə DYP və SXP-nin müxalifət olmasına baxmayaraq, Kenan Evrəndən boşalan prezident yerinə seçildi. [5, s.370-375]

Türkiyədə 1960-1980-ci illər arasında baş vermiş tarixi siyasi hadisələr ölkə daxilində gərgin ictimai-siyasi, həmçinin sosial-iqtisadi vəziyyətin olmasından xəbər verirdi. Məhz yaranmış obyektiv-subyektiv səbəblər və ordunun hakimiyyətə müdaxiləsi çox hallarda Türkiyənin inkişafına təsir göstərmişdir. Bu vəziyyət XX əsrin 90-cı illərində də davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa E. Erkal. 1938-1980 dönemi Türkiye’de sosyal yapı ve dinamikleri // Sosyoloji Konferansları, No: 53 (2016-1), s.157-185
2. Özgün Millioğulları. Türkiye’de 1960-1980 ve 1980-2005 dönemlerinde grev hareketlerinin karşılaştırılması. Yüksek lisans Tezi. Ankara: 2007, 185 s.
3. Sinan Demirtürk. 1960–1980 Döneminde Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Değişimin ve Dışa Yönelişin Toplumsal Dinamikleri. 21.yüzyılda Türkiyede eğitim ve toplum. Cilt 4, sayı 12, Kış. 2015, s. 156-182
4. Stanford J. Shav, Ezel Kural Shaw. Osmanlı imperatorluğu və moderi Türkiye. İstanbul: e yayınları, 3. Baskı, 2000, 580 s.
5. Suavi Aydın, Yüksel Taşkin. 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi. İstanbul: İletişim Yayıncılık. 1. Baskı, 2014, 541 s.
6. Rüstəmov Y. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr. Bakı: Çəşoğlu, 2005, 140 s.
7. 1960-1980 dönemi / prof. dr. Hikmet Özdemir
www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=354694&/1960-1980-D%C3%B6nemi-/Prof.-Dr.-Hikmet-%C3%96zdemir-

РЕЗЮМЕ

О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ТУРЦИИ В 1960-х И 1980-х ГОДАХ

Магerrамова С.С.

Ключевые слова: *социальная, политическая, революция, общество, правительство*

1960-е и 1980-е годы были самыми сложными и противоречивыми периодами в социально-политической истории Турции. В этот период перевороты 1960, 1980 и меморандум 1971 года оставили глубокие следы в турецком обществе. Таким образом, события в Турции ускорили поляризацию общества, усилили террор и усложнили социальные и политические процессы. Исторические события 1960-1980-х годов в Турции свидетельствовали о напряженной общественно-политической, а также социально-экономической ситуации внутри страны. Именно созданные

объективно-субъективные причины и вмешательство армии во власть во многом повлияли на развитие Турции. Эта ситуация продолжалась и в 90-е годы XX века.

SUMMARY
ABOUT TURKEY'S SOCIO-POLITICAL SITUATION
IN THE 60S AND 80S of XX SENTURY
Maharramova S.S.

Keywords: *social, political, revolution, society, government*

The 1960s and 1980s were the most difficult and controversial periods in Turkey's socio-political history. During this period, the coups of 1960, 1980, and 1971 left deep traces in Turkish society. Thus, the events in Turkey have accelerated the polarization of society, increased terror, and complicated social and political processes. The historical events of the 1960s and 1980s in Turkey testified to the tense socio-political and socio-economic situation inside the country. It was the objective-subjective reasons created and the army's interference in power that largely influenced the development of Turkey. This situation continued into the 90s of the XX century.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.11.2020
	Son variant	16.03.2020

UOT 94 (479.24)

RUSIYA İMPERATOR TEXNİKİ CƏMİYYƏTİNİN BAKI BÖLMƏSİNİN MATERİALLARI AZƏRBAYCANIN XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*Umid-hacizade@mail.ru*Açar sözlər: Bakı, Rusiya, texnika, bölmə, cəmiyyət, sənaye, mənbə*

Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyəti 1866-cı ildə yaranmış və 1929-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Cəmiyyətin əsas məqsədi elm və təcrübənin vahidətinə nail olmaq, texnikanın inkişafına, sənaye istehsalının genişlənməsinə əməli yardım göstərmək və bu məqsədə xidmət edəcək elmi biliklərin yayılması, həmçinin texniki kadrların hazırlanmasından ibarət idi. [1] Cəmiyyət bütün fəaliyyəti boyu texnika və sənaye sahəsində məlumatların yayılması, fəhlələr arasında texnikaya dair biliklərin təbliği, yerli təbii sərvətlərin və ehtiyatların axtarılıb müəyyən edilməsinin təşkili, istehsalın müxtəlif sahələrində səmərə verə biləcək təklif və layihələrin hazırlanıb hökumət strukturlarına təqdim olunmasına çalışmışdır.

Cəmiyyətin fəxri üzvləri arasında o dövrün ali idarəçilik orqanlarının nümayəndələrinin, o cümlədən nazirlərin olması onun gələcək fəaliyyət dairəsinin genişliyi və əhatəliyindən xəbər verirdi. Daxili İşlər Naziri A.Valuyev, Maliyyə Naziri M.Reytern, Dövlət Əmlak Naziri A.Zelenoy, Hərbi Nazir A.Milyutin, Xalq Maarif Naziri D.Tolstoy və digər nazirlərin cəmiyyətin fəaliyyətində iştirakı təşkilatın yüksək nüfuza malik olmasını və təsir dairəsinin get-gedə genişləndiyini göstərirdi. [2, s.6]

Cəmiyyətin fəaliyyətinin səmərə və nəticələrini artıran səbəblər arasında ilk növbədə onun müxtəlif strukturlarında dövrün ən tanınmış alimlərinin və varlı sənayeçilərin, hökumət strukturlarının nüfuzlu nümayəndələrinin təmsil olunması idi. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin bütün ölkə ərazisində yüksək nüfuza malik olmasına və görülmüş işlərin səmərəsi və gəlirli fəaliyyətin nəticələrinin hakim dairələrdə, elm aləmində və istehsal sahələrində müsbət qarşılanmasına şərait yaradırdı.

RİTC-nin ölkə üzrə 16 şöbəsi, 40-dan çox bölməsi açılmış və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Belə bölmələrdən biri də 1879-cu il may ayının 13-də Bakıda açılmışdır. [3, s.6] Bölmənin ilk sədri tanınmış alim və dağ mühəndisi S.K.Kvitka idi. Bölmənin ilk vaxtlar 122 üzvü olmuşdur. Cəmiyyətin fəaliyyətində dünyada tanınmış alimlərdən A.Krıllov, D.Mendeleyev, P.Yabloçkov, tanınmış sənayeçilərin – L.Nobel, N.Putilov, T.Morozov, Struve qardaşlarının iştirak etməsi elm və istehsalat dairələrinin birgə səmərəli fəaliyyətinin sübutlarından biri idi. Bölmənin işində müxtəlif vaxtlarda D.Mendeleyevin iştirakı və səmərələşdirici təkliflər verməsi haqqında çoxlu faktlar var. Bu təkliflər Bakı–Batumi neft kəmərinin çəkilişinə, neft quyularının istismar formalarının təkmilləşdirilməsinə aid olaraq dərhal tətbiq olunmuşdur.

RİTC-nin Bakı Bölməsinin maliyyə imkanları o qədər də geniş deyildi. Xüsusilə də bölmənin təşkil olunduğu 1879-cu ildən başlayaraq bir neçə il ərzində onun maliyyə imkanları və görülmüş işlərin nəticələri o qədər də ürəkaçan olmamışdı. Bir qədər sonra neft və digər sənaye sahələri sahibkarlarının bölməyə göstərdiyi maliyyə dəstəyi, hökumətdən alınan kreditlər vəziyyəti müəyyən qədər yaxşılaşdırmağa imkan verdi. Lakin kreditlərin alınmasına baxmayaraq Bakı Bölməsinin fəaliyyəti illərində onun maliyyə vəziyyəti çətinliklərlə bağlı olmuşdu. Alınan kreditlərin

qaytarılması isə müxtəlif səbəblər üzündən daha çətin idi. Bölmənin hər il üçün ümumi yığıncaqda müzakirə edilib qəbul edilən hesabatları ən müxtəlif sahələr üzrə onun maliyyə fəaliyyətini və vəziyyətini izləməyə imkan verir. [4, s.52]

Bölmənin belə çətin maliyyə vəziyyəti təbii olaraq, elm və texnikaya dair biliklərin çoxalmasını və yayılmasını çətinləşdirirdi. Buna baxmayaraq müxtəlif iş adamları ilbəlil bölmənin fəaliyyətinə diqqətlərini artırır, hətta onun müxtəlif komissiyalarının fəaliyyətinə, laboratoriya şəraitində aparılan təcrübələrə əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə köməyi göstərirdilər. Məhz bu cəhət bölmənin bütün çətinliklərə baxmayaraq fəaliyyətinin dayandırılmamasının əsas səbəbi idi.

Bölmə üzvlərinin sayının ilbəlil artması, onların yeni fəaliyyət sahələrini təmsil etməsi, bölmənin fəaliyyət istiqamətlərinin çoxalması da aydın müşahidə edilirdi. 1914-cü ildə Bakı Bölməsinin üzvlərinin sayı 140-a çatmışdı. [5, s.55]

Cəmiyyət bütün fəaliyyəti boyu müxtəlif sahələrə aid şöbələri və bölmələri vasitəsilə mühüm tədqiqatlarla, elmi – texniki kəşflərlə məşğul olmuş, mühəndis və sənayeçilərə məsləhətlər vermiş, müxtəlif sərgilər, qurultaylar keçirmiş, işçilərin texniki bilik və bacarıqlarının artmasına kömək edəcək dərsləri, bilikləri təşviq edən jurnalların, məlumat kitabçalarının, lüğətlərin nəşrini təşkil etmiş, uşaqlar və böyüklərin peşə vərdişləri əldə etməsi üçün texniki siniflər, məktəblər və emalatxanalar açmışdır. Bunlardan başqa, cəmiyyətin muzeyi, geniş və hər il zənginləşən kitabxana fondu, tədqiqat və sınaqların aparılması üçün laboratoriyaları və qurğuları olmuşdur.

Texnika Cəmiyyəti və onun yerlərdəki şöbə və bölmələrinin çoxşaxəli fəaliyyəti istiqamətlərindən biri də müxtəlif adda jurnal və digər nəşrlərin təşkili idi. [6] Bakı Bölməsinin nəşrləri içərisində ən çox davamlı olan “Rusiya İmperator Texnika Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinin Əsərləri” jurnalının buraxılışlarını ayrıca qeyd etməliyik. “Bakı Bölməsinin Əsərləri” jurnalının nəşrlərində ildə ən azı 2 dəfə Bakıdakı neft şirkətləri tərəfindən satılan və ixrac olunan neft məhsulları barədə məlumatlar və hesabatlar dərc olunurdu. Bu jurnalın ilk sayı 1886-cı, son sayı isə 1918-ci ilə təsadüf edir. [7, s.14-22]. Jurnal Rusiya İmperiyasında neft məsələlərindən bəhs edən ilk mətbuat nümunəsi hesab olunur.

Bakı Bölməsinin “Xəbərlər”ində illik hesabatlarının dərc olunması və digər nəşrləri region üçün elmi-texniki informasiyanın əldə olunub mütəxəssislərə və sənayeçilərə çatdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Bəzi illərdə 4, bəzən də 8-10 sayda (illik) nəşr olunan jurnalın müxtəlif bölmələrində elmi ixtiraların əhəmiyyəti, tətbiqi və onun nəticələri, neft sənayesində baş vermiş ən son yeniliklər, neft istehsalı ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan müxtəlif elmi-texniki strukturların fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlar dərc edilirdi. [7, s.7-12] Belə hesabatlardakı məlumat və faktlar Azərbaycan tarixi kursunun öyrənilməsi gedində indiyədək ya öynənilməmiş, ya tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmış, bəzən də təhrif edilmiş müəyyən məsələləri, o cümlədən Azərbaycanda kapitalist münisibətlərinin yaranması və formalaşması, neft və digər sənaye sahələrində vəziyyət, milli burjuaziyanın təşəkkülü, onun sahibkarlıq fəaliyyəti və bir çox digər vacib məsələlər barədə indiyədək heç bir tarixi ədəbiyyatlarda verilməyən çox əhəmiyyətli fakt və rəqəmlərin ilk dəfə elmi döviyyəyə gətirilməsinə imkan verməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin Bakı bölməsinin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılar idi:

- metrik ölçü sistemi və çəkirlərin tətbiqi;
- kəşflərə sahibliyin tətbiqi;
- Bakı şəhər təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı, o cümlədən şəhərin içməli su ilə təhizatı məsələlərinin araşdırılması;
- keyfiyyətli polad istehsalı;
- neftin çıxarılması, emalı və daşınması məsələləri;
- kerosinlə işləyən mühərriklərin işinin səmərəliliyinin artırılması;
- elektrik cərəyanından istifadə qaydaları;
- dəmiryolların çəkilişi və istismarı qaydaları;

- elektrotexnika sahəsində tədqiqatlar;
- Bakı şəhərinin kanalizasiya sisteminin qurulması;
- Bakı şəhərinin işıqlandırılması məsələləri;
- atmosferin tədqiqi;
- texniki təhsilin genişləndirilməsi;
- texniki biliklərin yayılması və s.

Bakı bölməsi fəaliyyət göstərdiyi illərdə yüzlərlə elmi – texniki kəşflərin doğrulub işıq üzünə gəldiyi mühit və yer olmuşdur. Bölmənin fəaliyyəti təkcə elmi – texniki kəşflərin ixtira və istehsalata tətbiqi ilə məhdudlaşmamışdır.

Bölmənin zəngin kitabxanası və buradakı həm o dövr, həm də bugünkü günlərimiz üçün çox əhəmiyyətli olan nadir və qiymətli kitablar həm mütəxəssis alimlər, həm də ziyalılar tərəfindən istifadə olunaraq yüksək dəyərləndirilmiş, eyni zamanda müxtəlif ixtisasdan olan fəhlələr və əhali arasında maarifləndirmə işlərinin aparılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

RİTC-in Bakı Bölməsinin maarifləndirmə və təbliğat işinin ən bariz nümunəsi kimi Bakıda açılan muzeyi göstərmək olar. Muzeyin materiallarının tədqiqatımız üçün önəmli olması səbəblərindən biri buradakı əşyaların böyük bir hissəsinin bölmə tərəfindən təbii sərvətlərimizin ehtiyatlarının öyrənilməsi üçün görülmüş işlər idi. 13 şöbədən ibarət olan muzey və orada saxlanılan əşyalar XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı, sənaye istehsalının müxtəlif sahələrində istehsal olunan məhsullar, şəhərin tarixi yerləri və bir çox digər məsələlərin araşdırılması baxımından tarixi tədqiqatlarda son dərəcə vacib olan materiallarla əyani şəkildə tanış olmağa imkan verir.

Bundan başqa, bölmənin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də yerlərdə, bəzən hətta neft mədənlərində və digər sahələrdə mühazirələrin oxunması, peşə kurslarının açılması, fəhlələrə ixtisasları üzrə vərdiş və biliklərin öyrədilməsi və digər maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi idi. Belə ki, Bakı Bölməsinin fəaliyyətinin ən əsas məqsədi, ilk növbədə, neft sənayesinin inkişafını sürətləndirməyə xidmət etməkdən ibarət idi. Etiraf edək ki, bölmənin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin əsas nəticələrindən biri də məhz Şimali Azərbaycanda neft sənaye sahəsinin yenidən qurulması, bu sahənin kifayət qədər genişləndirilməsi və inkişaf etməsi oldu. Bölmənin əməkdaşlarının neft sənayesində təklif etdiyi və hazırladıqları texniki yeniliklər və kəşflərdən istifadə edilməsi bəhs etdiyimiz nəticələrin əldə olunmasında öz sözünü demişdi.

Bölmə əməkdaşlarının təklifləri əsasında Bakı şəhərinin işıqlandırılması, əhəlinin içməli su ilə təminatı, kanalizasiya xətləri sisteminin yaradılması və onlarla digər qiymətli təklifləri dərhal tətbiq olunaraq xeyli səmərə vermişdir.

Bölmənin fəaliyyətinə aid bu materialların mütləq mənada böyük əksəriyyəti bu günədək elmi ictimaiyyətə məlum deyil və elmi dövriyyəyə gətirilməmişdir. Bakı neftinin gəlirləri hesabına beynəlxalq Nobel mükafatının təsis olunması və bu məsələnin ən əsas detallarının müəyyən edilməsi, eləcə də sonralar milyon rubllarla gəlir gətirən onlarla mühüm kəşflərin necə baş verməsi məhz bölmənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan materialları ilə tanışlıqdan sonra bizə məlum olmuşdur.

Tədqiqatımız üçün bu mövzunun seçilməsində məqsəd Bakı Bölməsinin fəaliyyətini aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə ətraflı araşdıraraq onlardan Azərbaycan tarixi kursunun bir çox mövzularının öyrənilməsini asanlaşdıracaq kifayət qədər zəngin olan qiymətli elmi tarixi əhəmiyyətli faktları elmi dövriyyəyə daxil etməkdir:

- Cəmiyyətin Bakı Bölməsinin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yaranmış mühüm elmi-texniki kəşflərin istehsal sahələrində tətbiqi və onların praktik əhəmiyyəti haqqında indiyədək məlum olmayan materialları elmi dövriyyəyə gətirmək;
- Şimali Azərbaycanda neftli torpaqların müəyyən edilməsi, neft məhsulları istehsalının səmərəliliyinin artırılması və digər sahələri əhatə edən elmi - texniki yenilik və kəşflərin nəticələri haqqında indiyə qədər tədqiq olunmamış məqamları və məsələləri tapıb müəyyən etmək;

- Bölmə əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış kəşf və layihələrin Bakı şəhər təsərrüfatında tətbiqi və verdiyi səmərənin nəticələrini araşdırmaq;
- əhali, xüsusi ilə də müxtəlif ixtisaslı fəhlələr arasında aparılmış maarifləndirici işləri, tədbirləri və onların nəticələrini müəyyən etmək.

Qeyd etdiklərimiz hələlik tədqiqat aparacağımız ən əsas istiqamətlərdir və güman edirik ki, bu sahədə apardığımız gələcək tədqiqatlar bölmənin fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxlu və elmə məlum olmayan məsələləri qarşımıza çıxacaq. Bütövlükdə bölmədə aparılan tədqiqatların nəticələri Azərbaycanda neft və digər sənaye sahələrinin, Bakı şəhərinin idarəçiliyi, təsərrüfatı, təhsil, xüsusilə də yenidən əsas qoyulan peşə təhsili məsələləri, ən nəhayət Azərbaycan elminin tarixi ilə (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) bağlı məsələlərin müəyyən edilməsi və sonda Azərbaycan tarixi kursunun müxtəlif problemlərinin daha ətraflı öyrənilməsinə yardım edəcək. Belə ki, RİTC-nin Bakı Bölməsinin işlərinin səmərəli nəticələrinin böyük bir hissəsi indiyədək tarixi ədəbiyyatlarda əks edilməmiş və elmi dövriyyəyə gətirilməmişdir. Başqa cür desək, bu tədqiqatdakı fakt və məlumatların elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilməsi, onlarda Azərbaycan tarixi kursunun, xüsusilə də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda neft və digər sənaye sahələrinin tarixi ilə bağlı bir çox məsələlərin öyrənilməsi məqsədilə tədqiqatların genişləndirilməsi olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Под девизом Наука и беспристрастие. <https://rusplt.ru/sdelano-russkimi/pod-devizom-nauka-i-bespristrastie-19453.html>
2. Кульчицкий В.В. 150 летний юбилей Русского Технического Общества // Инженер – нефтяник. Научно-технический журнал, 2016, № 2, с. 3-9
3. Из истории Императорского Русского Технического Общества. Инженерное дело – основа инновационного развития России. Сборник научных статей. М., АИПНБ, 2016, 114 с.
4. Труды БО ИРТО, №2. Баку, 1897, с.1-56
5. Отчет о деятельности Бакинского отделения Императорского Русского Технического О-ва за 1914 год / Издание Бакинского отд. Имп. Русского Техн. О-ва. Тип. Труд. 1915, 75 с.
6. Гаранина С.П. Система научно-технических изданий Русского Технического Общества (1867-1917 гг.). https://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1406133296&archive=&start_from=&ucat=&
7. Отчет о деятельности Бакинского отделения Императорского Русского Технического О-ва за 1913 год / Издание Бакинского отд. Имп. Русского Техн. О-ва. Тип. Труд. Баку, 1914, 72 с.

РЕЗЮМЕ

МАТЕРИАЛЫ БАКИНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА КОНЦА XIX В НАЧАЛА XX В

Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: Баку, Россия, техника, отделение, общество, промышленность, источник

В статье анализируется деятельность Бакинского отделения Императорского Русского технического общества, которая является малоизученной областью азербайджанской истории, рассматриваются ее основные цели, задачи и направления.

Основной целью отделения являлось достижение единства науки и практики, оказание существенной помощи в развитии техники и расширении промышленного производства, а также распространение соответствующих научных знаний и подготовки технических кадров. Говорится, что одним из преимуществ отделения было объединение деятельности предпринимателей, богатых промышленников, государственных структур, передовой интеллигенции и ученых.

Публикация отчетов в журнале «Труды Бакинского отделения», который издавался 4-8 раз в году, отражала результаты деятельности сотрудников отделения, их предложения, рекомендации и открытия и свидетельствовала об успехах отделения в научной сфере.

SUMMARY

THE MATERIALS OF THE BAKU DEPARTMENT OF THE RUSSIAN IMPERIAL TECHNICAL SOCIETY LIKE A SOURCE FOR LEARNING OF THE END XIX CENTURY AND THE ONSET OF XX CENTURY'S HISTORY OF THE AZERBAIJAN

Hajiyeva M./J.

Key words: *Baku, Russia, technique, section, association, industry, source*

The article analyzes one of the less studied fields of Azerbaijani history, the activity of the Baku Department of the Russian Imperial Technical Society. As well the main purpose, tasks, directions of activity of the department are studied. To achieve the unity of science and practice, to provide practical assistance in the development of technology and the expansion of industrial production and the dissemination of relevant scientific knowledge, as well as preparing of technical personnel are presented the essential targets of the department. Furthermore combining the action factors of entrepreneurs, wealthy manufacturers, government agencies and progressive intellectuals and scholars are mentioned one of the advantages of the department's activity. Publication of company's reports about the main consequences of offers, recommendations and researches that show of the employees' activities, 4-8 times in the year in the journal "Works of Baku Department" indicates of the department's success in scientific terms.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.01.2020
	Son variant	16.03.2020

UOT 94(4); 327.56

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ERMƏNİSTAN – AZƏRBAYCAN,
DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN HƏLLİ İSTİQAMƏTİNDƏ
ÇOXTƏRƏFLİ DİPLOMATİK FƏALİYYƏTİ (2003-2019)****BAĞIROVA AYSEL MÖHÜBBƏT***Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, dissertant*aysel-baghirova@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Prezident İlham Əliyev, ATƏT, NATO, Aİ, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*

Dünyanın geosiyasi əhəmiyyətli regionlarından biri olan Cənubi Qafqaz tarix boyu böyük dövlətlərin maraq dairələrində olmuş və bu səbəbdən də mübarizə meydanına çevrilmişdir. Regionun yüksək inkişaf tempi ilə seçilən Azərbaycan daxilində siyasi sabitlik, sosial-iqtisadi inkişaf, multikulturalizm siyasəti, xarici siyasətdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində fəal iştirak ilə regionun və dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın ən mühüm problemi torpaqlarımızın Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi ilə yaranan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həlli Prezident İlham Əliyevin xarici siyasi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindəndir. Prezident İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət kursunu uğurla davam etdirməkdədir. Prezident İlham Əliyevin xarici siyasi fəaliyyətində digər dövlətlərlə Azərbaycanın mehriban qonşuluq siyasəti, dinc yanaşı yaşamaq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə töhfə vermək məqsədilə müxtəlif sahələrdə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətləri mühüm yer tutur.

2003-cü ilin dekabrın 5-də ATƏT-in Minsk qrupunun Rusiya, Fransa və ABŞ-dan olan həmsədrlərini və Rusiyanın Xarici İşlər nazirinin birinci müavini V.Trubnikovu qəbul edən Prezident İlham Əliyev Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin intensivləşdirilməsini vurğuladı. [1] Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə 1992-ci ildən etibarən ATƏT-in Minsk qrupu fəaliyyət göstərir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ, Rusiya və Fransa dünyanın böyük gücləri kimi Ermənistanı işğalçılıq siyasətindən çəkəndirmək üçün ikitərəfli və çoxtərəfli fəaliyyət həyata keçirmək imkanlarına malikdirlər. Tarixi təcrübə göstərir ki, beynəlxalq hüquqa əsasən dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları tərəfindən aqressiv fəaliyyətin qarşısının alınması məqsədilə siyasi və iqtisadi sanksiyaların tətbiqi vasitəsilə qeyri-hərbi, eləcə də beynəlxalq silahlı müdaxilə yolu ilə münaqişələrin qarşısını almaq mümkün olmuşdur. Münaqişənin həlli istiqamətində 1990-cı illərin sonlarında daha aktiv fəaliyyət göstərən ATƏT-in Minsk qrupunun müasir dövrdə fəaliyyəti, demək olar ki, effektsizdir.

Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun həllini vurğulaması Azərbaycanın bu istiqamətdə tutduğu ədalətli mövqeyinin və münaqişənin həllinə can atdığıнын göstəricisidir. Prezident İlham Əliyev çıxışlarında yalnız münaqişənin həlli üzrə mandatlı olan ATƏT-in Minsk qrupunun deyil, həmçinin digər beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərinin də mühüm olduğuna daim diqqət çəkmişdir. 2004-cü ilin aprel 29-da Prezident İlham Əliyev AŞPA-nın yaz sessiyasında çıxışında Azərbaycanın heç zaman ərazisinin itirilməsi ilə razılaşmayacağını, münaqişənin həllində beynəlxalq hüquq normalarının əsas götürülməli olduğunu bildirdi. [2] BMT Nizamnaməsində və ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında bu

təşkilatlara üzv olan dövlətlərin bu prinsiplərə mütləq riayət etmək haqqında öhdəliklər götürmələrinə baxmayaraq, Ermənistan tərəfindən öhdəliklərin kobud şəkildə pozulması dünya üçün arzuolunmaz nümunə ola bilər. Azərbaycan isə öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirərək dövlətlərin suveren bərabərliyinə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli və digər prinsiplərə hörmətlə yanaşır.

2004-cü ilin iyunun 26-27-də Prezident İlham Əliyev NATO-nun “Avroatlantika ittifaqı yolayrıcında” beynəlxalq konfransında çıxış edərək bildirmişdi ki, Azərbaycan ATƏT-in Minsk qrupunun məsələni həll etmək üçün mandatlıqına hörmətlə yanaşır, lakin yalnız ATƏT deyil, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, digər beynəlxalq təşkilatlar da məsələnin həllində fəal rol oynasınlar. [3, s.228]

Soyuq müharibə illərindən dünyanın mühüm hərbi-siyasi qurumu kimi fəaliyyət göstərən NATO-nun 1999-cu il Vaşinqton sammitinin qərarlarından olan böhranların idarəedilməsi və ənənəvi ərazi məhdudiyyətinin aradan qaldırılması NATO-nun Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində fəaliyyət göstərməsinə əsas verir.

2005-ci ilin mayın 16-17-də AŞ dövlət və hökumət başçıların Varşavada keçirilən III zirvə toplantısında iştirak edən Prezident İlham Əliyev çıxışında Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə geniş yer ayırmaqla münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsasən həllinə nail olunması üçün ATƏT-in Minsk qrupu, Aİ və AŞ tərəfindən bu cür vacib məsələyə böyük diqqət ayrılmasının zəruriliyini vurğulamışdı. [4, s.114-115] 2007-ci ilin mayın 18-də Fransanın “La Lettre Diplomatique” jurnalına müsahibəsində Prezident İlham Əliyev Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında danışarkən bildirmişdi: “...Son genişlənmə prosesindən bəri Cənubi Qafqaz Avropanın qonşusuna çevrilmişdir. Zənnimcə, Avropa İttifaqı qonşuluğunda münaqişə ocaqlarının mövcudluğuna biganə qala bilməz. Belə ki, bu münaqişə ocaqları yalnız Cənubi Qafqaz regionu üçün deyil, bütünlükdə Avropa üçün, onun sabit iqtisadi inkişafı üçün təhlükə yaradır”. [4, s.118-119] Qeyd edək ki, tarixinin ən böyük genişlənməsini 2004-cü ildə yaşayan Avropa İttifaqı 2007-ci ildə Bolqarıstan və Rumıniyanı üzvlüyünə daxil etməklə Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə sərhədlərini daha da yaxınlaşdırdı.

Rusiyanın enerji asılılığını azaltmağı qarşısına məqsəd qoyan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın zəngin enerji ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyükdür. Dünyada enerjiyə tələbatın artdığı bir dövrdə alternativ enerji mənbələrinin axtarışında olan Avropa təhlükəsizliyinin qorunması məqsədilə münaqişənin siyasi yolla həllində fəaliyyətini genişləndirməlidir.

Azərbaycanın daim dünyada əməkdaşlığa dəstək və sülhün bərqərar olması istiqamətində fəaliyyəti ilə qazandığı beynəlxalq nüfuzu onu beynəlxalq qurumların diqqət mərkəzinə qoyur. Azərbaycanın BTC, BTƏ, TAP, TANAP enerji kəmərləri, Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu, mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi işinə töhfəsi, həmçinin NATO-nun rəhbərlik etdiyi Kosovoda, Əfqanıstanda sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirakı beynəlxalq əməkdaşlıqda mühüm aktor olduğunun göstəricisidir. Prezident İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti nəticəsində münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə beynəlxalq dəstək nümayiş etdirildi. 2008-ci ilin aprel 2-4-də NATO-nun Buxarest sammitinin yekun bəyannaməsində göstərilirdi: "Biz Şimali Atlantika Alyansına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçıları Cənubi Qafqaz və Moldova Respublikasında regional münaqişələrin davam etməsindən narahatıq. Bizim xalqlarımız Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyini dəstəkləyir. Biz həmin prinsipləri nəzərə alaraq, bu regional münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş səyləri dəstəkləyirik". [5]

Göründüyü kimi, NATO-nun münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə çağırış etməsi ölkəmizin beynəlxalq miqyasda artan nüfuzunun və münaqişədə Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmasından xəbər verirdi. 2010-cu ilin noyabrın 19-12-də NATO-nun Lissabon Zirvə toplantısının yekun bəyanatının 35-ci maddəsində

NATO-nun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyinin tanındığı bir daha təsdiqlənmişdi. [6, s.159]

1997-ci ildən Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi üzrə mandatı olan ATƏT-in Minsk qrupunun 1997-ci ildən həmsədrlərinin ABŞ, Rusiya, Fransa olmasına baxmayaraq, Rusiyanın münaqişənin həlli istiqamətində rolu daha vacibdir. Münaqişənin həlli istiqamətində növbəti addım 2014-cü ilin avqustun 10-da Rusiya Federasiyasının Soçi şəhərində “Boçarov Ruçey” iqamətgahında Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan prezidentlərinin üçtərəfli görüşünün keçirilməsi oldu. Görüşdə Prezident İlham Əliyev Rusiyanın münaqişənin tənzimlənməsi prosesində yaxın dost, tərəfdaş və qonşu dövlət kimi xüsusi rol oynadığını vurğuladı. Prezident İlham Əliyev münaqişənin ən yaxın vaxtda danışıqlar yolu ilə, sülh yolu ilə beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun ədalətli həllini tapacağına ümid etdiyini bildirdi. [7]

2015-ci ilin yanvarın 14-də Prezident İlham Əliyev Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi Herbert Salberin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli istiqamətində beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa İttifaqının və onun müxtəlif qurumlarının daha fəal addım atmasının vacibliyini vurğuladı. [8, s.22] Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında münaqişənin həlli üzrə ATƏT-in Minsk qrupunun məşğul olmasına baxmayaraq digər təşkilatların da fəal rolunun zəruriliyini və əhəmiyyətini vurğulaması münaqişədə Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq məqsədi daşıyırdı.

2015-ci ilin yanvarın 22-də Prezident İlham Əliyev Davos Forumunun “Zorakı ekstremizimin öhdəsindən gəlinməsi” mövzusunda olan sessiyasında çıxış edərək beynəlxalq aləmdə baş verən terror hallarına toxunaraq Ermənistan tərəfindən müxtəlif dövrlərdə ölkəmizə qarşı 30-dan çox terror aktının həyata keçirildiyini və bu səbəbdən də 2000-dən çox azərbaycanlının qətlə yetirildiyini bildirmişdi. İlham Əliyev Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasında sədrlik etdiyi dövrdə müzakirəyə çıxardığı iki məsələdən birinin terrorizm mövzusunda həsr edildiyini vurğulamışdı. [9] Bununla bir daha bütün dünyaya bəyan olunurdu ki, Azərbaycan sülhpərvər dövlət olmaqla digər dövlətləri də regionda və dünyada sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə çağırır.

Tədqiq edilən illərdə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası Prezidentlərinin münaqişənin həlli istiqamətində bir sıra görüşləri baş tutmuşdur. Prezident İlham Əliyev bu görüşlərdə Azərbaycanın münaqişənin dinc yolla beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsasən həllinə can atdığını bir daha vurğulamışdı. Ermənistan Respublikasının mövqeyi isə hər zamankı kimi qeyri-konstruktiv olmaqla danışıqlar prosesini ləngitmək məqsədi daşıyırmışdır. Bu istiqamətdə Prezident İlham Əliyevin İsveçrə Konfederasiyasının Bern şəhərində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin təşəbbüsü ilə Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan ilə növbəti görüşü 2015-ci ilin dekabrın 19-da keçirilmişdi. [10]

2016-cı ilin aprel hadisələri Ermənistanın münaqişənin həllində maraqlı olmadığını bir daha göstərdi. Azərbaycan güclü hərbi qüvvəsi və potensialı ilə düşməni geri çəkilməyə məcbur etməklə, bir sıra strateji əhəmiyyətli nöqtələri işğaldan azad etdi. Aprel döyüşlərindən sonra Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında növbəti görüş keçirildi. 2016-cı ilin mayın 16-da Vyanada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Ermənistan Respublikasının Prezidenti Serj Sarkisyanın, ABŞ-ın dövlət katibi Con Kerrinin, Rusiya Federasiyasının Xarici işlər naziri Sergey Lavrovun, Fransa Respublikasının Avropa məsələləri üzrə dövlət katibi Harlem Desirin, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin, ATƏT sədrinin xüsusi nümayəndəsi Anji Kaspşikin iştirakı ilə görüşün keçirilməsi münaqişənin çoxtərəfli əsasda həlli istiqamətində mühüm diplomatik addım idi. [11]

Belçika Krallığında işgüzar səfərdə olan Prezident İlham Əliyev 2017-ci ilin noyabrın 24-də Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Donald Tuskun dəvəti ilə Şərq Tərəfdaşlığı Sammitində çıxışı zamanı Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin 20 faizinin 20 ildən artıq müddətdə Ermənistanın işğalı altında olduğunu, işğal nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlının qaçqın və

məcburi köçkünə çevrildiyini və azərbaycanlıların etnik təmizləmə siyasətinə məruz qaldığını, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qətnamələrinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilmədiyini bildirmişdi. Prezident İlham Əliyev sammitdə söyləmişdi ki, XXI əsrdə separatizm, təcavüzkar separatizm qəbul edilə bilməz. Separatizmin bütün formaları pislənilməlidir və separatizmin bütün təzahürlərinə vahid yanaşma tətbiq edilməlidir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü istənilən digər ölkənin ərazi bütövlüyü kimi eyni dəyərə malikdir və bərpa olunmalıdır. [12]

2019-cu ilin oktyabrın 3-də Rusiya Federasiyasının Soçi şəhərində “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasının plenar sessiyasında iştirak edən Prezident İlham Əliyev çıxışında Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən bəhs edərək Ermənistanın işğalının nəticələrini diqqətə çatdıraraq, münaqişənin nizamlanması ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin yerinə yetirilmədiyini vurğuladı. Prezident İlham Əliyevin plenar sessiyada çıxışında səsləndirdiyi “Qarabağ tarixi əzəli Azərbaycan torpağıdır. Beləliklə, Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” fikri Ermənistanın işğal siyasətini və Qarabağın tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə bir daha çatdıraraq münaqişənin beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməli olduğunu göstərdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin və onun yolunu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Prezident İlham Əliyevin daxili və xarici siyasət kursu Azərbaycanın siyasi sabitliyi, sosial-iqtisadi inkişafı, multikulturalizm siyasəti ilə müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün hər cür şəraitin yaradılması ölkə daxilində sülh və təhlükəsizliyi təmin etməklə regional və qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsində də öz töhfəsini verir. Prezident İlham Əliyevin xarici siyasət kursunda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli mühüm yer tutur. Prezident İlham Əliyev dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin qəbulu və xarici səfərləri zamanı Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq münaqişənin dinc yolla və tez bir zamanda həllinə çalışdığını qeyd etmişdir. Ermənistan hər vəchlə substantiv danışıqlar prosesinin gedisatına maneə yaratmaqla münaqişənin həllində maraqlı olmadığını göstərir. Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi münaqişənin həllinə maneə olmaqla regionda sülh və təhlükəsizliyi təhlükə altında qoyur. Dünyanın böyük gücləri olan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri yalnız ATƏT və ikitərəfli münasibətlər fonunda deyil, eyni zamanda beynəlxalq qurumlar vasitəsilə münaqişənin həllində səylərini gücləndirməli və Ermənistanı işğalçılıq siyasətindən çəkəndirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. ATƏT-in Minsk qrupu indiki mərhələdə öz fəaliyyətini intensivləşdirməlidir // https://azertag.az/xeber/atat_in_minsk_qrupu_indiki_marhalada_oz_faaliyyatini_intensivlasdirm_alidir_azarbaycan_prezidenti_ilham_aliyev_atat_in_minsk_qrupunun_hamsadrlarini_qabul_etmi_sdir-301261
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Strasburqa rəsmi səfəri. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı // https://azertag.az/xeber/azarbaycanin_avropa_ailasina_six_inteqrasiyasi_ardicil_suratda_davam_etdirilacakdir_azarbaycan_prezidenti_ilham_aliyevin_strasburqa_safari_azarbaycan_prezident_i_ilham_aliyevin_chixisi-311182
3. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika 1987-2011. Bakı: Ensiklopedik nəşr, 2012, 912 s.
4. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal. II kitab. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, 2015, 408 s.

5. "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Brüsseldə NATO iclasında çıxışı" (4 may 1994-cü il) sənədinə tarixi arayış // <http://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=170646>
6. Əliyeva A. M. NATO-da hərbi-siyasi islahatlar və Azərbaycan Respublikası. Bakı: Yeni Poliqrafist MMC, 2012, 280 s.
7. Hacıyev E. Soçi görüşündə Azərbaycan tərəfi işğal olunmuş torpaqlardan erməni silahlı qüvvələrinin qeyd-şərtsiz çıxmasının ən mühüm şərt olduğunu bəyan etdi. "Azərbaycan" qəz., 13 avqust, 2014.
8. Həbibov N. Qarabağ gündəliyi 13 sayılı bülleten (01 yanvar – 30 iyun 2015-ci il). Bakı: Namiq Həbibov, 2015, 184 s.
9. Bədəlov Ə. Dünya İqtisadi Forumunda Azərbaycan beynəlxalq aləmin diqqət mərkəzində oldu. Xalq qəzeti, 31 yanvar, 2015.
10. Elmar Məmmədyanov: ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi Rusiya Federasiyasının münafiqşənin həlli istiqamətində göstərdiyi səyləri yüksək qiymətləndiririk // <https://sputnik.az/karabakh/20151221/403115916.html>
11. Vyanada Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin iştirakı ilə görüş keçirilib // [https://azertag.az/xeber/Vyanada Azerbaycan ve Ermenistan prezidentlerinin istiraki ile goru s kechirilib VIDEO-952053](https://azertag.az/xeber/Vyanada_Azerbaycan_ve_Ermenistan_prezidentlerinin_istiraki_ile_goru_s_kechirilib_VIDEO-952053)
12. Prezident İlham Əliyev: Azərbaycanın ərazi bütövlüyü istənilən digər ölkənin ərazi bütövlüyü kimi eyni dəyərə malikdir və bərpa olunmalıdır // <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2826428.html>

РЕЗЮМЕ

МНОГОСТОРОННЯЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УРЕГУЛИРОВАНИИ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА (2003-2019)

Баğирова А. М

Ключевые слова: *Азербайджан, Президент Ильхам Алиев, ОБСЕ, НАТО, ЕС, армяно-азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт*

Неразрешенные конфликты на Южном Кавказе являются самой большой угрозой региональной безопасности. Одним из актуальных вопросов в регионе является решение конфликтов. По этой причине важно исследовать деятельность конфликтующих сторон в процессе урегулирования конфликта. Мирное урегулирование армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта является одним из основных направлений внешней политики Президента Ильхама Алиева. Усилия Президента Азербайджана Ильхама Алиева в урегулировании армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта являются примером для других стран. Президент Ильхам Алиев на официальных встречах и двусторонних зарубежных рабочих визитах, а также с трибун международных организаций заявлял, что позиция Азербайджана заключается в мирном решении армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, и наша страна работает над скорейшим урегулированием конфликта, который угрожает региональной безопасности. В процессе исследовательской работы по этой теме, ссылаясь на научную литературу, газетные материалы и интернет-ресурсы, были использованы такие методы, как дедукция, индукция, изучение документов и системный подход.

SUMMARY
MULTILATERAL DIPLOMATIC ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
IN THE SETTLEMENT OF THE ARMENIA - AZERBAIJAN, NAGORNO-KARABAKH
CONFLICT (2003-2019)
Baghirova A.M

Key words: *Azerbaijan, President Ilham Aliyev, OSCE, NATO, EU, Armenia – Azerbaijan, Nagorno – Karabakh conflict*

Unresolved conflicts in the South Caucasus region are the greatest threat to the regional security. One of the actual issues in the region is a resolution of the conflicts. Therefore, it is important to examine the activity of the conflict parties in the process of resolving the conflicts. The peaceful settlement of the Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict is one of the main directions of the President Ilham Aliyev's foreign policy. President Ilham Aliyev's efforts to resolve the conflict is an example for other states. President Ilham Aliyev stresses in the meetings which held with the delegations of the foreign countries in the framework of his official and business visits, as well as, in international organisations that the position of Azerbaijan in the Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict which threatens regional security is a peaceful solution of the conflict and our country tries to solve the conflict as soon as possible. In the process of researching this topic, with referring to scientific literature, newspaper materials and Internet resources were used the methods such as deduction, induction, study of documents and a systematic approach.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.11.2019
	Son variant	16.03.2020

УДК 316.77

РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

ИБРАГИМОВА ХАТИРА МАМЕД ГЫЗЫ*Бакинский славянский университет, dissертant*sevinc.n@mail.ru

Ключевые слова: мультикультурализм, политический, литература, особенности, общество.

Взгляд на светское гражданское общество в контексте примата религиозной толерантности – одно из перспективных направлений проблемы взаимоотношения религии и политики в Азербайджане. Оно указывает на то, что в гражданском обществе сфера религиозных отношений становится своего рода самовоспроизводящейся научно-теоретической «лабораторией» специфических форм социально-политического, нравственного, благотворительного и общекультурного служения людям, что невозможно вне этого общества.

Политическая сущность сложного периода трансформации прежних ценностей заключается в том, что Азербайджан постепенно приобщается к обновлённым потребностям современной европейской и западной цивилизации, которые включают в себя рыночную экономику и демократию.

Мультикультурализм в идеале всегда предполагает толерантное отношение к культурному многообразию. Некоторые учёные выделяют два направления в нём: пассивное и активное. В первом случае речь идёт в основном о теоретическом обосновании толерантного отношения к массе культурных ценностей. Во втором – об их активной поддержке и поощрении. Но это деление, на наш взгляд, условно; культурная и религиозная толерантность присутствуют в них в обязательном порядке и на равноправных началах.

Толерантность как составная часть мультикультурного азербайджанского общества проявляется в разных формах. Так, великий азербайджанский мыслитель Низами Гянджеви одним из первых связал вопросы религии, культуры и политики. Во-первых, в «Пятерице» чётко проходит мысль о том, что в Книге Откровений религия формирует благонравные качества характера мусульманских правителей. Во-вторых, некоторые аяты и суры направлены на решение социальных задач в той плоскости, в которой Низами в своё время отдавал наставление представителям высшей власти на Востоке в «Сокровищнице тайн».

Правитель, как вещает священная книга Коран, обязан быть мудрым: «Но те, которые убоялись своего Господа, для них - горницы, выше которых горницы сооруженные, а внизу их текут реки, по обещанию Аллаха - не нарушает Аллах обещания»; «И дал им вкусить Аллах унижение в жизни ближней, а ведь наказание последней больше, если бы они знали»; граждане исламской страны должны повиноваться властям: «О, вы, которые уверовали! Повинуйтесь Аллаху, и посланнику, и обладателям власти среди вас»; «терпи то, что они говорят, и вспомни раба Нашего, Дауда, обладателя мощи. Поистине, он был обращающимся!» [1, с.110].

Вопросы религиозной толерантности, а также влияния религии на политику в регионах Ближнего и Среднего Востока, к примеру, рассмотрены в романе известного азербайджанского писателя Мамед Саида Ордубади «Меч и перо». В широко известном

художественном произведении события относятся к периоду Раннего Средневековья в Азербайджане. Но это, конечно, единичный факт, относящийся к далёкому прошлому.

Но есть вовсе и не единичные или случайные факты. Священная книга Коран – это не только кладёз восточной мудрости, но и Книга откровений, в которой толерантность – это не столько философское и нравственное понятие, к которому обращаешься в связи с трактовкой отдельных сур и аятов, но, главным образом, их связующее звено.

В Коране идея толерантности является сквозной. В одной из сур («Корова») подчёркивается необходимость добровольного выбора, сделанного в пользу истинной веры. Вера же диктует право каждого на свободу совести. Выбор религии для человека становится вопросом о его субъективном волеизъявлении. «Кто не верует в идолопоклонство и верует в Аллаха, тот ухватился за надёжную опору, для которой нет сокрушения. Поистине, Аллах слышащий, знающий» [1, с. 257].

В азербайджанском народном эпосе «Китаби-Деде Коркут» народный сказитель выразил основную идею толерантности в религии: обеспечение мирных отношений между племенами, народами. Несмотря на то, что текст дастана пронизан многочисленными военными столкновениями, Коркут призывает людей к спокойной, счастливой и радостной жизни. В «Сказании о Кан Туралы...» читатель встречается с первым в азербайджанской фольклорной литературе изображением мультикультурного общества и толерантного настроения людей.

А именно: «Кан Туралы выбирает в жёны дочь гяура – трапензундского тагавора – Сельджан-хатун в жёлтом одеянии» [5, с.37]. Для огузских беков религиозная и национальная принадлежность не имела никакого значения.

Азербайджанский поэт Хагани Ширвани в касыде «Хабсийя» проявляет поистине искреннее и светлое отношение к таким святым как Моисей, Иисус, Мария и другим. Хагани сравнивает себя с ними. Современник Низами, он обращается к Византийскому императору с вопросом: «Что же, грузином мне стать, податься в христиане и пасти свиней?» [3, с.132].

В XIX веке Мирза Алекбер Сабир в своих стихах пропагандировал борьбу с невежеством, консерватизмом, отсталостью и фанатизмом, царившими в обществе в ту пору. В то же время именно гуманизм становится лейтмотивом его многих сочинений. Хорошо известно его стихотворение «Интернационал». В нём он открыто демонстрирует мультикультурные ценности, провозглашает идеи мира и согласия между народами. Он обличает «окаянных бесов», восстаёт против дискриминации по религиозному, национальному и расовому признаку.

Мой дед суннит, бабка шиитка, я метис.

Ни перс я, ни индус я, я – турок!

В Мугани я огнепоклонник, а в мечети – муслим,

Нет разницы. За правду я стою! [2, с.99-100]

Мультикультурный настрой другого азербайджанского мыслителя Мирза Фатали Ахундзаде, прежде всего, проявлялся в том, что он поддерживал тесные связи с русскими передовыми деятелями просвещения, с интеллигенцией многих народов мира; одним из первых на Востоке он отозвался на смерть Пушкина.

Мирза Фатали Ахундзаде был интернационалистом в буквальном смысле слова, не путающим подлинно национальные идеи с лже-патриотизмом. Хорошо об этом сказал известный азербайджанский учёный Эмиль Агаев: «Иногда в науке происходит путаница между национализмом и патриотизмом, как между подлинными и ложными ценностями. Но ведь первое – в идеале! – трансформирует во второе, то есть подлинный национализм перерастает в настоящий патриотизм» [4, с.45].

Примеров такого рода можно привести очень много. Аналогичные идеи толерантности и мультикультурализма мы встречаем в произведениях Мирзы Казем-бека, Гасан бека

Зардаби, А.Агаева, А.Гусейн-заде, Джагила Мамедкулизаде, Мухаммеда Хади, А.Топчибашева, Мамед Эмин Расулзаде и многих других выдающихся азербайджанских поэтов, писателей, философов, просветителей. Терпимость в азербайджанском обществе, начиная со средневековья, в наши дни создала уже уникальную толерантную атмосферу, которая как образец привлекает внимание международной общественности.

Религиозная толерантность, в свою очередь, – это показательный образец этического поведения, своеобразный инструментарий для верующего. Человек волен приближаться к эталону, либо отдаляться от него. Исполнение моральных норм видится в идеале, являясь делом личной совести. В данном вопросе надобно учитывать, что человек должен придерживаться их, соблюдать по мере возможности, чтобы не растерять ценностных ориентиров.

В политике они всегда выражены более отчётливо, документально зафиксированы; в религии нравственно-этическое осуждение уже изначально как бы дано человеку и в вознаграждение, и в наказание. При этом религиозные заповеди акцентируют всё внимание верующего на лучшую долю в загробной жизни в раю, а вероотступнику, напротив, прогнозируется ад. Заметим, что формы сохранения власти и их реальное воздействие на людей тоже ведь могут быть различными. К примеру, политические структуры современных обществ имеют в своём арсенале большой реестр мер различного назначения: от физического принуждения и открытого насилия до либерального манипулирования массовым сознанием верующих.

Так, широко известную и повсеместно применяемую форму воздействия под названием «кнут и пряник» придумали политики, а не религиоведы. Вся власть от Бога, – говорят приверженцы тех или иных религиозных воззрений в политике, подразумевая под этой формулой отсутствие любого силового давления со стороны правительственных органов и вообще силовых структур моно- или многопартийной государственной системы. Вместе с тем в канонических текстах высказаны и таким воззрения, которые оправдывают выступления против политической власти.

Тесная и научно обоснованная взаимосвязь культуры и религии в нашем обществе в особенности отмечается ещё со второй половины XIX столетия. С этого времени начинает формироваться сублимированный (психология политических взаимоотношений, переключённая на цели социальных поступков) общественный подход к религии, как социальному феномену.

Причём, ряд концепций захватывал в свою орбиту не только насущные вопросы собственно религиозного порядка, но и многие проблемы смежных наук, точнее, социальной философии, социологии и политологии. Религия рассматривалась как образец пассионарности, которая регламентирует систему эстетических ценностей того времени.

Такой, на наш взгляд, в самых общих чертах выглядит картина взаимосвязи и взаимовлияния политики, культуры и религии азербайджанской поэтической и философской мысли во второй половине XX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коран. Перевод и комментарии И.Ю.Крачковского. Баку: Язычы, 1990, 744 с.
2. Сабир М.А. Стихотворения. М.: Художественная литература, 1988, 227 с.
3. Ширвани Хагани. Избранное. Касиды. М.: Просвещение, 1989, 232 с.
4. Агаев Э. Критический азербайджанский патриотизм // Литературный Азербайджан, № 7. 2016, с. 44-47.
5. Книга моего деда Коркута. (Текст на русском языке). М.: Художественная литература, 1962, 187 с.

XÜLASƏ
DİNİ TOLERANTLIQ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ONUN ƏKSİ
İbrahimova X.M.

Açar sözlər: *multikulturalizm, siyasi, ədəbiyyat, xüsusiyyətlər, cəmiyyət.*

Məqalədə dini tolerantlıq məsələləri Azərbaycan bədii ədəbi əsərlərində əksi araşdırılır. Müəllif dini tolerantlığın multikultural Azərbaycan cəmiyyətinin tərkib hissəsi olduğunu qeyd edir. XIX əsrin ikinci yarısından cəmiyyətimizdə mədəniyyət və dinin sıx və elmi cəhətdən əsaslandırılmış qarşılıqlı əlaqəsi xüsusən qeyd olunur. Müəllifin fikrincə, dini tolerantlıq özünü müxtəlif formalarda göstərir. Çünki hakimiyyətin qorunub-saxlanması formaları və insanlara onların real təsiri də müxtəlif ola bilər. Məsələn, müasir cəmiyyətlərin siyasi strukturları öz arsenalında müxtəlif təyinatlı tədbirlərin böyük reyestrinə malikdir: fiziki məcburiyyətdən və açıq zorakılıqdan dindarların kütləvi şüurunun liberal manipulyasiyasına qədər. Məqalədə Xaqani Şirvani, M.Ə.Sabir, M.F.Axundzadənin və başqalarının əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

SUMMARY
RELIGIOUS TOLERANCE AND ITS REFLECTION IN AZERBAIJANI LITERATURE
İbrahimova Kh.M.

Key words: *multiculturalism, political, literature, features, society.*

The article examines the issues of religious tolerance in the works of Azerbaijani literature. The author notes that religious tolerance is an integral part of the multicultural Azerbaijani society. The close and scientifically grounded interrelation of culture and religion in our society has been especially marked since the second half of the XIX century. According to the authors, religious tolerance manifests itself in different forms. Forms of preservation of the power and their real influence on people after all can be various. For example, the political structures of modern societies have in their arsenal a large register of measures for various purposes: from physical coercion and open violence to liberal manipulation of the mass consciousness of believers. The article presents examples from the works of Khaghani Shirvani, M.A.Sabir, M. F.Akhundzadeh and others.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.11.2019
	Son variant	25.02.2020

UOT 336.714

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

1^{ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı}

QASIMOVA ZÜLFİYYƏ MİRZƏ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1 – dosent, 2-baş müəllim

tarana.7474@mail.ru

Açar sözlər: sənaye müəssisəsi, investisiya cəlbediciliyi, qiymətləndirmə, maliyyə, kredit, istehsal, idarəetmə

Ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sənaye müəssisələrinin inkişafının əsas vasitələrindən biri investisiya fəaliyyətidir. Sənaye müəssisələrinin normal işləməsi investisiya cəlbediciliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə bağlıdır. İnvestisiya cəlbediciliyi, təşkilatın əmlakının müəyyən dərəcədə istifadəsi, ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi kontekstində investisiya fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən vəsait cəlb edən hər hansı bir müəssisənin hərtərəfli iqtisadi xüsusiyyətidir. Müasir şəraitdə investisiyanın cəlb edilməsi iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilib. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr və onların bölgələri buna maraq göstərirlər. İnvestisiya cəlb etmək inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha aktualdır. Çünki onların axını iqtisadiyyatın inkişafına, yeni texnologiyaların tətbiqinə, köhnəlmiş əsas fondların yenilənməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və ölkələrin, onların bölgələrinin və sənayesinin inkişafına kömək edir.

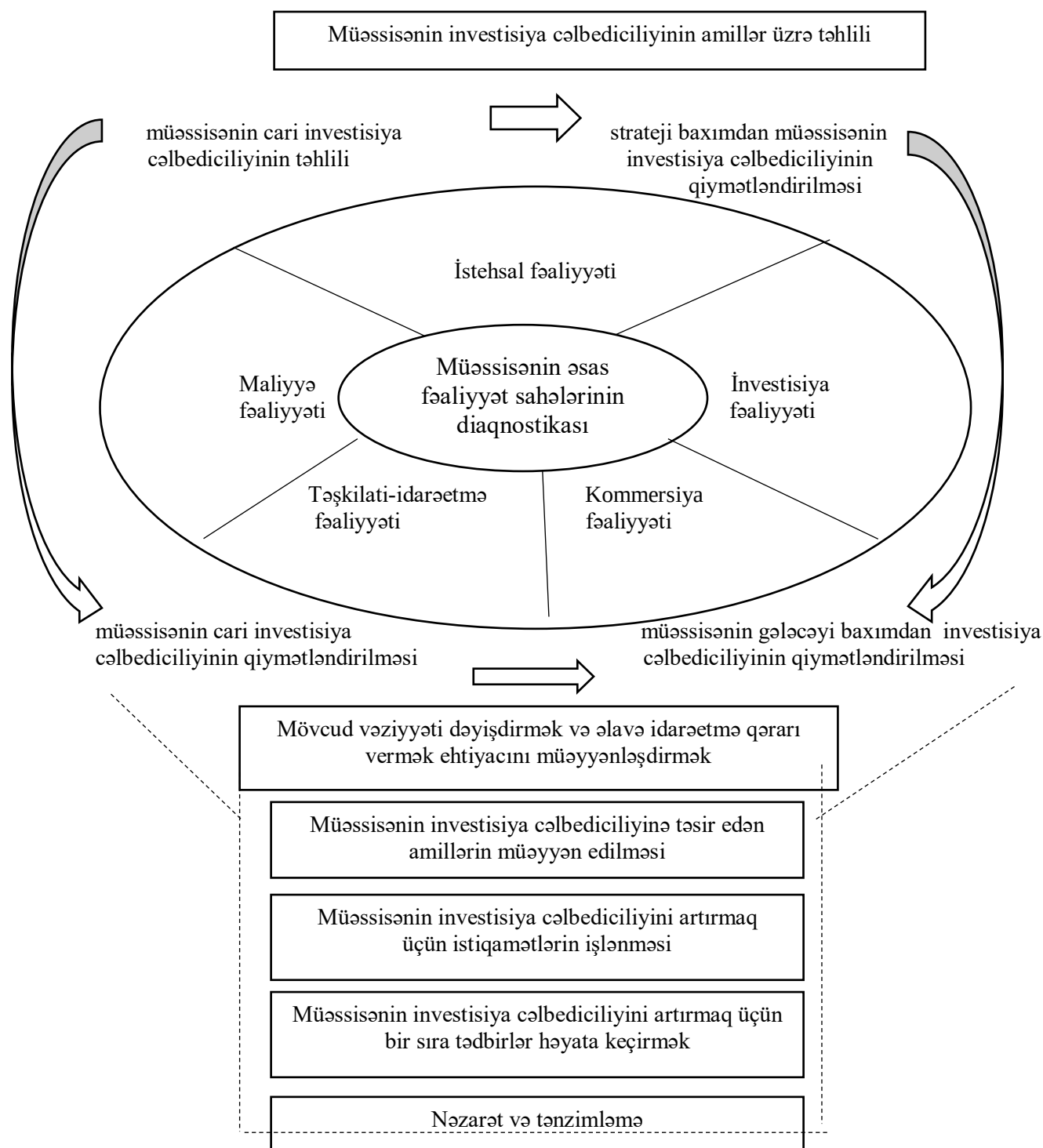
İnvestisiya cəlbediciliyini dar və geniş mənada başa düşmək mümkündür. Dar mənada investisiya cəlbediciliyi, investisiya obyektinin seçimi ilə bağlı dinamikanın, təsərrüfat subyektinin mövcud vəziyyətinin nəticəsi kimi başa düşülməlidir. Geniş mənada, investisiya cəlbediciliyi dedikdə, müəyyən bir müəssisəyə investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu ilə əlaqədar yaranan sosial-iqtisadi, siyasi, maliyyə və idarəetmə münasibətləri sistemi nəzərdə tutulur. [3]

Müasir dövrdə ölkə sənayesinin investisiya cəlbediciliyini artırmaq ən vacib strateji vəzifələrdən biridir. İnvestorların müəssisələrə marağı, ilk növbədə, onların etibarlılığı və perspektivləri ilə müəyyən edilir. İnvestisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün sənaye müəssisələri daim təkmilləşdirilməli, tətbiq olunan texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar yeniləməli, yeni məhsul növləri yaradılmalıdır. İnvestisiyalar həmçinin sənaye müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir. İnvestisiya cəlb etməyin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin səmərəliliyini artırmaqdır. Yəni, istənilən investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin nəticəsi müəssisənin dəyərinin və fəaliyyətinin digər göstəricilərinin artması olmalıdır. [4]

Bəzi müəssisələr investisiya cəlbediciliyini yalnız maksimum fayda əldə etməklə əlaqələndirirlər. Əslində, investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlər davamlı olaraq həyata keçirilməlidir. Bazarda müəssisənin maliyyə vəziyyətinə yalnız investorlar və potensial sahibləri deyil, həm də müəssisə məhsullarının alıcıları, tədarükçülər, rəqiblər və digər bazar iştirakçıları diqqət yetirirlər.

Qeyd edək ki, müəssisənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili ilə başlamalıdır. Müəssisələrin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi çox vaxt hərtərəfli regional və sahə proqramları çərçivəsində maliyyələşdirmə ilə məşğul olan yerli və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları üçün zəruridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə ilk olaraq özünün investisiya layihəsini işləyib hazırlamalıdır. Belə bir

layihə diqqətlə müəyyənləşdirilməlidir: potensial investorlara təqdim etmək üçün güclü və zəif tərəflərini təhlil etmək, habelə onun həyata keçirilməsi prosesinin effektiv monitorinqini təmin etmək lazımdır. Eyni zamanda, əsas problem müəssisənin investisiya cəlbediciliyində sərbəst nağd pul qoymağın məqsədəuyğunluğudur. Ümumiyyətlə, müəssisənin investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün bir sıra tədbirlər hazırlayarkən müəssisənin hazırkı vəziyyətinin, həmçinin ətraf mühitin təhlilini aparmaq lazımdır.

Şəkil. Sənaye müəssisəsinin investisiya cəlbediciliyinin təhlili və artırılması sxemi [5]

Sxemdən görünür ki, sənaye müəssisəsinin cari fəaliyyətinin diaqnostikasının nəticələrinə əsasən dayanıqlı inkişaf strategiyası müəyyənəşdirilir və müəssisənin investisiya cəlbəediciliyinin artırılmasına yönəldilmiş tədbirlər toplusu hazırlanır. Bu tədbirlər bütün fəaliyyət sahələrinə - maliyyələşdirmə, istehsal, kommersiya, təşkilati-idarəetmə və s. sahələrə təsir etməlidir.

İnkişaf strategiyasının bir hissəsi olaraq sənaye müəssisəsinin investisiya cəlbəediciliyini artırmaq üçün bir sıra tədbirlər hazırlanmalıdır. Bu tədbirlər xarici və daxili mühitdəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq müəssisənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilməli və əvvəllər müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməlidir. Tədbirlər aşağıdakı sahələrdə həyata keçirilə bilər.

1. İdarəetmə strukturunun yenidən təşkili. Müəssisənin dayanıqlı inkişaf şərtlərinə uyğun təşkilati quruluşu və idarəetmə metodlarını dəyişdirmək üçün tədbirlər hazırlamaq lazımdır. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi müəssisənin strateji hədəflərinə cavab verən və qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməyə qadir olan təşkilati quruluşun tətbiqi olmalıdır.

2. Aktivlərin yenidən qurulması. Bu sahədə tədbirlərin məqsədi aktivlərin yenilənməsi, xərclərin optimallaşdırılması, qoyulmuş vəsaitlərin gəlirliliyinin artırılmasıdır.

3. Kapitalın strukturunun optimallaşdırılması. Bu sahədə mümkün tədbirlər borc vəsaitlərinin həcmi dəyişdirmək, qısamüddətli ehtiyatları uzunmüddətli və əksinə əvəz etmək, nizamnamə kapitalını artırmaq (azaltmaq), səhmlərin sayını azaltmaq (artırmaq), borc vəsaitlərini öz mənbələri ilə əvəz etmək və s. Bu tədbirlər maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırar, borc vəsaitləri üçün xərcləri azaltmaqla yanaşı, müəssisə sahibləri tərəfindən idarəolunamlığı artırır.

4. İstehsalın modernləşdirilməsi və məhsulların yenilənməsi. Dayanıqlı inkişaf strategiyası müəssisə məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını əhatə etməlidir. Bunun üçün istifadə olunan texnologiyalar təkmilləşdirilməli, iqtisadiyyatın real sektorunun məhsullarına daim dəyişən tələbat ödənilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik: innovativ inkişafın tətbiqi, texnoloji zəncirlərin modernləşdirilməsi, məhsul çeşidinin genişlənməsi, köhnəlmiş məhsulların dəyişdirilməsi, yeni perspektivli məhsulların inkişafı, müasir texnologiyaların tətbiqi, ekoloji tələblərə cavab vermək və s. Bu fəaliyyətlər nəticəsində məhsullarının çeşidini genişləndirmək və müəssisələrin investisiya cəlbəediciliyini artırmaq olar.

Biz Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin investisiya cəlbəediciliyini aşağıdakı cədvəl məlumatları əsasında müəyyən edə bilərik.

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, Azərbaycan sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar son 5 ildə dinamik şəkildə artmamışdır. Belə ki, 2018-ci ildə bütün sənayeyə yönəldilən investisiyaların həcmi 2017-ci illə müqayisədə 1956,3 milyon manat və yaxud 22,6%, 2016-cı illə müqayisədə 1296,0 milyon manat və yaxud 14,9% azaldığı halda, 2014-cü illə müqayisədə 1014,3 milyon manat və yaxud 13,3%, 2015-ci illə müqayisədə isə 153,9 milyon manat və yaxud 1,8% artmışdır. Hesabat ili ərzində investisiyaların 5675,4 milyon manatı və yaxud 65,6%-i mədənçıxarma sənayesinə, 1472,0 milyon manatı və yaxud 17,0%-i emal sənayesinə, 1506,4 milyon manatı və yaxud 17,4%-i isə digər sənaye sahələrinə yönəldilmişdir.

Cədvəl.

Azərbaycan sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, milyon manatla [1]

	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	7639,5	8499,9	9949,8	10610,1	8653,8
Mədənçıxarma sənayesi	5947,9	7145,1	8576,7	8428,9	5675,4
Emal sənayesi	644,6	482,9	424,3	652,6	1472,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	423,7	287,2	370,2	870,5	658,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	623,3	584,7	578,6	658,1	847,9

Dünya və yerli təcrübədə müəssisənin investisiya cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək üçün maliyyə hesabatlarına əsasən onun vəziyyətini öyrənmək lazımdır. Bu zaman əsas məlumat mənbəyi müəssisənin son iki təqvim ili və son hesabat dövrü üçün mühasibat (maliyyə) hesabatlarıdır. [2]

Qeyd edək ki, müəssisələrin dayanıqlı inkişafını təmin etmək probleminin həlli məhdud maliyyələşdirmə mənbələri və satış problemlərinin kəskinləşməsi fonunda çətinləşir ki, bu da müəssisələrin inkişafı imkanlarının daralması ilə nəticələnir. Ona görə də müəssisələrin davamlı inkişafı investisiya prosesinin aktivləşməsi ilə sıx bağlıdır. Çünki investisiya cəlb etmək istehsalın inkişafına güclü təkan verir, sənaye modernizasiyasının resurs təminatına şərait yaradır.

Beləliklə, müəyyən bir müəssisə səviyyəsində, investisiya cəlbediciliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılar ola bilər:

- müəssisənin investisiya layihələrinin investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi: müəssisənin səmərəliliyinin artırılması; yeni sənaye sahələrinin yaradılması.

- dayanıqlı inkişaf üçün bir proqram hazırlamaq, o cümlədən investisiyaların səfərbər edilməsi üçün təsirli bir mexanizmə çevrilməli olan fond bazarının gücləndirilməsi tədbirləri həyata keçirmək, onları ən perspektivli inkişaf layihələrinə və ən səmərəli biznes strukturlarına yönəltmək.

- öz səhmlərinin investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi, o cümlədən: şirkətin öz maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; dividend siyasətinin optimallaşdırılması; səhmlərin bazar parametrlərinə təsiri (gəlirlilik və risk); səhmdarların hüquqlarının tərkibinin müəyyənləşdirilməsi və aydınlaşdırılması; müəssisənin fəaliyyəti, vəziyyəti və inkişaf planları barədə məlumatların açıqlanması;

- sənayesi müəssisələrinin resurs bazasının artırılmasına səy göstərmək, bu bazanın vəziyyəti ilə bağlı kifayət qədər şəffaflığı təmin etmək; investorların əldə və istifadə edə biləcəyi yerli müterəqqi avadanlıq və texnologiyalar haqqında mərkəzləşdirilmiş məlumat bazası yaratmaq və s.

Müəssisənin investisiya cəlbediciliyinin daimi monitorinqi və tənzimlənməsi, tələb olunan dərəcədə investisiya cəlb etməyə, idarəetmə sisteminin səmərəliliyini, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliğini artırmağa, həmçinin biznes planlaşdırma və büdcə proseslərini tətbiq etməyə, planlaşdırılan nəticənin əldə olunmasına nəzarət etməyə imkan verir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi investorlara müəssisəni lazımi səviyyədə gəlir gətirən cəlbədicilə investisiya obyektinə kimi qəbul etməyə imkan verir. Dayanıqlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi və müəssisənin investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz tədbirlər əlavə maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi prosesini sürətləndirməyə, həcmi artırmağa, habelə maya dəyərini azaltmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2019, 788 s.
2. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili. Bakı: Azərnəşr, 2012, 256 s.
3. Бочаров В. В. Инвестиции. СПб.: Питер, 2009, 384 с.
4. Воронин В.П. Инвестиционная деятельность в условиях глобализации: монография. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2011, 252 с.
5. Тарелкин А.А. Взаимодействие промышленных предприятий и банков. Самара: Самарский университет, 2009, 224 с.

РЕЗЮМЕ
НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ
ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ
Ахмедова Т.М., Гасимова З.М.

Ключевые слова: *промышленное предприятие, инвестиционная привлекательность, оценка, финансы, кредит, производство, управление*

В статье обосновывается возможность реализации мер, позволяющих инвесторам воспринимать предприятие как привлекательный инвестиционный объект, приносящий доход на должном уровне. Постоянный мониторинг и регулирование инвестиционной привлекательности предприятия позволяют в требуемой степени привлекать инвестиции, повышать эффективность системы управления, рентабельность производственно-хозяйственной деятельности, а также внедрять бизнес-планирование и бюджетные процессы, контролировать достижение планируемых результатов. Реализация стратегии устойчивого развития и вышеупомянутые меры по повышению инвестиционной привлекательности предприятия позволят ускорить процесс привлечения дополнительных финансовых ресурсов, увеличить объемы, а также снизить себестоимость.

SUMMARY
DIRECTIONS FOR INCREASING THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS
OF INDUSTRIAL ENTERPRISES
Ahmadova T.M., Gasimova Z.M.

Key words: *industrial enterprise, investment attractiveness, valuation, finance, credit, production, management*

The article substantiates the possibility of implementing these measures that allow investors to perceive the company as an attractive investment object that generates income at the appropriate level. Constant monitoring and regulation of the company's investment attractiveness allows attracting investments to the required extent, improving the efficiency of the management system, profitability of production and economic activities, as well as implementing business planning and budget processes, and monitoring the achievement of planned results. Implementation of the sustainable development strategy and the above-mentioned measures to increase the investment attractiveness of the company will speed up the process of attracting additional financial resources, increase volumes, and reduce the cost of production

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.11.2019
	Son variant	05.03.2020

UOT 339

AMERİKA DÖVLƏTLƏRİNƏ DAXİL OLAN REGIONAL İQTİSADI TƏŞKİLAT VƏ QURUMLAR

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*Marketing17@mail.ru

Açar sözlər: sosial inkişaf, integrasiya fondu, beynəlxalq ticarət, daxili ticarət, ərazi.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerika arasında çoxdan mövcud olan əməkdaşlıq ənənələrinin davamçısı olaraq hazırda həmin regionda dövlətdaxili münasibətlərə aid olan bütün məsələlər üzrə regional əlaqələndirici ali orqandır. Onun əsası ADT-nin 1948-ci il xartiyasında qoyulmuşdur və 1967-ci ildə Buenos-Ayresdə, 1985-ci ildə Kartagen de İndiasda, 1992-ci ildə Vaşinqtonda və 1993-cü ildə Manaquada tərtib edilmiş Protokollarla əlavələr edilmişdir.

Amerika Dövlətlərarası İnkişaf Bankı 1959-cu ildə Amerika dövlətləri təşkilatının xüsusi komitəsi tərəfindən hazırlanmış razılaşmaya əsasən yaradılmışdır. Bankın tərkibinə 46 dövlət daxildir. Bunlardan 28 dövlət Latın Amerikasına və Karib hövzəsi ölkələridir, 18 ölkə isə qeyri ölkələridir; Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya, Danimarka, İsrail, İtaliya, Kanada, Niderland, Norveç, ABŞ, Finlandiya, Fransa, İsveç, Yaponiya və s. Bankın əsas məqsədi Latın Amerikasına və Karib hövzəsi ölkələrinin iqtisadi və sosial inkişafına yardım etməkdir. Mərkəzi Amerika iqtisadi İntegrasiya Bankı 1961-ci ildə yaradılmışdır. Öz tərkibinə 7 ölkəni birləşdirir: Qvatemala, Honduras, Kosta-Rika, Meksika, Nikaraqua, Salvador, Tayvan Bankın əsas məqsədi kapital qoyuluşu sahəsində siyasət yeritməklə Mərkəzi Amerika dövlətlərinin iqtisadi inkişafına və integrasiyasına yardım etməkdən ibarətdir. [1, s. 248]

And qrupu və yaxud And paktı 1969-cu ildə Kolumbiyanın Kartaxen şəhərindəki razılığa əsasən yaradılıbdır. Bura 5 ölkə daxildir: Boliviya, Venesuela, Kolumbiya, Peru, Ekvador, And qrupu And integrasiya sisteminin bir hissəsi hesab edilir. And qrupunun əsas məqsədi integrasiya və sosial - iqtisadi əməkdaşlıq yolu ilə üzv olan ölkələrin inkişafına yardım etmək, iqtisadi artımın sürətlənməsi və məşğulluğun təmin edilməsi, Latın Amerikasına ümumi bazarını yaratmaq və sair problemlərdən ibarətdir.

Karib İnkişaf Bankı və yaxud Karibbank 1970-ci ildə yaradılıbdır. Öz tərkibində Karib hövzəsinin 25 ölkəsini və eləcə də Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Kanada və Fransanı birləşdirir. Bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri: Regional inkişafa zəmin yarada biləcək hər bir konkret layihə və proqram maliyyələşdirilməsi (sənaye, faydalı qazıntıların çıxarılması, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, balıqçılıq, nəqliyyat, turizm, mənzil tikintisi, marketing sahəsi, təhsil və s.); Üzv olan ölkələrdə iqtisadi ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına yardım etmək, iqtisadiyyatda qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi.

Karib Birliyi və Karib Ümumi Bazarı – KARİKOM 1973-cü ildə yaradılıbdır. (1968-ci ildə yaradılmış Karib azad ticarət birliyi bazasında) 1974-cü ildən fəaliyyətə başlamışdır. Əslində bu ümumi bazar Karib Birliyinin tərkib hissəsi kimi təsəvvür olunur. Birlik özündə Karib hövzəsinin 14 ölkəsini: Antiqua və Barbuda, Baham adaları, Barbados, Beliz, Dominika, Qrenada, Qayana, Monserrat, Sent-Kits və Nevis, Sent-Lyusiya, Sent-Vinsent və Qrenadin, Suriam, Trinidad və Tobago və Yamayka. Bunlardan əlavə Əlahiddə üzv olan - Virgin Britaniya adaları, Terks və Kaykos adalarında bura daxildir.

Ümumi şəkildə KARİKOM-un əsas məqsədi üzv olan ölkələrin ümumi bazarını yaratmaq, iqtisadi integrasiyanın inkişafına yardım etmək, vahid xarici taarif sisteminə keçmək, əmtəələrin əsas mənsəyinə görə müəyyən edilməsi sisteminin tətbiqi, razılaşdırılmış fiskal tədbirlər planının reallaşdırılması və s. ibarətdir. KARİKOM – BMT, BVF, NAFTA kimi beynəlxalq təşkilatlar və iqtisadi qruplaşmalar ilə yaxından əlaqə saxlayır.

1994-cü ildə üzv olan ölkələrin dövlət başçıları arasında görünüşündə NAFTA ilə KARİKOM arasında əməkdaşlığın inkişafına dair rəsmi sənəd qəbul edilmişdir.

Energetika üzrə Latın Amerikasını Təşkilatı 1974-cü ildə yaradılmışdır. Bura 25 dövlət daxildir: Barbados, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Haiti, QAYANA, Qvatemala, Honduras, Qrenada, Dominikan respublikası, Kolumbiya, Kosta – Rika, Kuba, Meksika, Nikaraqua, Panam, Paraqvay, Peru, Salvador, Surinam, Trinidad və Tobago, Uruqvay, Çili, Ekvador və Yamayka. LAET-in əsas məqsədi energetika sahəsində əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi və məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsindən ibarətdir. [2, s. 75]

Latın Amerikasını İqtisadi Sistemi Panama müqaviləsinə əsasən 1975-ci ildə yaradılmışdır, 27 dövlətə özündə birləşdirir: Argentina, Barbados, Belis, Beliz, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Haiti, Qayana, Qvatemala, Honduras, Qrenada, Dominikan Respublikası, Kolimbiya, Kosta-Rika, Kuba, Meksika, Nikaraqua, Panama, Paraqvay, Peru Salvador, Surinam, Trinidad və Tobago, Uruqvay, Çili, Ekvador, Yamayka. Bu təşkilatın əsas məqsədi üzv olan ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün ərazidaxili əməkdaşlığın genişlənməsinə yardım etmək, iqtisadi və sosial problemlər barədə ümumi prinsiplər, ümumi strategiya işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Latın Amerikasını İntegrasiya Birliyi 1980-ci ildə Montevideo (Uruqvayın paytaxtı) müqaviləsinə əsasən yaradılmışdır. Bu müqavilə 1982-ci ildə qüvvəyə minibdir. Məlumdur ki, 1960-cı ildə Latın Amerikasını Azad Ticarət Birliyi (LAATB) yaradılmışdır. Deməli, LAİB bu təşkilatın bazasında yaradılmışdır.

LAİB – özündə Latın Amerikasının 11 ölkəsini birləşdirir. Bunlar: Argentina, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay, Çili, Ekvadordur. LAİB-in əsas məqsədi iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı ilə bazarın genişlənməsi təmin etməkdən ibarətdir [3, s. 59].

Şərqi Karib Dövlətləri Təşkilatı 1981-ci ildə yaradılmışdır, 7 ölkəni özündə birləşdirir. Bunlar Antiqua və Barbuda, Qrenada, Dominika, Monserrat, Sent-Vinsent və Qrenadin, Sent-Kits və Nevis, Sent-Lyusiya və eləcə də ayrıca birlik kimi Virgin Britaniya adaları da bura daxildir.

Amerika Dövlətlərarası İnvestisiya Korporasiyası 1989 - cu ildə yaradılmışdır. Bu korporasiya çoxtərəfli investisiya qurumu olmaqla Amerika Dövlətlərarası İnkişaf Bankının tərkibinə daxildir (hüquqi cəhətdən təşkilatdır). Bura – 34 dövlət daxildir, o cümlədən eyni ərazidən olmayan Avstriya, Almaniya, İsrail, İspaniya, İtaliya, Niderland, ABŞ, Fransa, İsveçrə və Yaponiya da bura daxildir. Birliyin əsas məqsədi Latın Amerikasını və Karib hövzəsi ölkələrində xüsusi sahibkarlığın genişləndirilməsi, xüsusi müəssisələrin təşkili və modernləşdirilməsi yolu ilə iqtisadi inkişafa yardım etməkdən ibarətdir.

NAFTA Kanada, Meksika, Amerika Birləşmiş Ştatları arasında 1992-ci ildə imzalanmış müqavilə ilə təsis edilmişdir. Onun əsas məqsədi on il müddətində sənaye və kənd təsərrüfatı mallarının tariflərinin və faizlərinin aradan qaldırılması yolu ilə azad ticarət zonasının yaradılmasından, xidmət sahələrində sərbəstliyin təmin edilməsindən ibarətdir.

İspan dilindən tərcümədə bu birlik "Cənub konusunun ümumi bazarı" adlanır. Təşkilatın emblemində də cənub xaçının bürcü təsvir olunub. Baş qərargahı Montevideo (Uruqvay) şəhərində yerləşir. Merkosurun strateji məqsədi-qarşılıqlı intensiv ticarət, investisiyanın effektiv istifadəsi əsasında üzvlərinin iqtisadi artımına zəmanət verən birliyin yaradılması, həmçinin subregionların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasıdır.

1960-cı illərin sonunda baş vermiş iqtisadi və siyasi böhrandan sonra Cənubi Amerikada integrasiya proseslərinə maraq 1980-ci illərdən başlayaraq yenidən artmağa başladı. Belə ki, 1986-cı ildə Argentina və Braziliya-Latın Amerikasının iqtisadi cəhətdən güclü iki dövləti iqtisadi əməkdaşlıq və davamlı integrasiyanın inkişafı haqqındakı birgə layihələrini irəli sürdülər və başqa

ölkələrin bura qatılmasının açıq olduğunu elan etdilər. Bundan sonra Uruqvay və Paraqvay da tez vaxtda onlara qoşuldu. 1991-ci ilin mart ayında Paraqvayın Asunsone şəhərində gömrük birliyi və ümumi bazaar – MERKOSUR-un yaradılması haqqında dördtərəfli müqavilə imzalandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə., Vəliyev M., Məmmədov S. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslik. Bakı, 2010, 648 s.
2. Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 210 s.
3. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 246 s.

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И УЧРЕЖДЕНИЯ В АМЕРИКАНСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Ахмедова Г.С.

Ключевые слова: *социальное развитие, интегрированный фонд, международная торговля, внутренняя торговля, территория.*

В статье речь идёт о региональных организациях Америки. Рассматривается не только развитие интеграционных процессов, а также регулирование их деятельности. Так, в 1986 году Аргентина и Бразилия – два экономически сильных государства Латинской Америки, выдвинули совместные проекты по развитию экономического сотрудничества и устойчивой интеграции и объявили об открытости для участия в них других стран. После этого к ним быстро присоединились Уругвай и Парагвай. В марте 1991 года в Асунсоне, Парагвай, был подписан четырехсторонний договор о создании Таможенного союза и общего рынка - МЕРКОСУР.

SUMMARY

REGIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS INCLUDED IN THE AMERICAN STATES

Ahmədova G.S.

Key words: *social development, integration fund, international trade, domestic trade, territory*

The article deals with regional organizations operating in the America region. Here we consider not only the development of integration processes, but also the regulation of their activities. For example, in 1986, Argentina and Brazil, two economically strong Latin American states, put forward joint projects to promote economic cooperation and sustainable integration and announced that other countries were open to participate in them. After that, they were quickly joined by Uruguay and Paraguay. In March 1991, a quadripartite agreement on the establishment of a Customs Union and common market, MERCOSUR, was signed in Asuncion, Paraguay.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.11.2019
	Son variant	05.03.2019

UOT 334.012

İNFORMASIYANIN MÜHAFİZƏSİ BİZNESİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

¹OSMANOV İLQAR OSMAN oğlu²BAXŞƏLİYEVƏ TAVAT MƏDƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-müəllim, 2-operator

ilqarosmanov1975@mail.ru

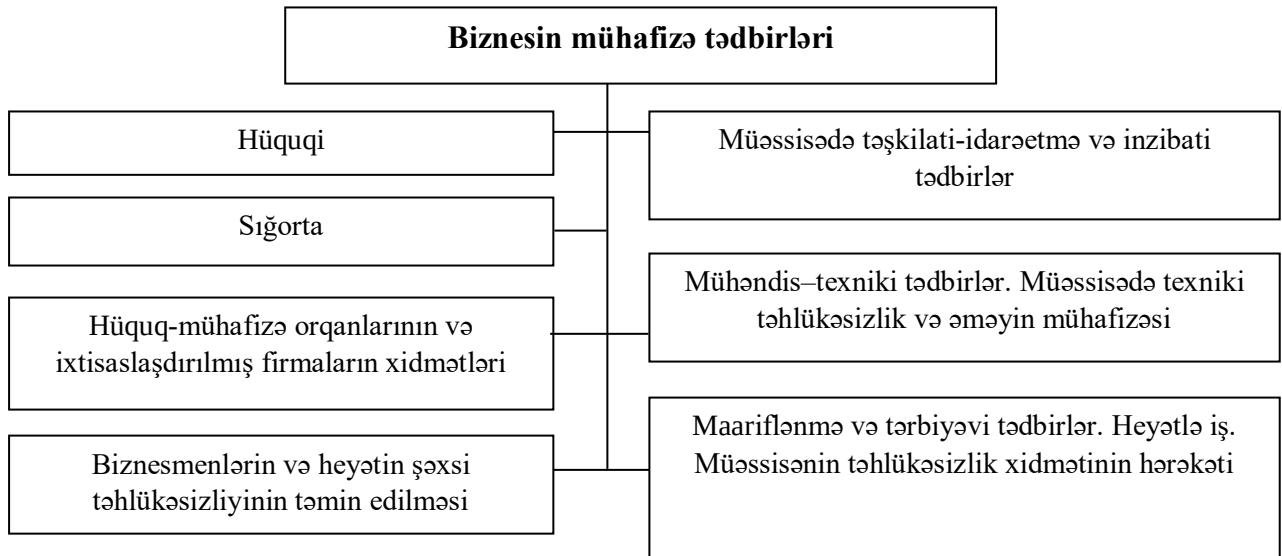
Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, biznesin təhlükəsizliyi, informasiya təhlükəsizliyi, hesablama sistemi, davamlı inkişaf

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində biznesin təhlükəsizlik problemləri mühüm yer tutur. Biznesin təhlükəsizliyi hüquqi, inzibati, təşkilati-idarəetmə, mühəndis-texniki, tərbiyəvi, xüsusi tədbirləri özündə birləşdirir. Onların kompleks tətbiqi riski mümkün qədər daha aşağı səviyyəyə azaltmaqda sahibkara kömək edir ki, o biznes fəaliyyətində baş verə biləcək riskləri mümkün qədər aşağı səviyyəyə endirə bilsin. Biznes fəaliyyəti inkişaf etdikcə onun informasiya təhlükəsizliyinin təminatı problemi aktuallaşır. İnformasiya təhlükəsizliyi dövlət və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üçün aktualdır. İnformasiya təhlükəsizliyi müasir biznesin əsas prioritetlərindən biridir. Çünki bu sahədə pozuntular istənilən şirkətin işi üçün fəlakətli nəticələrə səbəb olur. Müasir dövrdə yüksək informasiya texnologiyalarından istifadə bir tərəfdən müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində mühüm üstünlüklər təmin edir, digər tərəfdən isə neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. İnformasiya təhlükəsizliyinə təhdidlərin nəticələri iqtisadi ziyan, ekoloji fəlakətlər və hətta həyat itkisi ola bilər. Buna görə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yollarını araşdırmaq, bu sahədə riskləri zərərsizləşdirmək və zərərin azaldılması yollarını tapmaq mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Məlumdur ki, biznesin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi – mümkün itkilərin qabağını almaq və müəssisənin hazırkı anda və gələcəkdə iqtisadi təhlükəsizliyinin maksimal səviyyəsinə çatmaq məqsədilə onun funksional tərkib hissələrinin reallaşdırılması prosesidir. Hazırkı dövrdə müəssisənin davamlı və maksimal səmərəli fəaliyyətinin, biznesin gələcəkdə yüksək inkişafı potensialının təmin edilməsi mühafizə tədbirləri kompleksinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədidir. Kompleks mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin başlıca məqsədi müəssisənin hazırkı vaxtda dayanıqlı və maksimum effektiv fəaliyyətini və gələcəkdə biznesin inkişafının yüksək potensialını təmin etməkdir. Firmalarda biznesin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün xüsusi bölmələr yaradıla və kompleks mühafizə tədbirləri işlənilib hazırlana bilər.

Bazar münasibətlərinin inkişafı yeni biznes fəaliyyət növlərinin yaranmasına və hər şeydən əvvəl informasiya biznesi ilə məşğul olan firmaların yaranmasına, informasiya və hesablama proseslərini avtomatlaşdıran proqram məhsullarının yayılmasına səbəb olmuşdur. Biznes fəaliyyəti müxtəlif informasiya axınlarının alınması, yığılması, saxlanması, emalı və istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Müasir biznesdə, müəssisənin xarici mühitində təklif olunan imkanlar haqqında informasiyanı daha səmərəli toplayan, emal edən və istifadə edən qalib gəlir. Biznesin informasiya təhlükəsizliyi sistemi məlumat sahibləri və istifadəçilərinin maraqlarını qorumaq üçün təsirli bir vasitədir. Müasir məlumatların emalı və ötürülməsi sistemlərində informasiya təhlükəsizliyini və məlumatların qorunmasını təmin etmək üçün tədbirlər dəsti olduqca genişdir. Vahid məlumat qoruma sisteminin dizaynında əsas mərhələlərdən biri mümkün təhlükələrin və məlumatların yayılması kanallarının müəyyənləşdirilməsidir. Həm də müəssisənin fəaliyyətini təhlil etmək, bölmələrdən keçən məlumat axınlarını öyrənmək, məxfi məlumatların siyahısını tərtib etmək lazımdır. İnformasiya sistemlərində

informasiyanın mühafizəsi probleminə proqram və aparat vasitələrinin mühafizəsi problemi ilə birlikdə baxılması məqsədəuyğun hesab edilir, çünki informasiya sistemlərinin fəaliyyət mühitinin əsasını proqram və aparat vasitələri təşkil edirlər. Proqram və verilənlərin mühafizəsi üçün mövcud olan üsul və vasitələr verilənlər bazası proqramları və verilənlər bazasında saxlanan verilənlər üçün də tətbiq edilə bilər. Mühafizə sisteminin qurulma prinsiplərini və hesablama sisteminin müxtəlif komponentlərinin imkanlarını yaxşı bilməklə, informasiya sistemlərinin zəif yerlərini qiymətləndirmək və məxfi informasiyanın mühafizəsini yaxşı təşkil etmək olar. Şəbəkə rejimi kompüterlərdən istifadə edilmənin ümumi halı olduğundan, informasiyanın mühafizəsi probleminə baxarkən, adətən, kompüterlər arasında şəbəkə əlaqələrinin olması nəzərə alınır [4].

Şəkil. *Biznesin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri*

Hesablama sisteminin keyfiyyətli mühafizəsini təmin etmək üçün təkcə onun yerləşdiyi binanın mühafizəsini təşkil etmək və proqram mühafizə vasitələri qurmaq kifayət deyil. Hesablama sisteminin mühafizəsinin təşkilinə onun strukturuna, həll olunan məsələlərə, mühafizənin məqsədinə və imkanlarına uyğun kompleks yanaşma tələb olunur.

Cədvəl.

Mühafizəsinə ehtiyac duyulan informasiyalar

Sənaye informasiyası	Kommersiya informasiyası
- elmi kəşflərin, patentlərin işlənməsi və tərtibi mərhələsində onlar haqqında informasiya; - konstruktor sənədləşməsi; - hər hansı qurğunun elektron sxemi; -elektron hesablama maşınının proqram təminatı; - xörəyin hazırlanma resepti; - parçanın istehsal prosesi və s.	- kreditlər və bank əməliyyatları haqqında informasiya; - müqavilələr, sazişlər, haqqında məlumatlar; - məhsulun satış planı; - müştərilərin siyahısı; - rəqəbatqabiliyyətliliyin təhlili; - marketinq və tədbirlər sistemi; - işgüzar yanaşmalar; - əməkdaşların əməkhaqqı.

İnformasiyaların mühafizəsinin etibarlı sisteminin təşkili üçün onun itirilməsi kanalları barəsində dəqiq məlumata malik olmaq lazımdır. Onlardan ən ehtimal edilənləri aşağıdakılardır:

- informasiyalara birbaşa girişə malik olan heyət;
- bu informasiyaların daxil olduğu sənədlər;
- informasiyanın texniki vasitələri və emal sistemi, o cümlədən onların ötürüldüyü rabitə xətti. [3]

Mühafizənin məqsədi hesablama sistemində informasiyanın təhlükəsizliyi təmin olunduqdan əsas problem təhlükələrin qarşısını əvvəlcədən almaqdan ibarətdir.

Hesablama sistemlərində informasiyanın kompleks mühafizənin təşkili üçün ümumi halda 4 mühafizə səviyyəsi nəzərə alın bilər:

1. Hesablama sisteminin yerləşdiyi bütün ərazini əhatə edən xarici səviyyə;
2. Hesablama sisteminin qurğularının və rabitə xətlərinin yerləşdiyi ayrı-ayrı ərazilərin səviyyəsi;
3. Hesablama sisteminin komponentlərinin və informasiya daşıyıcılarının səviyyəsi;
4. İnformasiyanın saxlanması, emalı və ötürülməsi texnoloji proseslərin səviyyəsi.

Birinci üç səviyyədə çəpərləmə, signalvermə sistemi, keçid rejiminin təşkili, məftillərin ekranlaşdırılması və s. yolları ilə informasiya təhlükəsizliyi fiziki olaraq təmin edilir. Sonuncu səviyyə isə informasiyaya fiziki müraciət mümkün olan halda onu məntiqi mühafizə etməyi nəzərdə tutur [2].

Müəssisənin işgüzar informasiyasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsiplərini dəqiq ayırmaq lazım gəlir.

1. Mühafizənin sadəliyi. Mühafizənin sadə metodu, bir qayda olaraq, daha etibarlı sayılır;
2. İnformasiyaya icazə üzrə imtiyazların minimuma endirilməsi;
3. Mühafizə sisteminin nəzarət altında olmaması;
4. İstifadəçi üçün mühafizənin məqbul sayılması;
5. İnformasiyanın təhlükəsizliyini təmin edən şəxsin xüsusi məsuliyyəti;
6. Mühafizə obyektlərinin izolyasiyası və qruplara bölünməsi elə şəkildə olmalıdır ki, mühafizəni pozanlardan biri digərlərinin təhlükəsizliyinə təsir etməsin;
7. Mühafizə sisteminin etibarlılığı;
8. Mühafizə sisteminin çevikliyi və uyğunlaşması;
9. Nəzarət vasitələrinin mövcudluğu gözə çarpmalı və kimə qarşı tətbiq edilirsə, ondan gizli saxlanılmalıdır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, biznesin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsində diletantlıq böyük itkilərə gətirib çıxarır. Peşəkar işləmələrin və təhlükəsizlik sisteminin tətbiqinin gecikdirilməsi gələcəkdə daha çox pis nəticələrə səbəb olur. Təsəffüf deyə ki, qərb biznesmenləri təhlükəsizlik sisteminin saxlanmasına öz gəlirlərinin 25 %-ni sərf edirlər. Qeyd edək ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əhəmiyyətli xərclərə qənaət edə bilər. Buna görə effektiv informasiya təhlükəsizliyi siyasətini həyata keçirərkən, məlumatla işləmək üçün dəqiq qaydalar hazırlamaq və onlara ciddi riayət etmək, müəssisənin informasiya mühitinin infrastrukturunu qorumaq və inkişaf etdirmək, məlumatların qorunması və tətbiqi, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində kadr səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, biznesin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini üzrə bir sıra tədbirlər sistemi yaradılmalıdır. Həmin tədbirlər sistemi ilkin olaraq mövcud ola biləcək təhlükə əlamətlərini vaxtında aşkarlamağa və həmin təhlükənin ilkin mərhələdə qarşısını almağa imkan verməlidir. Bu isə öz növbəsində biznes fəaliyyətinin böyük itkilər olmadan iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır. Odur ki, iqtisadi təhlükəsizlik məqsədinin strategiyasının qoyuluşunun müəyyən edilməsi, vəzifə və tədbirlərin konkretləşdirilməsi mühüm məsələ kimi qarşıya qoyulmalıdır. Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlərdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması bütövlükdə biznesin dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.B., Abbasova R.Ə., Səmədova E.R. və b. *Biznesin əsasları*. Bakı: Nurlar, 2005. 656 s.
2. Əlizadə M.N., Bayramov H.M., Məmmədov Ə.S. *İnformasiya təhlükəsizliyi*. Bakı: İqtisad Universiteti, 2016, 384 s.
3. Алексеев Н.А., Гурова И.Н. *Экономика промышленного предприятия*. СПб.: Гревцова, 2011, 264 с.

4. Марков М.М. Системное развитие предпринимательства как фактор обеспечения экономической безопасности. СПб., 2009, 376 с.

РЕЗЮМЕ
ОХРАНА ИНФОРМАЦИИ КАК ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ
ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ БИЗНЕСА

Османов И.О., Бахшалиева Т.М.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, небезопасность бизнеса, информационная безопасность, вычислительные системы, устойчивое развитие*

В статье рассматриваются меры по обеспечению безопасности бизнеса. Обоснована необходимость обеспечения информационной безопасности бизнеса. Раскрываются виды информации, которые нуждаются в охране. В целом, должна быть создана система мер по обеспечению экономической безопасности бизнеса. Эта система мер должна позволять своевременно выявлять признаки опасности, которые могут первоначально существовать, и предотвращать эту угрозу на начальном этапе. А это, в свою очередь, создаст благоприятные условия для обеспечения экономической безопасности бизнес-деятельности без больших потерь.

SUMMARY
PROTECTION OF INFORMATION AS ONE OF BUSINESS SECURITY GUIDELINES

Osmanov I.O., Bakhshaliyeva T.M.

Key words: *economic security, business insecurity, information security, computer systems, sustainable development*

The article examines measures to ensure the security of the business. The necessity of ensuring business information security is justified. The types of information that need to be protected in general are disclosed, and a system of measures to ensure the economic security of business should be created. This system of measures should allow timely detection of signs of danger that may initially exist, and prevent this threat at the initial stage. This, in turn, will create favorable conditions for ensuring the economic security of business activities without large losses.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.11.2019
	Son variant	16.03.2020

UOT 330.342.3

SUMQAYIT KİMYA SƏNAYESİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ (1999-2003-cü illər)

SƏMƏDOV FƏRMAN FAMIL oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

Sarvan.74@mail.ru

Açar sözlər: Sumqayıt, kimya sənayesi, yeni texnologiya, investisiya qoyuluşu, etilen-polietilen, sintezkauçuk, üzvi sintez, səthi aktiv maddələr, superfosfat, aşqarlar, məişət kimyası

Respublikamızın kimya, neftkimya və neft məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onların beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli alimlərini öz ətrafında toplayan “Sinterol” Elm İstehsalat Müəssisəsi bu vacib məsələ ilə məşğul olmaq məqsədilə Alimlər qrupu yaradılmışdır.

İqtisadiyyatımızın, xüsusilə də neftkimya sənayesinin dirçəlməsi üçün tələb olunan əsas məhsulun- katalizatorun istehsal prosesi həll olunmuşdur. Bu Alimlər qurupunun ən böyük nailiyyəti idi. Bütün dünya praktikasında piroliz prosesləri nəticəsində alınan ağır qatran komponentlərindən çox səmərəli, yararlı istifadə edilir. Ağır piroliz qətranı emalı imkanına malik olan qabaqcıl ölkələr bu cür məhsulların çıxımının məqsədyönlü artımına üstünlük verir.[15]

Superfosfat keçmiş ittifaq dövründə Qafqaz regionunu mineral gübrələrlə təmin edən yeganə müəssisə olmuşdur. SSRİ-nin dağılması ilə Xammalla təchizat pisləşdiyindən müəssisə öz gücündən, demək olar ki, qat-qat aşağı səviyyədə işləyir. Əsas xammal hesab olunan apetit əvvəllər uzaq Murmansk vilayətindən gətirilirdi. İqtisadi əlaqələr pozulduğundan və maliyyə imkansızlığından təchizat məsələsini qaydaya sala bilməmişik. Bununla belə, daxili imkanları və ehtiyat mənbələri hərəkətə gətirməklə az miqdarda olsa da, mineral gübrə hazırlanmışdır.

Müəssisənin ikinci əsas istehlak məhsulu isə sulfat turşusudur. 1999-cu ilin on ayı ərzində 15922 ton məhsul hazırlanmışdır. Sulfat turşusu istehsal edən sex xeyli vaxt idi ki, fəaliyyət göstərmirdi. Həyata keçirilən texniki-təşkilati tədbirlər nəticəsində xammal və material məsələsi həll edilmişdir. Qonşu Gürcüstandan 3400 ton xammal gətirilmişdir. Bu sexin fəaliyyəti nəticəsində zavod öz fəaliyyətini bir qədər yaxşılaşdırma biləcək, sulfat turşusu əsasında oleum, kuporos yağı və elektrolitin alınmasına imkan yaranacaqdır. Xalq istehlakı mallarının buraxılışında da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8 faiz artım olmuşdur. [11]

Səthi Aktiv maddələr zavodunun direktoru Təbrik Quliyev qeyd etmişdir ki, 1999-cu il kimyaçılarımız üçün çox uğurlu olmuşdur. Praqnoz tapşırıq 102 faiz yerinə yetirilmiş, nəzərdə tutulduğundan əlavə bir milyard manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Müəssisənin gəlirləri hesabına bütün ayrımlar ödənilmişdir. illərlə anbarlarda yığılıb qalmış məhsullar, nəhayət, öz alıcılarına çatdırılmışdır. Kollektivin hər bir üzvü müəssisənin ahəngdar işləməsinə səy göstərmişdir. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq qonşu MDB respublikaları, habelə İran, Türkiyə, Almaniya Federativ Respublikası və digər ölkələrlə əlaqələr yaradılmış, müqavilələr bağlanmışdır. İstehlak bazarının tələblərinə uyğun məhsulların hazırlanması və çeşidinin artırılması, yeni texnologiyanın mənimsənilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Yeni texnologiyanın mənimsənilməsi istiqamətində də uğurlarımız az olmamışdır. Öz gücümüzlə alkilbenzol istehsal edən qurğunu işə salmışıq. Bütün bunlarla yanaşı, müəssisənin texniki bazası gücləndirilmiş, yeni təmir-tikinti sexi yaradılmışdır. Həllini gözləyən məsələlər də az deyil. [8]

2000-ci ilin birinci rübündə Sumqayıt ərazisində fəaliyyət göstərən kimya və neft kimya sənayesində məhsul buraxılışı 1999-cu ilin birinci rübünə nisbətən aşağı olmuşdur. Kimya və neft kimya sənayesində 20,1 milyard manatlıq və ya ümumi buraxılışın 41,2 faizi qədər sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur. Sintez-kauçuk zavodunda əlif istehsalı 20 faiz və ya 24,1 ton, SAM zavodunda kaustik soda 5,6 faiz, sabun istehsalı 39 faiz, xlor kiçik qablarda 166,5 faiz, SFZ sulfat turşusu 1,45 faiz, 1999-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən artıq istehsal edilmişdir. [6]

Səthi aktiv maddələr zavodunun ümumi məhsulunun 70-80 faizi, demək olar ki, kaustik soda və xlor istehsalatının payına düşür. Ayda 4-5 milyard manatlıq müxtəlif adda kimya məhsulları buraxılmışdır. Sutka ərzində 85-90 ton kaustik soda, 50 ton maye xlor, 60 ton hidrogen-xlorid və s. hazırlanmışdır. Mart ayında istehsalatın sex və sahələrində əsaslı təmir işləri aparılmışdır. May ayında məhsuldarlıq xeyli artmışdır. İstehsalatda müxtəlif adda xlor və kaustik soda məhsulları buraxılırdı. Kaustik soda, maye xlor, hidrogen xlorid turşusu və hipoxlorid-natrium sənayemizin bir çox sahələrində istifadə olunur. Maye xlorun da tətbiq sahəsi geniş və çoxsahəlidir. Gürcüstan və Türkmənistanda da bizim məhsuldan geniş istifadə olunur. Maye xlorun əsas alıcısı isə üzvi sintez zavodudur. Respublikamızda yeganə dezinfeksiya preparatı burada istehsal olunur. Başqa sahələrdə olduğu kimi, kimya sənayesində də yeniləşdirmə aparmaq, ekoloji cəhətdən təmiz, iqtisadi cəhətdən daha sərfəli istehsal qurğularının yaradılması vacibdir. Gələcəkdə xlor məhsulları istehsal edəcək qurğuların yeni layihələri üzərində də məqsədyönlü iş aparılır. [12]

Superfosfat zavodunda dəmir-sulfat məhsulunun istehsalına başlanılmışdır. Bu cür məhsul əvvəllər müəssisədə hazırlanan mis-sulfatı əvəz edirdi. Mis kütləsi ilə təchizatda yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılması üçün istehsal qurğusunda bəzi texnoloji dəyişikliklər aparmaq lazım gəlmişdir. Müəssisə mütəxəssisləri irəli sürdükləri səmərələşdirici təkliflərin istehsalata tətbiqi öz müsbət nəticəsini vermişdir. Dəmir-sulfat sənayedə, həmçinin kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı istifadə edilir. [21]

Aşqarlar zavodunda kimyəvi həlledici məhsulunun istehsalı sınaqdan çıxarılmışdır. Azərbaycan EA Neft Kimya İnstitutunda həmin məhsulun texnologiyası nəzəri cəhətdən işlənib hazırlanmış və istehsalata tətbiqi məqsəduyğun hesab edilmişdir. İnstitutun əməkdaşlarının və zavodun mühəndislərinin birgə axtarışlarının bəhrəsi olan kimyəvi həlledicinin istehsalat şəraitində sınaqdan çıxarılması da müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, lak-boya istehsalında həlledicilər mühüm rol oynayır və respublikamızda bu məhsula tələbat çoxdur. Baş müəssisə - "Azneftyağ" istehsalat birliyinin və zavodun daxili imkanları hesabına rekonstruksiya olunmuş qurğunun yaxın günlərdə tam fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulmuşdur. [9]

Sumqayıt şəhər sənaye müəssisələri 2000-ci il ərzində fəaliyyətdə olan topdan satış qiymətlərində 529,6 milyard manatlıq məhsul istehsal etmişlər (birgə müəssisələrin fəaliyyətlərini nəzərə almaqla). Əvvəlki illə müqayisədə 4,7 faiz az məhsul istehsal edilmişdir. Yalnız iki sahə: kimya sənayesi (ötən ilə nisbətən 9,6 faiz təşkil etmişdir) və tikinti materialları istehsalı (30,4 faiz) artım ilə ili başa vurmuşlar. İl ərzində kimya və neft-kimya sənayesində məhsul buraxılışı 1999-cu ilə nisbətən 9,2 faiz artmışdır. Ümumi məhsul istehsalın 62,9 faizini təşkil etmişdir. [10]

Sumqayıt kimya və neftkimya sənayesi sahəsində Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin kökü sovet rejimi dövrünə gedib çıxır. Hətta Sumqayıt kimya və neftkimya sənayesi Rusiyanın dövləti maraqlarına uyğun şəkildə qurulmuşdur. Ona görə də SSRİ dağıldıqdan və Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra da bu əlaqələrə ehtiyac var idi. Çünki Avropa bazarlarına çıxış imkanı formalaşmamışdır. Digər tərəfdən də Avropa standartlarına uyğun məhsul istehsalı hələ ki mümkün deyildi. Azərbaycan üçün əlverişli bazar Rusiya hesab edilirdi. EP-300 qurğusu kimya sənayesində ən yüksək texnika və texnologiyaya malik və polietilen kimi çox vacib kimya məhsulunun istehsal edilməsi üçün lazım olan bir kompleksdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda EP-300 kompleksinin yaranması üçün biz nə qədər zəhmət çəkdik, SSRİ dövlətinə nə qədər müraciətlər etdik. O zaman Azərbaycana ikinci dərəcəli münasibət göstərilirdi. Digər tərəfdən də o vaxt SSRİ-nin Kimya naziri

Kostandov idi. O, erməni idi və bu işə mane olurdu. Ancaq mən SSRİ-nin rəhbərlərinə dəfələrlə müraciət edib, nəhayət, biz böyük çətinliklərlə EP-300 qurğusunu aldıq və burada tikildi. Biz dünyanın mütərəqqi, müasir texniki və texnologiyaya malik olan ölkələri ilə əlaqə quraraq, onlarla birlikdə, onların köməyi ilə Azərbaycanda bir çox sahələrin yeniləşməsi, modernləşməsi, yaxud da yenidən qurulması üçün ciddi işlər görmüşük. Biz bunu Yaponiyanın “Niçimen” şirkəti ilə bərabər etmişik. Bu qurğu Azərbaycanın kimya sənayesinin, təkcə EP-300 yox, başqa kimya müəssisələrinin də məhsuldarlığının artırılmasında çox böyük rol oynayacaqdır.[19]

2001-ci il iyulun 7-də Sumqayıt Etilen-polietilen zavodunda buxar generator qurğusunun istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş mərasim keçirilmişdi. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev qurğunun istifadəyə verilməsi mərasimində iştirak etmək üçün zavoda gəlmişdi. Binanın girəcəyində lövhədə bu sözlər yazılmışdı: “Buxar generator qurğusu. Gücü buxara görə saatda 480 ton, elektrik enerjisinə görə 32 meqavat olan bu qurğunun tikintisi üçün saziş 1998-ci ildə prezident Heydər Əliyev tərəfindən Yaponiyada imzalanmış, təməli bilavasitə onun tərəfindən 1999-cu ilin martın 24-də qoyulmuş, 2001-ci ilin iyulun 7-də onun iştirakı ilə işə salınmışdır”. [17]

EP-300 kompleksi müasir texnika və texnologiya ilə təmin olunmuşdur. Suyun təmizlənməsindən buxar alınadək bütün proses kompüterlər vasitəsilə avtomatik rejimdə idarə edilir. Burada təxminən 3100 işçi çalışır. Onların hamısına Yapon mütəxəssisləri dərs keçiblər. Burada istehsal ediləcək istilik enerjisi kimya sənayesinin tələbatını indi və gələcəkdə tam ödəyəcəkdir. İstehsal edəcəyimiz elektrik enerjisi isə tələbatı qismən ödəyir. Həm istilik, həm də elektrik enerjisi ucuz başa gəlir. Belə ki, bir kilovat-saat elektrik enerjisi 80 manata, bir hekokalori istilik enerjisi isə 33 min manata başa gəlir. Bu indiyədək aldığımız elektrik enerjisi qiymətlərindən iki dəfə yarım ucuzdur. Həm də burada yanacaq qənaət olunur. Müasir texnologiyanın tətbiqi sayəsində bir kolovat-saat elektrik enerjisi istehsalına cəmi 132 qram şərti yanacaq sərf olunur.[17]

Sumqayıt Etilen-polietilen zavodunun istifadəyə verilməsi zamanı Yaponiyanın Azərbaycandakı səfiri Tetsua Xirosin çıxışında bildirmişdi ki, “artıq bir neçə dəfədir ki, Yaponiyanın iştirakı ilə Azərbaycanda həyata keçirilmiş layihələrin uğurla başa çatdırılmasının şahidi olmuşam. Mən çox şadam ki, bugünkü tədbir kimyaçılar şəhəri olan Sumqayıtda keçirilir. Məhz sizin şəhəriniz Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankının krediti hesabına belə bir qurğu yarada bilir. Bu bankın sizin ölkənizlə əməkdaşlığının xüsusi tarixi vardır. Bildiyiniz kimi 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, zati-aliləri cənab Heydər Əliyev Yaponiyaya səfər etmişdi. Tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, bu səfər ölkələrimiz arasında münasibətlərin dönüş nöqtəsi olmuşdur. Səfər zamanı iki dövlət arasında bir neçə sənəd imzalanmışdır. Razılaşdırmalardan biri də Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankının Azərbaycana kredit ayırması haqqında idi. Bu gün bu kreditin Sumqayıtda necə reallaşdığından şahidi oluruq. İnanıram ki, gələcəkdə Yaponiya hökumətinin özəl sektorlarının iştirakı ilə sizin ölkəniz üçün vacib olan hələ neçə-neçə layihə gerçəkləşəcəkdir”. [17]

Sintezkauçuk zavodunda vaxtilə 80 min ton kauçuk istehsal edirdi. Bu keçmiş Sovetlər birliyində böyük rəqəm sayılırdı. SSRİ-nin dağılması ilə əvvəlki iqtisadi əlaqələr pozulmuş və 90-cı illərdən başlayaraq zavodda tənəzzül başlanmışdır. Son bir iki il ərzində SK zavodunda çoxlu yeniliklər baş vermişdir. Butadien istehsalatı işə salınmaqla nitril kauçuk üçün xammal mənbəyi yaradılmışdır. Daxili imkanlar hesabına digər qurğularla yanaşı, kauçuk istehsal edən KN-2 və E-2 sexləri istismara verilmişdir. Kauçuk istehsalı respublika iqtisadiyyatı üçün mühüm töhfədir. Vaxtilə keçmiş SSRİ-nin kauçuka olan tələbatının çoxunu məhz Sumqayıt müəssisəsi ödəyirdi. Çox gəlirli məhsuldur, tətbiq sahəsi geniş və çoxsahəlidir. Biz hələlik nitril kauçukun istehsalına başlamışıq. Kauçuk istehsalının bərpa olunması ilə digər köməkçi sexlər də tam gücü ilə fəaliyyətə başlamış, vaxtilə müəssisədə çalışan əmək adamları öz iş yerlərinə qayıtmışlar. [13]

70-ci illərin rekonstruksiyaları artıq öz ehtiyatlarını başa vurmuşdu. Qurğuların istehsal gücü tükənirdi. Ona görə də həmin illərin sonunda sənayenin yenidən qurulmasının ikinci mərhələsinə

başlanması zərurəti meydana gəlmişdi. Bu mərhələyə yeni istehsal sahələrinin yaradılması və layihələndirilməsi daxil idi.

EP-300 kompleksi ümumiyyətlə neft-kimya prosesləri üçün əsas xammal bazasıdır. Həmin dövrdə neft emalından alınan karbohidrogen məhsulları və kimyəvi çevirmələr Bakıda və Sumqayıtda kiçik istehsal gücünə malik qurğularda həyata keçirilirdi. Bu isə artan tələbatı ödəmirdi. Tələbatı ödəmək və iqtisadi səmərəliliyi artırmaq üçün enerji tutumu az olan və yüksək məhsuldarlığa malik sənaye sahələrinin yaradılması lazım gəlirdi. Məhsul istehsalı üçün vacib komponentlərdən biri sayılan aktiv katalizatorun “Sintez-kauçuk” zavodunda istehsalata tətbiq edilməsi XX əsrin sonlarında Azərbaycan kimya sənayesində qazanılan ən böyük nailiyyətlərdəndir. Bu cür katalizator prinsipcə həm elmi tədqiqat işlərində, həm də sənaye məhsullarının istehsalında və müasir texnologiyanın mənimsənilməsi sahəsində perspektivli proseslərin əsasını qoymuşdur.

“Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il Dövlət Büdcəsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi haqqında respublika prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli 612 sayılı fərmanında “Etilen-polietilen” zavodunun rentabelli işləməsinə nəzərə almaqla, cari ildə xammalla və yanacaq ilə təminatı barədə göstərişi əsaslı dönüş üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Məhsulun maya dəyərini aşağı salmaqla müəssisənin rentabelliyi təmin edilmişdir. 2002-ci ilin 4 ayı ərzində 67211 milyon manatlıq əmtəəlik məhsul istehsal edilmişdir. Cari ilin birinci rübündə 1 manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərc 0.84 manat təşkil etmişdir.

2001-ci ilin noyabrından 2002-ci ilin aprel 1-dək olan dövrdə yaranmış balans zərəri 31 milyard manat azaldılmışdır. Artıq zavodda gəlirlə işləmək prinsipinin əsası möhkəmlənmişdir. 2001-ci ilin dekabr ayında əmtəəlik məhsul istehsalından 6364 milyon manatlıq mənfəət əldə edilmişdir. Bu rəqəm 2002-ci ilin 3 ayı üzrə 7,8 milyard manat təşkil etmişdir. Cari ilin 3 ayı ərzində zavodun qənaət rejiminə keçməsi üçün ciddi tədbirlər görülmüş və nəticədə, 4133,2 min kubmetr təbii qaza, 10.1 min kubmetr şollar suyuna, 932.7 min kubmetr Ceyranbatan suyuna, 1240,7 min kubmetr azota, 488,5 ton əsas xammal olan ilkin qovulmuş benzinə qənaət edilmişdir. Kimya və neft kimya sənayesində məhsul buraxılışı 83,6 milyard manat olmuşdur ki, bu keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 93,2 faiz artmış, ümumi məhsul buraxılışının 85,1 faizini təşkil etmişdir.[20]

2002-ci ilin 9 ayı ərzində şəhərin iqtisadi inkişafında kimya sənayesi mühüm çəkiyə malik olmuşdur. Bu müddət ərzində kimya və neft-kimya sənayesində məhsul buraxılışı 221,9 milyard manat olmaqla keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 12,3 faiz artmışdır.[3]

2002-ci ilin 10 ayı ərzində faktiki qiymətlərlə 44300 milyon manatlıq əvəzinə 45242 milyon manatlıq əmtəəlik məhsul istehsal olunmuş, tapşırıq təmin edilmişdir. İstehsal ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,8 faiz artmışdır. İlin əvvəlindən 18970 ton maye kaustik soda, 3771 ton quru kaustik soda, 6599 ton maye xlor, 10205 ton dixloretan istehsalına nail olunmuşdur. Dixloretana tələbatın çoxaldığından istehsalın həcmi 2,2 dəfə artmışdır. İlin 10 ayı ərzində alıcılara 36 milyard 481 milyon manatlıq məhsul göndərilmişdir. Bu məhsulun 60,3 faizi və yaxud 20,2 milyard manatlığı respublika müəssisələrinə göndərilmişdir. 16,1 faizi MDB ölkələrinin, qalan 23,6 faizi isə uzaq xarici ölkələrin payına düşür.[14]

Sumqayıt Sintezkauçuk zavodu vaxtilə fəxrlə Azərbaycan neft-kimyasının bayraqdarı adlandırılırdı. Bir çox yeni texnoloji proseslər keçmiş ittifaqda ilk dəfə bu müəssisədə həyata keçirilmişdir. Məhz “Sintezkauçuk” zavodu Azərbaycan üçün çox güclü milli kadrlar yetişdirmişdir. Respublikamızda kimya və neft-kimya sənayesinin inkişafında onun xüsusi rolu vardır. Lakin sovet ideologiyası o dövrdə mövcud olan iqtisadi istehsal münasibətləri bütün sahələrə olduğu kimi, kimya və neft-kimya sənayesinin işinə də öz təsirini göstərmişdir. Həmin dövrdə müəssisələr, demək olar ki, bir-birindən asılı idi. İstehsal prosesləri elə qurulmuşdur ki, ittifaqın dağılması zavodların öz fəaliyyətinin dayandırılmasına gətirib çıxarmışdır. Əslində, Sumqayıt kimyası, o cümlədən SK zavodu bir növ xammal mənbəyinə çevrilmişdir. Bu öz ağır nəticələrini göstərdi. Sintezkauçuk zavodunun düşdüyü vəziyyət də bunu sübut edir. Əvvəllər külli miqdarda

neftkimya məhsulları buraxan bu müəssisə indi 2-3 adda məhsul buraxmaqla kifayətlənməli olmuşdur. Artıq müstəqillik şəraitində yaşadığımız dövrdə Etilen-polietilen zavodunda Buxar generator qurğusunun işə salınması ilə kimya və neft-kimya sənayesinin yeni inkişaf dövrü başlanmışdır. Bu dövrdə kimyaçılar daha əzmlə, daha yaxşı işləməlidirlər.[16]

2002-ci il ərzində “Etilen-polietilen” zavodu üzrə məhsul istehsalı həcmi 171 milyard 776 milyon manat olmuşdur ki, bu da ümumilikdə kimya müəssisələri üzrə göstəricinin 58 faizini təşkil edir. Lakin “Etilen-polietilen” zavodunun tələb olunan səviyyədə fəaliyyət göstərməməsi onun məhsulundan xeyli dərəcədə asılı olan digər kimya müəssisələrinin işinə mənfi təsir göstərmişdir. Müəssisədə əsas məhsul olan etilen və polietilen istehsalı əvvəlki illərlə müqayisədə artsa da, mövcud imkanlardan qat-qat az olmuşdur. “Superfosfat” Səhmdar Cəmiyyəti hesabat dövründə məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, il ərzində 10 milyard manat həcmində məhsul istehsal etmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 18 dəfə çoxdur. Müəssisə tərəfindən istehsal olunmuş məhsulun 96 faizi istehlakçılara göndərilmişdir. Gələcəkdə kimya müəssisələrində eti-benzol, stiro, kauçuk, latekslər və strateji məhsul sayılan sinetik liflər, azot gübrələrinin istehsalı bərpa və mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.[2]

70-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Neft Kimya İnstitutunun Sumqayıtda filialı yaradıldı. Sənaye üçün çoxsaylı kadrların yetişdirilməsində əsaslı rol oynayan Azərbaycan Sənaye İnstitutu – indiki Sumqayıt Dövlət Universiteti, məhz Heydər Əliyevin Sumqayıta əvəzsiz töhfəsi idi. Həmin illərin sonunda sənayenin yenidən qurulmasının ikinci mərhələsinə başlanması zərurəti meydana gəlmişdir. [5]

“Azərkimya” Dövlət Şirkəti 2003-cü ilin birinci rübündə artımla işləyib. Bu müddətdə məhsul istehsalı, əmək məhsuldarlığı eləcə də əmək haqqları artırılıb. İlin ikinci yarısında işə rekonstruksiya işləri aparıldığı və Səthi Aktiv Maddələr zavodunun fəaliyyəti bir ay dayandırıldığı üçün istehsal 95 faiz təşkil edib.

Prezident Heydər Əliyevin kimya sahəsinə göstərdiyi qayğı nəticəsində müəssisələr stabil işləyə bilirlər. Yaponiya hökumətinin krediti hesabına istifadəyə verilən buxar generatorunun işə buraxılması ilə, ilk növbədə, müəssisələr istilik və elektrik enerjisi ilə təmin olunur. Buxar generatoru istifadəyə veriləndə müəyyən problemlər var idi. Həmin sistem bizim sistemə uyğunlaşdırıldıqdan sonra problem aradan qaldırıldı. Hazırda 1 kvk elektrik enerjisinə 129 qram şərti yanacaq, yaxud da bir kalori istiliyə 150 kiloqram şərti yanacaq sərf olunur. Ona görə də enerjinin maya dəyəri çox aşağıdır. Bu da bizim məhsulların maya dəyərinin aşağı düşməsinə və məhsulların dünya bazarında rəqabətli olmasına imkan yaradır. Şirkətin məhsullarını demək olar ki, Avropanın bütün ölkələri alırlar. Şirkətin kreditor borcları 2 trilyon manat, debitor borcları isə 550 milyard manat olmuşdur.[1]

Sumqayıt sənayesinin aparıcı qüvvəsi olan elm, layihə, tədqiqat və tədris institutlarının şəhərimizdə mövcudluğu kimya sənayesinin gələcək inkişafına zəmin yaradır. Eyni zamanda kimya sənayesinin perspektiv imkanlarına zəmanət verən amillərdən ən əsası ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində baza müəssisə kimi “Etilen-polietilen”, 2001-ci ildə isə “Buxar-generator” qurğularının tikilib istismara verilməsi olmuşdur. Məhz bunlar Sumqayıt kimyasının XXI əsrdə inkişafından danışmağa imkan yaradır. 2001-ci ilin əvvəlindən bir sıra kollektivlər, o cümlədən kimya müəssisələrindən Sintezkauçuk, Etilen-polietilen, Üzvi sintez zavodları, Aşqarlar Səhmdar Cəmiyyəti öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə nail olmuşlar.

Müstəqillik dövründə Sumqayıtda qeyri-dövlət sektorunun rolu artmışdır. 2003-cü ilin məhsul istehsalında şəhərin özəl sektorunda ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə artım 34,8 faiz təşkil etmişdir. O zaman 27 kiçik müəssisə və firma kimya sahəsində emalla məşğul olmuşdur. Lakin Sumqayıtın iqtisadi potensialından, o cümlədən kimya sənayesinin imkanlarından zəif istifadə olunur. Bu sahələrdə investisiyaların cəlb olunması, yeni layihələrin həyata keçirilməsi ümdə vəzifələrdəndir. Müəssisələr daxili imkanlar hesabına da yeni əlaqələrin yaradılması və bazarların mənimsənilməsi işlərini gücləndirə bilirlər. Etilen-polietilen, Sintezkauçuk, Üzvi sintez və Səthi

Aktiv Maddələr zavodlarının orta hesabla 18-33 faiz səviyyəsində işləməsi kimya sənayesinin gələcək perspektivləri haqqında müzakirələrin, fikir mübadiləsinin aktual olduğunu bir daha sübut edir. Şəhərin sənaye potensialının yeni mərhələyə qaldırılması üçün hər cür real imkanlar olmuşdur.

2003-cü il üçün Sumqayıtda 145 min nəfər əmək qabiliyyətli əhali var idi ki, bunların da 38,6 min nəfər müxtəlif sahələrdə daimi işlə təmin edilmişlər, o cümlədən 12,3 min nəfər sənayedə çalışan insanlar idi. Bunlardan 8 min nəfəri kimya kompleksində işləyirdi. Əvvəllər isə bu sahədə işləyənlərin sayı 20 min nəfərdən çox olmuşdur. Məhz buna görə də Sumqayıt şəhərinin XXI əsrdə inkişafı “böyük kimyanın” yaradılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmiş fəaliyyət proqramı 2003-cü il 24 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikası prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanında müəyyən edilmiş vəzifələrlə üst-üstə düşür. Bu baxımdan baza müəssisəsi olan Etilen-polietilen zavodunun imkanları daha genişdir. Sintezkauçuk, Üzvi sintez, Səthi aktiv maddələr, Superfosfat, Aşqarlar, Məişət kimyası, qeyri-dövlət sektoruna aid olan müəssisələr yaxın vaxt üçün yuxarıda qeyd olunan istiqamətdə öz fəaliyyət proqramlarını hazırlaması və həyata keçirməsi nəzərdə tutulmuşdur. [18]

2003-cü ildə Üzvi sintez zavodunun kollektivi məhsul istehsalı və satışında yüksək göstəricilərə nail olmuşdur. Proqnoz tapşırıqına 118 faiz əməl edən kimyaçılar tapşırıqdan əlavə 5,3 milyard manatlı məhsul istehsal etmişlər. Bu da əvvəlki təsərrüfat ili ilə müqayisədə 40 faiz artım deməkdir. 2002-ci ildə 6533 ton propilen oksidi, 3510 ton müxtəlif adda poliefir qatranları, 1353 ton MLSP-R reagenti istehsal edilmişdir. Xalq istehlakı mallarının istehsal həcmi isə 394 milyon manat təşkil etmişdir. [7]

2003-cü il ərzində kimya və neftkimya sənayesində məhsul buraxılışı 359600 mln. manat olmuşdur ki, keçən ilə nisbətən istehsalın həcmi 20,4 faiz və ya 61000 mln. manat artmışdır. Emal sənayesinin ümumi məhsul buraxılışında kimya sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisi 67,1 faiz təşkil etmişdir. [4]

Elmi araşdırmaların nəticəsi olaraq belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, 2001-2003-cü illər ərzində Sumqayıt kimya sənayesində bir sıra irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan dövləti tərəfindən Sumqayıt kimya sənayesinə ciddi qayğı və diqqət göstərilməsi;
- Sumqayıt kimya sənayesinə xarici investisiyanın cəlb edilməsi və yeni texnologiyanın tətbiqi nəticəsində məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması;
- Sumqayıt kimya və neftkimya məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onların beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması;
- Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və kimya məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasının təşkili.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərkimya Dövlət Şirkətində istehsalın həcmi artır. “Sumqayıt” qəzeti, 28 iyun 2003-cü il.
2. 2002-ci ildə Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və 2003-cü ildə qarşıda duran vəzifələr. “Sumqayıt” qəzeti. 15 fevral 2003-cü il.
3. Doqquz ayı necə başa vurmuşuq. Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında təhlili məlumat. “Sumqayıt” qəzeti. 2 noyabr 2002-ci il.
4. Əliyev Ş. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, №5-6, Bakı, 2004, s. 102
5. Heydər Əliyev və Sumqayıt. “Sumqayıt” qəzeti, 8 may 2003-cü il.
6. I rübü necə başa vurmuşuq? (şəhər statistika idarəsinin məlumatı). “Sumqayıt” qəzeti, 20 may 2000-ci il.
7. İstehsal həcmi artır. Üzvi sintez zavodu. “Sumqayıt” qəzeti, 14 yanvar 2004-cü il.
8. Kimyaçılarla görüş. “Sumqayıt” qəzeti, 26 fevral 2000-ci il

9. Kimyəvi həlledicinin kütləvi istehsalına başlanacaqdır. "Sumqayıt" qəzeti, 10 fevral 2001-ci il.
10. Qafarov S. Sintezkauçuk zavodu: Butadien məhsulu ümidləri doğruldacaq. "Sumqayıt" qəzeti, 20 yanvar 2001-ci il.
11. Quliyev C. İşlər necə gedir? (Superfosfat zavodu). "Sumqayıt" qəzeti, 18 dekabr 1999-cu il.
12. Quliyev S. Hər şey işə münasibətdən başlanır. "Sumqayıt" qəzeti, 27 may 2000-ci il.
13. Quliyev S. Kauçuk istehsalına başlanmışdır. "Sumqayıt" qəzeti, 29 sentyabr 2001-ci il.
14. Quliyev S. Kimyaçılar mənfəətlə işləyirlər. (Səthi Aktiv Maddələr zavodu). "Sumqayıt" qəzeti, 16 noyabr 2002-ci il.
15. Quliyev S. Yeni katalizator alınmışdır. "Sumqayıt" qəzeti, 30 oktyabr 1999-cu il.
16. Sadıqov F. Kimya və neft-kimyanın yeni inkişaf dövründə daha yaxşı, daha əzmlə işləməli. "Sumqayıt" qəzeti, 25 dekabr 2002-ci il. №55 (7077)
17. Sumqayıt Etilen-polietilen zavodunda buxar-generator qurğusu istifadəyə verilmişdir. "Sumqayıt" qəzeti, 14 iyul 2001-ci il.
18. Sumqayıt kimyası XXI əsrdə. "Sumqayıt" qəzeti, 31 dekabr 2003-cü il.
19. "Sumqayıt" qəzeti, 14 iyul 2001-ci il.
20. Şəhər statistika idarəsi. "Sumqayıt" qəzeti, 18 may 2002-ci il.
21. Yeni texnologiya əsasında. (sənaye müəssisələrində). "Sumqayıt" qəzeti, 10 fevral 2001-ci il.

РЕЗЮМЕ

НОВЫЙ ЭТАП ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СУМГАИТА (1999-2003 гг.)

Самедов Ф.Ф.

Ключевые слова: *Сумгаит, химическая промышленность, новые технологии, инвестирование, этилен-полиэтилен, синтетический каучук, органический синтез, поверхностно-активные вещества, суперфосфат, присадки, бытовая химия.*

В статье рассматриваются вопросы повышения качества химической и нефтехимической продукции в Сумгаите, приведения ее к нормам международного стандарта, проведения мер по развитию нефтехимической промышленности, привлечения иностранных инвестиций и применения новых технологий, темпов развития химической промышленности на различных химических заводах в 1999-2003 годы. Также отмечается, что для решения этих проблем создана группа ученых, исследовавших процесс производства основного продукта-катализатора, который необходим для возрождения нашей экономики, в частности, нефтехимической промышленности. Это было одним из больших достижений группы ученых-химиков.

SUMMARY

NEW STAGE IN THE CHEMICAL INDUSTRY OF SUMGAYIT (1999-2003 years)

Samadov F.F.

Key words: *Sumgayit, chemical industry, new technology, investment, ethylene-polyethylene, synthetic rubber, organic synthesis, surface active substances, superphosphate, additives, household chemistry.*

The article deals with the issues of improving the quality of chemical and petrochemical products in Sumgayit, bringing it to international standards, taking measures to develop the petrochemical industry, attracting foreign investment and applying new technologies, and the pace of development of the chemical industry at various chemical plants in 1999-2003. It is also noted that to solve these problems, a group of scientists has been created who have studied the process of producing the main product-the catalyst that is necessary for the revival of our economy, in particular, the petrochemical industry. This was one of the great achievements of a group of chemical scientists.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.01.2020
	Son variant	15.03.2020

UOT 37.046.14

TƏHSİL DAVAMLI İNKİŞAFIN MÜHÜM KONPONENTİ KİMİ

¹ORUCOV KAMAL CANƏHMƏD oğlu
²NİYAZOVA AYTƏN AĞAİSA qızı
³ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2,3 - dosent
niyazova.ayten@yandex.ru

*“Təhsil millətin gələcəyidir”.
H.Ə.Əliyev*

Açar sözlər: təhsil, şəxsiyyət, təfəkkür, fəal öyrətmə, subyekt.

Hər bir millətin mənəvi varlığını onun nümayəndələri təmsil edir. Xalqımız keşməkeşli həyat yollarında, tarixi zərurətdən və siyasi fikir ayrılığından yaranan çətinliklərdən qalibiyyətlə çıxmışdır. Yaxın keçmişimizə nəzər yetirsək, çətinliklərdən çıxmaq yolunu öz əməli fəaliyyəti ilə öyrədən, hər birimiz üçün mənəvi ata səviyyəsinə yüksələn Ulu öndərimiz gənc nəslin təhsil və tərbiyəsinə xüsusi qayğı və diqqət yetirmişdir. Təhsili hər zaman prioritet sahə kimi xüsusi vurğulayaraq, onun inkişafına lazım olan bütün şəraitin yaradılmasını təmin etmişdir. “Təhsil millətin gələcəyidir” deyən Ulu öndər, gənc nəslin şəxsiyyət kimi yetişib, kamil insan səviyyəsinə yüksəlməsində təhsilin rolunu xüsusi qeyd edirdi.

Müstəqil Azərbaycanın memarı Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın”.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunda yazılmışdır: “Təhsil – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir”. Hər bir dövlətin və millətin inkişafında onun təhsilinin müstəsna rolu var. Təsədüfi deyil ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev təhsili “Millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməli” adlandırmış və demişdir ki, cəmiyyət təhsilsiz yaşaya bilməz. Təhsil həmçinin tək cə sistemli təlim müəssisələrində müəllimin rəhbərliyi altında biliklərə yiyələnməni deyil, həm də özünə-təhsili əhatə edir. Bura insanların bütün həyatı boyu müxtəlif mənbələrdən yeni məlumatları mənimsəməsi, yeni elmi biliklərə yiyələnməsi daxildir. Təhsil geniş mənada tərbiyənin insanların həyata hazırlanması prosesinin tərkib hissələrindən biridir. [3, s. 5-7]

Təhsil daim inkişaf edən, ehtiyacları anbaan dəyişən zamanla uzlaşmalı, onun tələblərinə cavab verməlidir. Əbəs yerə deməmişlər ki, “Təhsil həyata hazırlıq deyil, təhsil həyatın özüdür (Con Dyui)”. Müasir gəncləri müstəqilliyə alışdırmaq, kamil insan kimi yetişərək, şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etmək təhsilin ən ümdə vəzifələrindəndir. [2, s. 33]

Ümumi halda təhsilin dövlət, ənənəvi, rəşadətçilikə əsaslanan, fenomenoloji və qeyri-institusional modelləri məlumdur. [2, s. 260-262] Bu modellərin hər birinin son qayəsi (məhiyyəti) müasir dünyagörüşü, xalqını, vətəninə, millətini sevən, azad fikirli, ədalətli və humanist insan tərbiyə edərək yetişdirməkdən ibarətdir.

Metodist alimlər araşdırmaları ilə sübut etmişlər ki, ölkənin əsas kapitalı təbii resursların zənginliyi və maliyyə imkanları deyil, insanların intellektual potensialı olacaqdır.

İntellektual potensialın formalaşması aşağıda qeyd olunan prioritet istiqamətlərdə aparılmalıdır: millilik, inkişafetdirici təhsil vermə, intensiv təhsil alma və yeni ictimai münasibətlərin tələblərinə cavab verən maliyyə modelinə keçid. [2, s.353-355]

Azərbaycan təhsil sistemində aparılan məqsədyönlü islahatlar nəticəsində təhsil sistemində köklü (əsaslı) dəyişikliklərin aparılması, bu prosesin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası, kurikulumun tələblərinə cavab verən fəal iş formaları, yeni təlim texnologiyalarından istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, fənlər üzrə kurikulumların hazırlanması, tədris-təlim prosesinin modernləşdirilməsinə şərait yaradır.

Təhsil sahəsində məlum altı prinsipin həyata keçirilməsi tədris prosesinə yeni baxış və yanaşmanı zəruri edərək, dünya təhsil sisteminin dəyərlərini analiz edərək öyrənməyi və tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədi dövlət qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil, yaradıcı vətəndaş və şəxsiyyət tərbiyə etmək, materialist dünyagörüşə, nəzəri və praktik biliklərə malik, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürlü kadrlar (mütəxəssislər) yetişdirməklə yanaşı, gəncləri kollektivçiliyə, ictimai həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu mənada təhsil sistemində fəaliyyət göstərən pedaqoq müəllimlərin elmi səviyyəsi, yenilikçiliyi, müstəqil düşünmə və qərar qəbul etmə qabiliyyəti, təlim zamanı yarana biləcək halları analiz və sintez etmək bacarığına malik olma hazırlığına daha çox ehtiyac hiss olunur. Əgər müəllimlər özləri zamanın tələbinə uyğun intellektə malik olmasalar, təlim zamanı şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması gözlənilən nəticəni verməyəcəkdir.

Müasir təlim metodları ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, şagirdlərə obyekt deyil, subyekt kimi yanaşılmasını tövsiyə edir. Məhz belə yanaşma ilə şəxsiyyətin formalaşması haqqında daha dolğun mülahizələr söyləmək olar.

Müasir təhsil sisteminə əsasən şagirdlər şəxsiyyət kimi formalaşır, azad düşüncə tərzinə malik, sərbəst formada fikirlərini söyləyən və qərar verə bilən, öz intellektinə güvənci olan, yalnız nəzəri biliyə deyil, həmçinin həyatda ona lazım olan bacarıq və vərdislərə, keyfiyyətlərə yiyələnən, ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkməyən və sağlam düşüncəyə sahib gənc nəsil formalaşır. Təhsilin zamanın, dövlətin təhsil tələbinə, şagirdlərin maraq və tələbatına yönəlməsi, həqiqətən də, məqsədəuyğundur.

Şəxsiyyətin formalaşdırılması daxili və xarici amillərdən asılıdır. Müasir pedaqogika elmində şəxsiyyət bir varlıq kimi biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin məcmusu hesab edilir. Təbii, müəllim şagird şəxsiyyətinin formalaşması əlamətlərini bilməli, bu sahədə hər zaman düşünməli və onu təkmilləşdirmək yolları haqqında düşünməlidir. Bu əlamətlər sırasına şəxsiyyətin – şüura, nitqə, həyatı təcrübəni mənimsəmək, əmək alətlərini kəşf etmə, istifadə və qoruma bacarığına, təbiəti qorumaq haqqında düşüncə və fəaliyyətə malik olması daxildir. [2, s. 88]

Tədris prosesində müəllim, şəxsiyyətin sabitliyi, tamlığı və fəallığı xarakteristikasını mükəmməl bilməli və inkişaf etdirməlidir.

Görkəmli rus psixoloqu S.Viqotski şəxsiyyətin inkişafı haqqında yazırdı: “Təlimlə inkişaf qarşılıqlı mürəkkəb əlaqədə olmasına baxmayaraq, təlim inkişafdan əvvəl başlayır, dərk etmə elmi anlayışın qarşısından keçir, anlayışlar dərk edildikcə şəxsiyyət inkişaf edir və tərbiyələnilir”. [2, s. 115]

Şəxsiyyətin təşəkkül tapıb formalaşmasında digər amillərlə yanaşı, tərbiyə prosesinin müstəsna dərəcədə böyük rolu vardır. Tərbiyənin əsas vəzifəsi, geniş, mütərəqqi dünyagörüşlü, xeyirxah, mədəni, humanist, fikirlərini arqumentlərlə əsaslandıraraq söyləyə bilən insan yetişdirməkdir.

Müəllim tədris zamanı didaktik, xüsusi və ümumi metodik prinsiplərdən istifadə etməklə, yəni şagirdlərin materialı mənimsəməsində müvafiqlik prinsipini gözləməli, auditoriyada olan şagirdlərin intellektual və qavrama səviyyəsi nəzərə alınmaqla, onların bu bilikləri niyə əldə etməli olduqlarını dərk etmələrinə, eləcə də şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinə nail ola bilər.

Tədris prosesinin aparıcı qüvvəsi fənni tədris edən müəllimdir. Bütün uğurlar məhz onun zəhmətinin nəticəsi və əməyinin məhsuludur. O, bütün elmini, sevgisini, bacarıq və qabiliyyətini şagirdlərinə verir. L.Tolstoy yazmışdır: “Əgər müəllim yalnız işini sevirsə, o, yaxşı müəllim

olacaqdır. Əgər müəllim ata-anası kimi yalnız uşaqları sevirsə, o, əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim həm peşəsini, həm də şagirdləri sevirsə, o müəllim əsl müəllimdir". [2, s. 161]

Müəllim peşəsi özünəməxsus bacarıq və vərdişlər tələb edir. Bu sıraya müəllimin şifahi nitqi, fikirlərini aydın formada ifadə edə bilmək bacarığı, ekstremal vəziyyətlərdə çevik manevr etmək qabiliyyəti, auditoriyanı öz ardınca apara bilmək bacarığı, yeni təlim üsullarında tələb olunan fasilitator, "drijor", "yol göstərmə", istiqamət vermə, ən önəmlisi, əməkdaşlıq və dinləmə mədəniyyəti və s. daxildir. [4, s. 15]

Qeyd olunanlardan əlavə, hər bir müəllimin pedaqoji qabiliyyəti də mühüm rol oynayır. Metodik ədəbiyyatlarda qabiliyyətlər kimi aşağıdakı meyarlar göstərilir: şəxsi, didaktik, təşkilatçılıq, kommunikativ, pertseptiv, reproduktiv, produktiv, suqquestiv, pedaqoji təxəyyül, müəllimin aktyorluq qabiliyyəti və s.

Xalqın düşünən beyni olan müəllim təbiətin möcüzəsi, şah əsəri olan insanı tarix boyu kamilliyə doğru inkişaf etdirmiş və bu proses indi də davam edir.

Müdrilər müəllim ömrünü yanan şama bənzətmişlər. Lakin bizə elə gəlir ki, müəllim ömrü, həyat dənizində üzən yelkənsiz insan qayıqlarına xoşbəxtlik və səadət yolunu göstərən mayaka bənzədilsəydi, daha düzgün olardı. Tarixin inkişafına müsbət təsir göstərən dahilər də, böyük elmi kəşflər edən alimlər də, öz xalqını, ədəbiyyat və mədəniyyətini dünyada tanıdan sənətkarlar da, vətənin yolunda canlarından keçən qəhrəmanlar da, ilk növbədə öz müəllimlərinə minnətdar olmalıdır. Həqiqətən, qədərbilən xalqımız hər zaman müəllim şəxsiyyətinə, müəllim peşəsinə böyük hörmət və ehtiram göstərir. [1, s. 33-34]

Azərbaycan müəllimləri çox yaxşı dərk edirlər ki, xalqımızın gələcək inkişafı bu gün orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan fidan balalardan asılıdır. Həqiqətən, o xalq xoşbəxtkdir ki, onun yaxşı, peşəkar, vətənpərvər və humanist müəllimləri var. İstənilən peşə sahibi nail olduğu uğurlara görə, ilk növbədə, öz müəllimlərinə minnətdar olmalıdır. Hər bir kapital zaman keçdikcə müəyyən qədər öz dəyərini itirir.

Yalnız düşünən beyinlərin idarə etdiyi təhsil daimi və əbədidir. Təhsil bazis olaraq elə özül üzərində qurulmuşdur ki, nə qədər əlavələr edilsə də, kök dəyişməz qalır. Müəllim insanın ömür yolunu nura qərq edən qüvvədir. O, işıq saçan çıraq, insanları isidən ocaq, fəaliyyəti boyu yalnız haqq və ədalətdən danışan, hamıya eyni nəzərlə baxan, insanlara səadət və xoşbəxtlik yolu göstərən bir meyardır.

Məhəmməd peyğəmbər (S.Ə.S.) demişdir: "Sizə bilik öyrədən adamı da böyük sayın, uca tutun, bilik öyrətdiyiniz adamı da" [1, s. 33].

Bu anlamda təhsil alanların mənəvi və fiziki yüklənmələrini nizama salmaq, daha optimal yolların tapılması ilə şagirdlərin əlavə yüklənmələrdən azad edilməsi daim metodist mütəxəssislərin tədqiqat sahəsi olaraq qalır. Dünya təcrübəsinə istinad edərək orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin əlavə yüklənmələrinin qarşısını almaq məqsədilə təhsilin müddətinin dəyişilməsi ölkəmizdə də müzakirə olunmaqdadır. Bu haqda bəzi mülahizələri söyləmək istəyirəm:

Yeni minilliyin əvvəlində məktəb təhsilinin bir il uzadılması barədə sual fəal müzakirə olunmağa başladı. 12 illik təhsilə keçmək zərurəti bir sıra səbəblərə əsaslanmışdır:

1. Şagirdlərin sağlamlığının qorunması zərurəti. XX əsrin sonuncu onilliyində digər amillərlə yanaşı, dərslərin yükünün artması ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin sağlamlığının keyfiyyət göstəricilərinin pisləşməsinə doğru tendensiya meydana gəlmişdir. Bir sıra fənlərdən dərslərin materialının əvvəlki həcmi saxlamaq şerti ilə dərslərin saatlarının miqdarının təxirə salınması, ev tapşırıqlarının artmasına və müvafiq olaraq, şagirdlərin həddindən artıq yüklənməsinə və nəticədə, yorulmasına gətirib çıxartmışdır. Təhsil müəssisələrində dərslərin planlarının həddindən artıq artması təlimin müəllim tərəfindən dəyişməyə və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan vermirdi.

Konsepsiya, fikrimizcə, mütləq 10-illik və tam orta 12-illik təhsilə keçilməsi, əmələ gələn vaxt ehtiyatının səmərəli istifadəsi, dərslərin materialının qısaldılması, həmçinin sağlamlığı qoruyan

maddi-texniki baza, erqonomik və sosial psixoloji şərait, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə gündəlik dərslərin yükünün azalmasına şərait yaradacaqdır.

2. Ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Müstəqil ekspertlərin tədqiqatları şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin müqayisəli analizi verilmiş göstəricilərə əsasən neqativ tendensiyanı üzə çıxarmışdır: bir sıra fənlər üzrə şagirdlərin hazırlıq səviyyəsində məktəb öz mövqeyini itirməyə başladı.

3. Ümumi təhsil müddətinin beynəlxalq standartları. Beynəlxalq praktikada 12-illik məktəb təhsili üstünlük təşkil edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi orta təhsil 12-14 il təşkil edir. 12-illik ümumi təhsil Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində, həmçinin Baltikyanı ölkələrdə, Moldova, Ukrayna, Belarusiya, Özbəkistanda da qəbul edilmişdir.

4. Demografik və sosial-iqtisadi amillər. Slavyan ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda əhali sayının artımı ilə əlaqədar məktəblərimizdə şagird sayının artması tendensiyası müşahidə olunur. Məktəbin 12-illik təhsilə keçməsi demografik artmanın nəticələrini yüngülləşdirməlidir.

Məktəbdəki təlimin üçmərhələli qalmağı məqsəduyğundur.

Birinci mərhələ - ibtidai təlim (əsas) 1-4-cü siniflər;

İkinci mərhələ - əsas ümumi təhsil (mütləq) 5-10-cu siniflər. Məhz bu mərhələdə tədrisə bir il əlavə olunur.

Onillik əsas məktəbdə qismən tamamlanmış təhsil nəzərdə tutulur. Belə ki, həmin məktəbin bazası əsasında tam orta ümumtəhsil və ya peşə məktəbində tədrisi davam etmək mümkün olur, şagirdlərin profil (ixtisas) seçiminə hazırlanması və gələcək təlim üsullarına, onların sosial müqəddaratını təyin etmə və öz biliyini artırmasına şərait yaradır.

Üçüncü mərhələ - orta (tam) ümumi təhsil 11-12-ci siniflər. Məktəbin yuxarı siniflərində təlimin profil (ixtisas) diferensiasiyası üzərində qurulmağı nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, aşağıdakı profillər üzrə: təbii-elmi, humanitar, fiziki-riyazi, ədəbi-estetik və s.).

Beləliklə, tam orta 12-illik məktəbin pedaqoji funksiyaları mövcud olan modeldən tamlığı, variativliyi, dərəcəli (səviyyəli) və profil diferensiasiyası, regionlaşması, individuallaşması və praktiki orientasiya istiqaməti ilə fərqlənməlidir.

12-illik məktəbdə orta ümumtəhsilin məzmunu və quruluş konsepsiyası ilə paralel olaraq 12-illik təhsilin fənn konsepsiyaları nəşr olunmalıdır.

12-illik təhsilə keçmiş ölkələrin təhsil konsepsiyasında fənnin (məsələn, kimya) öyrənilməsinin üç etapi göstərilmişdir: propedevtik (ümumi), əsas və profil.

Bu sahə üzrə araşdırmalar aparan mütəxəssislərin və öz təcrübəmizə istinad edərək, fikrimizcə, propedevtik mərhələdə kimyəvi biliklərin əldə olunması əsas onillik məktəbdə 1-ci sinifdən 7-ci sinifə qədər dövrü əhatə etməlidir. Bu mərhələdə kimya sahəsindən ilkin bilikləri şagirdlər “Təbiətşünaslıq”, “Əhatə dünyası”, “Həyat bilgisi”, “Təbii elmlər” və s. kimi inteqrallaşdırılmış kurslardan, biologiyanın, coğrafiyanın, fizikanın sisteməlik kurslarından əldə edə bilirlər. Məktəb və ya regional komponentin hesabına kimyəvi propedevtik kursun “Kimyaya giriş” adı altında öyrənilməsi mümkündür.

Kimyanın öyrənilməsinin əsas mərhələsi əsas onillik məktəbdə 8-10-cu siniflərdə baş verir. Həmin mərhələdəki bütün ölkədəki ümumtəhsil müəssisələrinin təşkilati-hüquq formaları üçün mütləq olan kimyəvi biliklər kimya kursunun öyrənilməsi zamanı formalaşdırılır. Əsas sinifə (peşəyönümlü) ixtisas fənninin yuxarı siniflərdə öyrənilməsinin davamının əsası qoyulduğu kimi, həmçinin qeyri-kimyəvi ixtisas siniflərində kimyəvi biliklərin (standartlara uyğun) minimum mənimsənilməsinin də əsası qoyulur.

Kimyanın öyrənilməsinin ixtisas mərhələsi yuxarı tam orta 11-12-ci siniflərdə baş verir. Fənnin öyrənilməsi fərqləndirici iki variantda aparılır: əsas və ixtisas səviyyələri.

Məktəb təhsilinin məzmununun yeniləşməsi hər 10-15 ildən bir baş verir. Hazırda şagirdlərin kimyəvi təhsilinin sosial sifarişə növbəti dəfə köklü dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Sosial sifarişə və kimyəvi təhsilin məqsədlərinə müvafiq olaraq, məktəb kursunun əsasının məzmunu, elmi biliyin durumu və ümummədəni tərtibatın kimyəvi amilləri ilə müəyyən olunur.

Ümummədəni amillərin kimyəvi təhsildə mənasının genişləndirilməsi material və informasiya fəzanın artan “kimyəviləşməsinin” yüksəlməsi, hər bir insan üçün gündəlik həyatda kimyəvi material və preparatların istifadəsi suallarının vurğulanması, ekoloji suallarda və sağlamlığın qorunmasında kimyəvi biliklərin rolu, informasiya axınının kimyəvi məlumatlarla və terminlərlə daha da çox zənginləşməsi ilə əlaqədardır.

Pedaqoji ədəbiyyatda 12-illik təhsilə aid digər fikirlər (yanaşmalar) də qeyd olunmuşdur. Bir sıra alim və praktiklər (təcrübəçilər) təhsilin bir il artırılmasını əsas mərhələdə deyil, böyük (yuxarı) mərhələdə təklif etmişdilər, yəni 9+3 strukturunu reallaşdırmaq üçün.

Qeyd etmək lazımdır ki, 12-illik təhsilə keçmə eksperimenti cəmiyyətin bir hissəsində, həmçinin pedaqoji hissədə neqativ qarşılanıb. İmzalanmış Boloniya Konvensiyasına müvafiq olaraq, 12-illik təhsilə keçmə və ya 11-illik rejimdə qalma sualı açıq qalmışdır. Qanun bütün vətəndaşların mütləq orta (tam) ümumi təhsil, o cümlədən 11-illik ümumtəhsil müəssisələrində təhsil almağını müəyyən edir.

Öncə qeyd olunan amillər yetərincə, həyat və pedaqoji təcrübəsi olan müəllimlərin subyektiv fikirləridir. Əminik ki, daim faktlara əsaslanan, dünya təhsilinin innovativ imkanlarını nəzərə alaraq tərtib olunan konseptual sənədlərin köməyi ilə təhsilimiz daha da yeni-yeni uğurlar qazanacaqdır.

Əminliklə söyləyə bilərik ki, ölkəmizdə yaradılan uğurlu təhsil mühiti və keyfiyyətli təhsilimizlə savadlı, müasir düşüncə tərzininə malik, həyat həqiqətləri ilə elmi faktlar arasında əlaqə yarada bilən vətənpərvər, ədalətli və humanist gənclər yetişdirəcək və tərbiyə edəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov A.B. və b. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim // SDU, Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elnlər bölməsi, №2. 2014, s.92-94.
2. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2013, 706 s.
3. Qəhrəmanov A. Milli kurikulum “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı, 2012. 69 s.
4. Veysova Z. “Fəal/interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait)”. Bakı, 2007. 139 s.

РЕЗЮМЕ

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Оруджев К.Дж., Ниязова А.А., Аскеров А.Б.

Ключевые слова: образование, личность, мышление, активное обучение, субъект.

В статье уделяется внимание проблемам, отвечающим современным требованиям образования. В результате целенаправленных реформ, проводимых в системе образования Азербайджана, проведения коренных (фундаментальных) изменений, интеграции в мировую систему образования, разработаны активные формы обучения, отвечающие требованиям времени, определены возможности использования новых технологий обучения для подготовки учебных пособий по предметам и модернизации учебно-тренировочного процесса. Исследованы преподавательская деятельность и пути формирования обучающихся как личностей.

SUMMARY

EDUCATION AS AN IMPORTANT COMPONENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Orujov K.J., Niyazova A. A., Askerov A.B.

Key words: *education, personality, thinking, active learning, subject.*

The article focuses on problems that meet modern educational requirements. As a result of targeted reforms in the education system of Azerbaijan , the radical (fundamental) changes, integration into the world education system developed by active learning, meeting the time requirements, identified opportunities to use new learning technologies to prepare teaching aids in the subjects and modernization of the training process. The author studies teaching activities and ways of forming students as individuals.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.01.2020
	Son variant	12.03.2020

UOT 37.013.3

ŞAĞIRDLƏRİN RİYAZİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNİN ARTMASINDA MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ROLU

¹ƏFƏNDİ SADƏDDİN NƏSRƏDDİN oğlu²HÜSEYNOV ZƏFƏR QAFAR oğlu

1 - Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dosent

2 - Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dosent

huseynov_zq@mail.ru

Açar sözlər: təlim prosesi, idrak fəaliyyəti, şagird, məsələ həlli, öyrənmə prosesi, müstəqil iş, əqli fəaliyyət, əyanilik, dərkətmə, məntiqi mühakimə.

Təlim prosesinin bütün mərhələlərində şagirdləri idrak fəaliyyətinin inkişafına təhrik etməli, onların yaradıcı fəallığına köməklik göstərməli, qarşıya problem xarakterli vəzifələr qoyulmalı, şagirdin qabiliyyəti hərtərəfli şəkildə aşkara çıxarılmalıdır. Şagirdlərin biliyə yiyələnmək üçün öyrəndikləri mövzulara şüurlu yanaşmaq, həll edəcəkləri məsələlərin yerinə yetirilməsi yollarını və məsələlərdə verilənləri nəzərə alıb, məsələnin düzgün həll edilib-edilmədiyini dərk edib, başa düşmək qabiliyyətini tərbiyə etmək imkanı təlim-idrak məsələlərinin köməyi ilə yaranır. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti yeni biliklərin və fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi prosesində inkişaf edir. Ona görə də şagirdlərin təlimi mənimsəməsi haqqında danışdıqda onların öyrənmə prosesi, idrak fəaliyyəti başa düşülür.

Təlim prosesinin və onun tərkib hissəsi olan mənimsəmənin mahiyyəti idrak prosesinin ümumi gedişindən və onun qanunauyğunluqlarından ibarətdir. Şagirdlərin biliyə yiyələnmələri, biliyi dərinlən dərk etmələri, öyrəndikləri biliklərdən praktikada yeni şəraitdə istifadə etmək bacarıqları onların idrak fəallığının formalaşması nəticəsində baş verir.

İdrak fəallığının formalaşmasında müstəqil işlərin (məsələ və çalışma həllərinin) rolu böyükdür. Müstəqil işlər müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyət formasıdır. Şagirdlər müstəqil işləri yerinə yetirərkən əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdislər üzərində fəal əməliyyat aparır, axtarıcı fəaliyyəti tamamlayırlar. Odur ki, şagirdin belə müstəqil fəaliyyəti nəticəsində onun fəallığı və müstəqilliyi möhkəmlənir. Belə fəaliyyət isə yüksək səviyyəli şüurluluq ilə fərqlənir.

Şüurlu və fəal öyrənmə prosesi, şagird fəaliyyətinin mühüm xarakteristikası olan idrak müstəqilliyi kimi şəxsiyyətin mühüm keyfiyyətlərini formalaşdırır. Bunun nəticəsində şagirdə müstəqil fikir söyləmək, yeni situasiyadan baş çıxartmaq, yalnız biliklərin öyrənilməsi deyil, həm də onların əldə edilməsi üsullarını öyrənmək bacarığı formalaşır. Müxtəlif üsullarla həll oluna bilən məsələlər, şagirdləri fəal zehni fəaliyyətə cəlb etmək, onların müstəqilliyinə nail olmaq üçün çox mühüm vasitədir. Məsələ həll etməklə, şagird çoxlu yenilik əldə edib, məsələ həlli üçün zəruri olan yeni nəzəri bilikləri dərk edir. Başqa sözlə, şagird riyaziyyatdan məsələ həlli zamanı riyazi bilikləri əldə edib, riyazi təhsilini artırır. Müəyyən tip məsələlərin həll üsullarına yiyələndikdə şagirdə məsələ həll etmək bacarığı formalaşır. Müəyyən qədər çalışmalardan sonra vərdislər yaranır ki, bunun nəticəsində də şagird riyazi təhsil səviyyəsini artırır. Eyni zamanda məsələ həlli zamanı şagird təlim metodlarından istifadə etməklə fəal axtarış qabiliyyətini artırır, bu isə təfəkkürün əsasını təşkil edir.

Hər bir məsələ, adətən, bir neçə pedaqoji didaktik və təlim məqsədləri üçün nəzərdə tutulur. Məsələ, riyazi anlayışları mənimsəmək üçün məsələlər. Məlumdur ki, şagirdlərin anlayışa yiyələnmələri üçün onun tərifini öyrənmək kifayət deyil, öyrənilən anlayışın xassələrini dəqiq

bilmək də vacibdir. Belə bilik məsələ həlli zamanı əldə edilir. Əqli fəaliyyətin mühüm növlərindən olan anlayışa dair məsələ həlli riyazi biliklərin mənimsənilməsi üçün çox vacibdir. Riyazi anlayışların abstrakt xarakterli olması onların şagirdlər tərəfindən dərk olunmasını çətinləşdirir.

Bu çətinliyin aradan qaldırılmasına səbəb olan vasitələrdən biri də məsələ həllidir. Məsələ həlli təlimin qarşısına qoyulmuş bütün məqsədlərə çatmağa xidmət edir. Riyaziyyatdan məsələ həlli zamanı şagirdlərdə təfəkkürün xüsusi üslubu mühakimələrin formal-məntiqi sxemi gözlənilir. Məsələ həlli prosesində şagird məsələdə təsvir edilənlərlə tanış olur, nəzəriyyənin bu məsələ həllinə tətbiqini görür, yeni metod və ya nəzəri biliklər öyrənir ki, bunda nəticəsində yeni riyazi bilik əldə edir və əldə etdiyi bilikləri şüurlu surətdə mənimsəyir. Bu səbəbdən də şagird bilik, bacarıq və vərdişlərini artırır.

Təlim prosesində şüurlu mənimsəmənin rolu böyükdür. Nəzəri biliklərin şüurlu mənimsənilməsi məsələ həllində özünü aşkar şəkildə göstərir. Şagird mənimsədiyi nəzəri mühakiməni məsələ həllinə tətbiq etməklə, məsələnin həll metodunu daha asan mənimsəyir və buna görə də şagirdin biliyi zənginləşir, bacarığı artır. Bunun nəticəsi olaraq şagird yeni məsələlərin həllinə həvəslənməklə özündə vərdiş formalaşdırır. Şagird məsələ həll etdikdə öyrəndiyi nəzəri biliyi daha mükəmməl qavrayır və öyrəndiklərini tətbiq etməklə nəzəri və praktik məsələlər arasındakı əlaqəni daha aşkar şəkildə görür, onun mahiyyətini daha doğru başa düşür. Buna görə də nəzəriyyədə öyrəndiyi vacib faktları daha cox yadda saxlamağa cəhd edir. Bunun nəticəsi olaraq məsələ həlli zamanı şagird öyrəndiklərini təkrar etmiş olur. Öyrəndiyi nəzəri bilikləri praktikada tətbiq qaydalarını mənimsəyir. Yeni metodlar haqqında düşünür. Həll etdiyi məsələnin həllinin doğru olduğunu gördükdə şagirdə özünə inam hissi güclənir. Müxtəlif tip məsələlər həll etmək arzusunu artırır. Ona görə də, şagirdə vərdiş və əməksevərlik yaranır. Məsələ həll etmək şagirdə təsəvvür və təxəyyül proseslərini inkişaf etdirir, çünki, o nəzəri bilikdən əyani prosesə keçir ki, bu da bilik və vərdişlərin formalaşmasına aşkar şəkildə öz təsirini göstərir.

Məsələ həlli zamanı şagird əyaniliyi görür. Əyanilik dərk etmə fəaliyyətini asanlaşdırır. Əyani aparılan proses uzun müddətli yadda qalır ki, o da təxəyyülün yaranmasına kömək edib, yaradıcı fəallığı inkişaf etdirir. Eyni zamanda əyanilik ümumiləşdirməyə kömək edir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsində də əyaniliyin rolu böyükdür. Əyanilik şagirdlərdə müşahidəçiliyi, təfəkkürü, təxəyyülü inkişaf etdirir, şagirdlərin elmi marağının artmasına kömək edir. Bu da şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Məsələ həlli prosesində şagirdləri çətinliklərlə qarşılaşdırmaq (o şagirdin imkanlarını aşmamalıdır) bu çətinliklərə üstün gəlməyi onlara öyrətmək müasir təlimin yollarından biridir. Məsələ həlli zamanı şagirdlər təlim metodlarından istifadə etməklə fəal axtarış qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu da təfəkkürün əsasını təşkil edir.

Məsələ həllinin şagirdin məntiqi mühakiməsinin və fəza təsəvvürünün inkişafında böyük rolu var. Təfəkkürün bir idrak prosesi kimi mahiyyəti məsələ həllində özünü aydın şəkildə göstərir. Məsələ həlli zamanı şagird təlim metodlarından istifadə etməklə fəal axtarış qabiliyyətini inkişaf etdirir ki, bu da təfəkkürün əsasını təşkil edir. Riyaziyyatdan məsələ həlli verilənləri və axtarılanları ayırmağı, nəticə çıxarmağı, faktları tutuşdurmağı verilənlərdə ümumiliyi tapmağı öyrədir. Məsələ həlli nəzəri təfəkkürün inkişafına, onun formalaşmasına kömək edir. Təlim prosesində şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafına xüsusi fikir verilir.

Şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafında hesab, cəbr və elementar funksiyalara aid çalışmalarla yanaşı, həndəsə məsələlərinə böyük əhəmiyyəti vardır. Həndəsə məsələləri şagirdlərə nəzəri materialın daha dərin və daha şüurlu mənimsənilməsinə kömək etməklə bərabər, bu materialı təcrübəyə tətbiq etməyi də öyrədir. Ümumiyyətlə, şagirdlərin riyazi təhsil səviyyəsinin artmasında məsələ həllinin rolu böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Tahirov B.Ö. və b. Riyaziyyatın tədrisi üsulları. Bakı, 2008, 186 s.
2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2015, 230 s.
3. Лапчик М.П. и др. Методика преподавания математики в средней школе М.: Академия, 2001, 624 с.
4. Саранцев Г.И. Методика обучения математике в средней школе. М.: Просвещение, 2002, 223 с.
5. Онищук В.И. Урок в современной школе. М.: Просвещение, 1981, 191 с.
6. Мишин В.И. Методика преподавания математики в средней школе. Частная методика, М.: Просвещение, 1987, 415 с.
7. Колягин Ю.М. и др. Методика преподавания математики в средней школе. Общая методика, М.: Просвещение, 2005, 462 с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ

Эфенди С.Н., Гусейнов З.Г.

Ключевые слова: учебный процесс, познавательная деятельность, учащийся, решение задач, процесс обучения, самостоятельная работа, умственная деятельность, наглядность, восприятие, логическое суждение.

В обучении математике решение разнообразных задач предоставляет учащимся большие возможности для формирования своей личности. Математическая деятельность зависит от содержания и структуры используемой при обучении задачи. Познавательная деятельность учащихся развивается по мере приобретения ими новых знаний и методов действия. Решение задач служит для достижения всех целей обучения. В обучении математике когнитивная деятельность может быть улучшена путем концентрирования процесса решения задач на целях процесса обучения. В этом процессе ученик осознанно усваивает полученные знания и в совершенстве постигает изучаемые теоретические материалы.

SUMMARY

THE ROLE OF PROBLEM SOLVING IN THE PROCESS OF RAISING THE LEVEL OF MATHEMATICAL TRAINING OF STUDENTS

Efendi S.N., Huseynov Z.G.

Key words: educational process, cognitive activity, student, problem solving, learning process, independent work, mental activity, visualization, perception, logical judgment.

In teaching mathematics, solving a variety of problems provides students with great opportunities for the formation of their personality. Mathematical activity depends on the content and structure of the problem used in training. Cognitive activity of students develops as they acquire new knowledge and methods of action. Problem solving serves to achieve all learning objectives. In teaching mathematics, cognitive performance can be improved by concentrating the problem-solving process on the goals of the learning process. In this process the student consciously assimilates the acquired knowledge and perfectly comprehends the studied theoretical materials.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.10.2019
	Son variant	04.02.2020

UOT 378.016

DİL MÜHİTİNDƏN KƏNAR XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VIDEO MATERIALLARDAN İSTİFADƏ

ALLAHQULİYEVA CAVAHİR MİRƏHƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim

Aydan.Allahquliyeva@mail.ru

Açar sözlər: dil mühiti, xarici dil, dil öyrənənlər, videomateriallar, kommunikativ, metodika

Son zamanlar ölkəmizdə xüsusilə də gənclər arasında xarici dillərin öyrənilməsinə marağın artması müşahidə olunur. Bunu respublikamızın dünyaya inteqrasiyasının nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Azərbaycan şirkətlərinin dünya iqtisadiyyatına qatılması, yerli iş adamlarının xarici həmkarları ilə birgə həyata keçirdiyi müştərək layihələrin sayının artması, daha çox xarici şirkətlərin Azərbaycanda iş qurmağa həvəs göstərməsi, tələbə mübadiləsi, həmçinin turizm biznesinin inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif növ miqrasiya proseslərinin və əcnəbi vətəndaşların Azərbaycanın tarixinə, siyasi və mədəni həyatına marağının artması, buna bariz nümunədir. Bu və digər məsələrlə bağlı dil mühitindən kənar xarici dilin öyrənilməsi problemi daha da aktuallaşır. Səbəb kimi hər hansı bir xarici dilin dil mühitindən kənar öyrənilməsi zaman həm müəllimin, həm də öyrənənin bir çox çətinliklərlə üzləşməsini göstərmək olar. Bu çətinliklər aşağıda göstərilən faktlarla bağlıdır:

- müxtəlif təhsil sistemlərinin spesifikasiyası və həmin ölkədə xarici dilin tədrisində üstünlük verilən tədris metodları (məsələn, Böyük Britaniyada xarici dilin tədrisi metodları kommunikativ metodikaya əsaslanır, burada təlimin “əyləncəli” olmasına xüsusi diqqət yetirilir);
- xarici dili öyrənənlərdə “daxili motivasiyanın” olmaması və ya zəifləməsi (burada “xarici dilin həyat fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə istifadə olunması və daxili tələbatın formalaşdırdığı öyrəndiyi xarici dili istifadə etmək istəyi” nəzərdə tutulur [5, s.35] xarici motivasiyanın isə ümumiyyətlə olmaması, yəni tələbənin nə isə öyrənmə biləcəyi və onun linqvokulturoloji, sosial-mədəni, sosiolinqvistik və digər bacarıqlarını formalaşdırmağa xidmət edən mühitin yoxluğu;
- xarici dil dərslərini tədris edən müəllimin fərqli dil və mədəniyyət mühitində mədəniyyətlərarası kommunikasiya qurmaq üçün kifayət qədər yaxşı hazırlıqlı olmaması.

Təbii ki, yuxarıda göstərilənlər hələ mövcud çətinliklərin tam siyahısı deyil. Lakin xarici dil öyrənənlər üçün dil mühitinin olmamasının kifayət qədər ciddi maneə olduğunu və bu problemin həllinin tapılması istiqamətində addımlar atılmasının zəruriliyini göstərmək üçün yetərli sayıla bilər.

Xarici dil öyrənənlər üçün öyrəndiyi dili tətbiq etmək sahələrinin olması və bu dildən daha uğurlu istifadə etməsi üçün onun sosial-mədəni bacarıqlarının formalaşdırılması da vacib amillərdəndir. Sosial-mədəni bacarıqlar “öyrənilən dilin ölkəsi, milli-mədəni xüsusiyyətləri, həmin dil daşıyıcılarının sosial və nitq davranışı haqqında biliklər və bu biliklərdən ünsiyyət zamanı dil daşıyıcılarının adətlərinə, davranış qaydalarına, etiket tələblərinə, sosial şəraitinə və davranış stereotiplərinə riayət edərək istifadə etmək bacarığıdır” [2, s.287]

Bu məsələnin həllində müxtəlif növ videomaterialların (bədi film, müxtəlif verilişlər, animasiya filmləri və s.) istifadəsi dil öyrənən üçün səmərəli yardım vasitəsi ola bilər. Buna səbəb kimi həm bu vasitələrin asan əldə olunması, həm də istifadə üçün rahat, zəngin informasiyalı, universal əyani vəsait kimi işlənməsinin mümkün olduğunu göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə cəmiyyətin kommunikativ sahəsinin böyük və həm də daim genişlənən hissəsini məhz informasiya texnologiyaları tutur və bu texnologiyalar inkişaf etdikcə insanlar

ətrafdan informasiyanın çoxunu əsasən videokommunikasiyalar vasitəsi ilə əldə edir. Elə bu səbədən də dərş prosesində videomateriallara müraciyyət olunması dil öyrənənlərin motivasiyasının artmasına xidmət edir. Bu sahədə geniş araşdırmalar aparan rusiyalı alim Bıkova hesab edir ki, dil mühitindən kənar xarici dil öyrənən : "...tələbələri maraqlandırmaq üçün təlim dildən mədəniyyətə doğru deyil, əksinə, mədəniyyətdən dilə istiqamətlənməlidir. Mədəniyyət tələbələrin marağını iləşdirə biləcək həmin o qarmaqdır." [3, s.472]

Yad dil mühitində xarici dilin öyrənilməsi üçün müəllimin mədəniyyətlərarası dialoqa üstünlük verməsi də vacib şərtlərdəndir. Çünki "...dilin tədrisi ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyət arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Hər bir xarici dil dərş fərqli mədəniyyətlərin kəsişməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsinin modelini öyrədən mühit kimi qiymətləndirilə bilər". [1, s.10]

Deyilənləri nəzərə alaraq, dərşlərdə videomateriallardan istifadə olunmasının üstün cəhətlərini göstərmək olar. İlk növbədə, onlar şifahi nitqin inkişafında tükənməz mənbə kimi çıxış edir. Xarici dil tədrisində bu sahə ən zəif yer hesab olunur, çünki tələbələrin auditoriyadan kənar dil daşıyıcıların nitqini eşitmək imkanları yoxdur və onlar üçün yeganə nümunə yalnız müəllim nitqidir. Videomaterialı müşahidə edən şifahi nitq isə tələbələr tərəfindən daha asan mənimsənilir. Bununla yanaşı, videomateriallar canlı danışq dilinin istifadəsini bu dilin müxtəlif funksional üslublarını nümayiş etdirmək üçün mükəmməl vasitədir. Ekranıda görünən canlı insanlar və onların nitqi tələbələrə daha çox maraq oyadır və daha tez yadda qalır. Onlar tələbələrin linqvomədəni, sosial-mədəni, və mədəniyyətlərarası kommunikasiyasını yüksəldir. Beləliklə, bədii filmlərin nümayişi tələbələrə emosional əksreaksiya yaradır, dil daşıyıcılarının məişətindən, həyat tərzindən, müxtəlif tarixi dövrlərindən, ənənələrindən, inanclarından, bayramlarından, və s. təsəvvür yaradır (məsələn, filmlərdə nümayiş olunan milli baryamların keçirilməsi səhnələri), başqa millətin nümayəndələrinin bir-birinə münasibətinin milli xüsusiyyətlərini anlamağa kömək edir, məhz bu xalqa xas olan etiket çərçivəsində emosiyaların nümayiş etdirilməsi üsulları ilə tanış edir: "Kino, ilk növbədə, vizual sənətdir, burada psixoloji məqamlar əsasən səs və vizual effektlər vasitəsi ilə çatdırılır, yəni filmə nitqin hər bir sözün, hər bir replikanın gizli mənasını anlamağa yardım edən konkret mimik hərəkətlər və hadisənin baş verdiyi şəraitin ətraflı təsviri ilə eyni anda təqdim olunduğuna hesablanmışdır." [4, s.4]

Xarici dil dərşlərində müxtəlif televiziya verilişlərindən video materialların istifadə olunması (xəbər verilişləri, analitik verilişlər, sənədli verilişlər, müsahibələr, tok-şoular və s.) tələbələri həmin ölkənin aktual ictimai-siyasi problemləri ilə, bu ölkənin tarixi şəxsiyyətləri, görkəmli ədəbiyyatçıları, rəssamları, bəstəkarları və digər sənət adamları ilə tanış edir. Eyni zamanda bu öyrənilən dildə mövcud etiket normaları və tələblərini (məsələn müxtəlif dillərdə müəllimə müraciyyət formaları fərqlidir), ölkə haqqında yaranmış və fikirlərdə yer almış stereotipləri dəyişməyə də yardım edir. Bundan əlavə, videomateriallarda çoxlu sayda adlar, frazeologizmlər, danışq klişələri var ki bu da onların daha rahat mənimsənilməsinə və daha sonra canlı danışq dilində istifadə olunmasına şərait yaradır.

Videomateriallardan istifadə məqamlarına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu universal vasitələri xarici dil tədrisinin istənilən mərhələsində istifadə etmək olar. İlk dərşlərdə qısa parçalardan başlamaq məqsədəuyğun hesab edilir. Bu mərhələdə onlar yalnız şifahi nitqi anlamaq bacarığını formalaşdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə olunmalıdır, çünki burada verbal komponent qeyri verbal komponentlə (jestlər, mimika, intonasiya, şərait) tamamlanır. Növbəti mərhələlərdə video materiallar dərşin yalnız bir elementi yox artıq dərşin əsasını təşkil edə bilər. Materiallar tələbələrin marağına, tədrisin praktiki məqsədlərinə uyğun seçilməli və tələbələrə motivasiya yaratmalıdır.

Videomateriallarla dərş keçmə metodikasını ənənəvi şəkildə qurmaq məsləhətdir. Yəni videomateriala baxışdan öncə yerinə yetirilən tapşırıqlar, baxış zamanı verilən suallar və tapşırıqlar və baxışdan sonra yerinə yetirilən tapşırıqlar sırası gözlənilməli və mərhələlərlə yerinə yetirilməlidir.

Beləliklə, dil mühitindən kənar şəraitdə xarici dilin öyrənilməsində tələbələrin sosial-mədəni bacarıqlarının formalaşması üçün videomateriallardan istifadə dərşin vacib komponentlərindən

biridir. Bu materiallar böyük potensiala malikdir. Onların əsasında müxtəlif tematik dərslər və maraqlı auditoriyadan xaric iş hazırlanmaq olar. Dil mühitindən kənar xarici dilin öyrənilməsində video materiallardan istifadə qismən də olsa dil mühitinin olmamasını kompensasiya etməyə yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva A. İtalyan dilinin tədrisində milli-mədəni faktorlar / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Azərbaycan Dillər Universitetinin yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri (11-12 may, 2017-ci il). Bakı: Mütərcim, 2017, 520 s.
2. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Азимов Э.Г., Щукин А.Н. М.: Издательство ИКАР, 2009. 448 с.
3. Быкова О.П. К вопросу о принципиальных различиях в преподавании РКИ в российских и зарубежных учебных заведениях / I Междунар. науч.-практ. Интернет-конф. «Русский язык. Литература. Культура: актуальные проблемы изучения и преподавания в России и за рубежом». Труды и материалы. М.: МАКС Пресс, 2010, с. 470-480
4. Игнатъев О.В. Речь в кино и средства киновыразительности при изучении русского языка иностранными учащимися / Профессионально направленное обучение русскому языку иностранных граждан. Сборник материалов международной научно-практической конференции. т.2. М., 2010, с. 3-7
5. Орехова И.А. Языковая среда есть. Языковой среды нет. / Орехова И.А. Русский язык за рубежом. №3. 2007, с.35-38

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ ВНЕ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ

Аллахгулиева Дж.М.

Ключевые слова: языковая среда, иностранный язык, изучающие язык, видеоматериалы, коммуникативный, методика

В статье говорится о приоритетности коммуникативного метода обучения в процессе изучения иностранного языка вне языковой среды в современный период. Широкое использование видеоматериалов на уроках иностранного языка в рамках данного метода отмечается как универсальное средство, способствующее мотивации обучающихся и их близкому знакомству с историей, культурой, общественно-политической жизнью страны изучаемого языка, подчеркиваются преимущества и эффективность таких уроков. Наряду с указанием на положительные качества таких уроков, так же затрагивается и вопрос методики проведения уроков этого типа.

SUMMARY

USE OF VIDEO MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING OUT OF THE LANGUAGE ENVIRONMENT

Allahgulyeva J.M.

Key words: language environment, foreign language, language learners, video materials, communicative, methodology

This paper deals with the importance of communicative method in the teaching of modern foreign language. The use of video materials in this teaching method is demonstrated, and stressed that the use of video materials is a universal tool for motivating learners and it makes closer look at the history, culture, social and political life of the country where they study the language. Beside this, to the advantages of video-based lessons outlines of these lessons are researched in this paper.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.12.2019
	Son variant	05.03.2020

UOT 37.091

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏSİNİN İŞÇİ HEYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN INNOVASİYA MODELİ

ƏLİYEVƏ ZƏRİFƏ ƏLİQAI B qızı*Xəzər Universiteti, doktorant*aliyeva.zarifa79@gmail.com*Açar sözlər: təhsil, innovasiya, model, müəssisə, idarəetmə, işçi heyət (kadr)*

Təhsil sahəsində hər hansı bir innovativ ideyanın yaranması, innovasiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqində aparıcı rolu ali təhsil müəssisələri oynayır. Çünki yarandıqları dövrdən etibarən və günümüzdə də ali təhsil müəssisələri həm də elmi-tədqiqat mərkəzləri rolunu oynayır. Bu baxımdan təcrübə göstərir ki, ali təhsil müəssisələrində innovativ proseslərin, pedaqoji innovasiyaların qarşısını alan və ya əksinə, tətbiqinə, geniş yayılmasına səbəb olan əsas amillərin, ümumilikdə pedaqoji heyətin idarə olunmasının optimallaşdırılmasının, bu prosesdə tətbiq olunan innovativ yanaşmaların daha dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Ali təhsil müəssisəsi üçün innovativ məhsullar dedikdə lazımi bacarıqlara, elmi və təcrübə inkişafa malik məzunlar nəzərdə tutulur. Təhsildə innovativ yanaşma dedikdə elmi-texniki və sənaye sahələri üçün fikirləri tətbiq edə bilmə bacarığına malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin əlavə təhsil alması nəzərdə tutulur. Mütəxəssislər ali təhsil sisteminin innovativ yanaşmaya ciddi ehtiyac duyduğunu düşünürlər.

Sürətli məlumat mübadiləsi, cəmiyyətin çoxməlumatlılığı, təhsil proqramlarının məzmununun davamlı müasirləşdirilməsi, tədris prosesində elmi-tədqiqat nəticələrinin fəal tətbiqi və dövlət maliyyələşdirməsi faktlarının təsdiqi bu ehtiyaca olan inamı təsdiqləməkdədir. [3, s.343]

Yeni dövlət idarəetmə anlayışına uyğun olaraq, təhsil müəssisəsi rəhbərlərindən ən vacib müasir gözləntilərdən biri hesabvermə anlayışdır. Hesabatlılıq (və ya hesab vermə), ən çox verilən şərtlərdə, bir xidməti icra edənə onu mükafatlandırmaq, cəzalandırmaq və ya dəyişdirmək gücünə malik şəxs arasında olan münasibətdir. Hesabatlılıq, hər hansı bir işi və ya tapşırığı icra etməsi tapşırılan şəxsin, işin necə icra edilməsini, hansı mənbələrdən və necə istifadə etməsini izah etməklə işin icra edilməsini həvalə edən şəxs qarşısında öhdəliyidir. [1, s.198] Qısaca desək, hesabatlılıq:

- 1) xarici hakimiyyətə qarşıdır;
- 2) sosial qarşılıqlı əlaqədir. Qarşılıqlı əlaqədə olan tərəflərdən biri cavab və düzəlişlər tələb olunan zaman, digəri ona qarşılıq verir, əks halda sanksiyalar tətbiq edir;
- 3) səlahiyyətli orqanın hüquqlarının, yəni yuxarı təbəçiliyin hüquqlarının qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

Bu mövzuda hesabatlılıq, təhsil rəhbərlərinin qarşısına yeni vəzifələr qoyur və onların hazırlanmasına və yetiştirilməsinə böyük təsir göstərir. Hesabatlılığa müvafiq olaraq, təhsil müəssisələri rəhbərləri, müəssisə sisteminin uğuru üçün aydın, ölçülə biləcək təhsillə bağlı məqsədlər və standartlar qoymalıdırlar. Standartların qurulması və yayımlanmasına məsul olmaqdan əlavə, təhsil rəhbərləri yerli gözləntilərin və xarici çərçivədə hesabatlılığın qurulmasına da cavabdehdir. Qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq və müəllimlərlə əməkdaşlıq etmək üçün təhsil rəhbərləri, müəllimləri və digər maraqlı tərəfləri peşəkar inkişaf imkanları və bu cür digər dəstək xidmətləri ilə təmin etməlidirlər. Bunları həyata keçirərkən təhsil rəhbərləri, həm də ictimai ideyalara və etik qaydalara uyğun olaraq hərəkət etməlidirlər. [8, s.41] Təhsil müəssisəsi rəhbərləri, işçilərin və təhsilənlərin müvəffəqiyyət meyarı üzərində diqqətlərini cəmləmələrini təmin

etməlidirlər. Çünki bu meyarlar, səmərəliliyin dəyərləndirilməsinə, dərstdə iştiraka, tədris və proqramların müzakirəsinə əsaslanmalı, bir sözlə, peşəkar rəhbərlər gözləniləndən də yüksək nəticələr əldə etməyə kömək etməlidirlər. [2, s.16]

İ.S.Konstman öz tədqiqatında bir təhsil müəssisəsinin işçilərinin yüksək səviyyədə tələbə biliklərini təmin edən ən vacib mənbə olduğunu vurğulayır. Məzunların təhsil keyfiyyəti və səmərəliliyi onların ixtisaslarına, peşə və pedaqoji bacarıqlarına, ünsiyyət texnikalarına və elmin inkişafına verdiyi töhfələrə əsaslanır. Buna görə təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinin səlahiyyətli və effektiv kadr idarəçiliyi aparması çox vacibdir, çünki bütün təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti çox əhəmiyyətlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vahid universal işçi heyətin idarə olunma prosesi yoxdur, çünki hər bir təhsil müəssisəsi özünəməxsusdur.

İdarə olunma prosesinin seçimini müəyyən edən amillərə təlim müəssisəsinin növü, həyata keçirilmiş təlim proqramlarının məcmusu, daxilində olduğu və işlədiyi mühitin xarakteri daxildir. [5, s.146]

“İdarə olunma prosesi” anlayışı elm və idarəetmə təcrübəsinin əsaslarından biridir. İdarə olunma prosesi nəzəri cəhətdən formalaşmış və inteqrasiya olunmuş fikirlərin məcmusudur. İdarə olunma sistemi idarə olunan müəssisənin məqsədlərinə, davamlı inkişafa və fəaliyyətə nail olmasını təmin etməlidir.

R.G. Paley, innovativ idarəetmə modelinin əsas əlamətlərinin rahatlıq və sadəlik olduğunu qeyd edir. Bu modelin əsas meyarı dinamik tərəqqi edən bir mühitdə müəssisənin əlverişliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. İnnovasiya xarakterli idarəetmə konsepsiyası idarəetmə texnologiyalarının, müasir kadr qarşılıqlı əlaqələrinin və müasir idarəetmə mədəniyyətinin inkişaf etməsini tələb edir. [7, s.56]

Z.G. Danilova görə, təhsil müəssisəsində kadr idarəetməsinin yenilikçi bir modeli, onun fəaliyyətini innovativ inkişaf yolu ilə həyata keçirməyə imkan verən bir mexanizmdir: [4, s.12]

1. Yalnız ötürmə qabiliyyəti deyil, həm də yeni məlumat çıxarmaq qabiliyyəti. Bu məqsədə çatmağın təsirli mexanizmi təhsil müəssisəsində psixoloji, pedaqoji və eksperimental tədqiqatlardır;
2. Yeni biliklərdən yalnız əmək bazarında rəqabət apara biləcək ixtisaslı məzunların hazırlanmasında deyil, həm də bu məlumatların kommersiya məhsuluna çevrilməsində istifadə edilməsi;
3. İnnovasiyanın fəal inkişafı, insanların, bölgənin iqtisadiyyatına və sosial sahəsinə innovativ məhsullara olan tələbatının ödənilməsi;
4. Təhsildə və sənayedə innovativ fəaliyyət üçün işçilərin bir daha hazırlanması, mütəxəssis məsləhətlərinin və ixtisasartırmanın çoxsəviyyəli təlim sisteminin hazırlanması.

Yenilikçi rejimdə mövcud olan yenilikçi təhsil mərkəzi, əlverişli iş fəaliyyətini və tərəqqisini təmin etmək məqsədilə idarə edilməli olan bir sistemdir. Sistemli yanaşma mövqeyindən, yenilikçi rejimdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisəsi rəhbərliyi, məqsədin, konkret quruluşların, davamlı məlumat və rabitə kanallarının olması, məqsədlərə çatmaqda subyektlərin və idarəetmə obyektlərinin müntəzəm qarşılıqlı əlaqəsi ilə səciyyələnən xüsusi təşkil edilmiş sistem sayılır. İnnovativ fəaliyyət, struktur daxilində baş verən bütün proseslərdə innovasiyanın məqsədyönlü inkişafı və tətbiqi nəticəsində təhsil müəssisəsində sistemli, keyfiyyətə dəyişiklik kimi müəyyən edilmiş, həqiqətən, sabit və tanınmış bir təhsil müəssisəsinin innovativ inkişafıdır.

İ.S. Konstmanın qeyd etdiyi kimi, ali təhsil müəssisəsinin işçi heyətinin keyfiyyətli idarə olunması sisteminin formalaşdırılması zamanı innovasiya modelini bir sıra elementlərə ayırmaq olar:

- ətraf mühitin marketinqi,
- maraqların, motivlərin və müəssisə əməkdaşlarının tələbatlarının təhlili,
- resursların təhlili (həmçinin maddi-texniki),
- heyətin idarə olunmasının innovasiya üsullarının hazırlanması və tətbiqi,

- tətbiq edilən üsulların səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi,
- üsulların səmərəliliyinin tətbiqi.

Bu modelin həyata keçirilməsi, daha da yüksək səviyyəli məzunların yetişdirilməsinə nail olmaq üçün kadrların fəaliyyətinin peşəkar keyfiyyətinin artırılması vasitəsilə təmin edilən insan, maddi-texniki və məlumat resurslarının istifadəsinə əsaslanır. [6, s.196] Ali təhsil müəssisəsinin işçi heyətinin idarə edilməsi modeli – ali məktəbin qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmasını, sabit funksionallığını və davamlı inkişafını təmin etməsi məqsədilə kadrların idarəedilməsi sisteminin özündə nəyi ehtiva etməsi, bu sistemin idarəetmə subyektlərinə və obyektlərinə necə təsir etməsi, ətraf mühitdə olan dəyişikliklərə necə uyğunlaşması təsəvvürlərinin nəzəri hazırlanaraq tam toplanmış məcmusudur.

Ali təhsil müəssisəsinin kadrların idarə edilməsinin innovasiya modeli – təhsil müəssisəsinin uğurla fəaliyyət göstərməsi, əsas məqsədinə nail olması, məzunlarının ümumi və peşəkar bacarıqlarının formalaşdırılması üçün şərtlərin yaradılmasının məqsədyönlü olaraq hazırlanmış modelidir. Ali təhsil müəssisəsinin işçi heyətinin idarə edilməsinin innovasiya modelinin əsasını, ictimai-mədəni əhatədə baş verən dəyişikliklərə dərhal cavab verməyə qadir olan mobil pedaqoji sistem təşkil edir.

Müəssisənin kadrlarının idarə edilməsinin innovasiya modeli, aşağıda qeyd edilənləri təmin etməklə ali məktəbə innovativ inkişaf rejimində fəaliyyət göstərməyə imkan verən bir mexanizmdir:

- müasir biliklərin ərsəyə gətirilməsi və ötürülməsi bacarığı;
- əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı məzunların yetişdirilməsi məqsədilə müasir biliklərin istifadə olunma imkanları və həmin biliklərin ticari məhsul olması;
- regionda iqtisadiyyat və ictimai sektorlarda şəxslərin ehtiyaclarının təminatı, innovativ fəaliyyətin sürətli tərəqqisi;
- təhsil və sənaye sektorunda innovativ fəaliyyət üçün hazırlıq, təkrar hazırlıq, peşəkarların inkişaf etdirilmiş ixtisaslaşma və konsultasiya sisteminin təşkil olunması.

Ölkənin innovativ inkişaf yoluna keçməsi ilə əlaqədar olaraq, mütəxəssis hazırlığının səmərəliliyi məsələsi aktuallıq qazandı və bu da öz növbəsində ali təhsil müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin (innovativ idarəetmə, innovativ tədris metodlarına keçid, elmi, texniki və innovativ fəaliyyətlərin intensivləşməsi və s.) sürətlənməsini tələb edir. Buna da müəssisənin peşəkar kadrları olmadan nail olmaq mümkün deyil, çünki onlar hər hansı bir müəssisənin vacib hissəsi hesab edilir və onun innovativ inkişafında ən dəyərli mənbələrindəndir. İşçi heyətin daim inkişafı, onların idarə edilməsinə dair yeni yanaşmaların axtarışı təşkilatın uğurlu fəaliyyətinin önəmli strateji istiqamətlərindən biridir. İşçilərindən maksimum yararlanmaq üçün elə bir idarəetmə modeli tətbiq etmək lazımdır ki, o, təhsil müəssisəsinin strateji məqsəd və vəzifələrinin reallaşmasına töhfə versin.

ƏDƏBİYYAT

1. Balcı A. Eğitim Yönetiminin Değişen Bağlamı ve Eğitim Yönetimi Programlarına Etkisi // Eğitim ve Bilim 2011, Cilt 36, Sayı 162. s.196-208
2. Goldring, E. ve Schuermann, P. (2009). The Changing Context of K-12 Education Administration: Consequences for Ed. D. Program Design and Delivery // Peabody Journal of Education, 84 (9), pp.9-43
3. Kazımova E.R., Humbatliyeva S.A. Azərbaycanın yükseköğretim kurumlarının yenilikçi yönetim sisteminin kavramsal temelleri // “Stratejik və sosyal araştırmalar” dergisi, Vol.3, Issue 2, July 2019, s.343-350
4. Данилова З.Г. Управление инновационным развитием колледжа. // Среднее профессиональное образование. № 7. М., 2012, с.12-15
5. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. М.: Центр «Педагогический поиск», 2000, 214 с.

6. Констман И.С. Модель системы качества управления персоналом и критерии оценки качества управления персоналом высшего учебного заведения // Вестник Саратовского государственного технического университета, № 1. Саратов, 2009, с. 196-200
7. Палей Т.Ф. Инновационная модель управления // Вестник КГФЭИ. № 1. Казань, 2008, с.56-59
8. Newman F. M., King M.B., Rigdon M. Accountability and School Performance. Implications from restructuring Schools // Harvard Educational Review, 1997, 67(1), pp.41-74

РЕЗЮМЕ
ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ
ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Алиева З.А.

Ключевые слова: образование, инновация, модель, предприятие, управление, персонал

В статье рассматривается вопрос инновационной модели управления персоналом высшего учебного заведения. Важнейшей задачей руководителя образовательного учреждения, является выявление перспектив и источников его развития, особенно человеческих ресурсов и персонала. Коллектив учебного заведения создает свою продукцию, формирует свою культуру и внутренний климат, в первую очередь, зависящие от его социальной миссии. С этой точки зрения, руководство строит свою деятельность таким образом, чтобы обеспечить положительные результаты для каждого работника, так как они являются основным залогом успеха всей образовательной организации.

SUMMARY
INNOVATION MODEL OF HIGHER EDUCATIONAL STAFF MANAGEMENT

Aliyeva Z.A.

Key words: education, innovation, model, enterprise, management, staff

The most important task of the administration of an educational institution is to identify the prospects and sources of its development, especially human resources and personnel. The staff of the educational institution creates its products, shapes its culture and internal climate, and primarily depends on its social mission. From this point of view, management builds its activities in such a way as to provide positive results for each employee, since they are the main guarantee of success for the entire educational organization. The article considers the issue of an innovative model of staff management of a higher educational institution.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.01.2020
	Son variant	15.03.2020

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. Əmiraslanova A.S. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən idiomların struktur-semantik xüsusiyyətləri 4
2. Mürsəlov R.C. “11”–“100” say tərkibli frazeoloji vahidlər və onların Azərbaycan və ingilis dillərində işlənmə metodları 9

Ədəbiyyatşünaslıq

3. Искендерова Н.В., Наджи Ф.С. Две родины: в судьбе и творчестве (вместо рецензии) 16
4. Абдуллаев А.Н. Идеино-эстетические и идеологические тенденции в русскоязычном литературном процессе постсоветского периода 21
5. Абдурахманова К.Т. Б. Шоу. «Пигмалион». Новаторское прочтение пьесы 26
6. Mərdanlı H.H. İsveçrə ədəbiyyatında ənənəvi detektivdən postmodernizmə keçid və Fridrix Dürrenmatt 31

Tarix

7. Кудирнязов Д.С. Административная политика российского правительства на Северном Кавказе (конец XVIII – первая четверть XIX в.) 35
8. Məhərrətova S.S. XX əsrin 60-80-ci illərində Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi vəziyyəti barədə 42
9. Hacıyeva M.C. Rusiya imperator texniki cəmiyyətinin Bakı bölməsinin materialları Azərbaycanın XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi 48
10. Bağirova A.M. Azərbaycan Respublikasının ermənistən – azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində çoxtərəfli diplomatik fəaliyyəti (2003-2019) 53
11. Ибрагимова Х.М. Религиозная толерантность и ее отражение в азербайджанской литературе 59

İqtisadiyyat

12. Əhmədova T.M., Qasımova Z.M. Sənaye müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması istiqamətləri 63
13. Əhmədova G.S. Amerika dövlətlərinə daxil olan regional iqtisadi təşkilat və qurumlar 68
14. Osmanov İ.O., Baxşəliyeva T.M. İnformasiyanın mühafizəsi biznesin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətlərindən biri kimi 71
15. Səmədov F.F. Sumqayıt kimya sənayesində yeni mərhələ (1999-2003-cü illər) 75

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

16. Orucov K.C., Niyazova A.A., Əskərov A.B. Təhsil davamlı inkişafın mühüm komponenti kimi 82
17. Əfəndi S.N., Hüseynov Z.Q. Şagirdlərin riyazi təhsil səviyyəsinin artmasında məsələ həllinin rolu 88
18. Allahquliyeva C.M. Dil mühitindən kənar xarici dilin öyrənilməsində videomateriallardan istifadə 91
19. Əliyeva Z.Ə. Ali təhsil müəssisəsinin işçi heyətinin idarəedilməsinin innovasiya modeli 94

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: .2020-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

